Життя

I

Спакувавши валізи, Жанна підійшла до вікна. Дощ не вщухав.

Цілу ніч злива стукотіла в шибки й покрівлі. Здавалося, нависле небо, обважнівши від води, прорвалось і виливалось на землю, обертаючи її в кашу і розчиняючи, як цукор. Важкою спекою дихали пориви вітру. Дзюркотіння струмків заповнювало безлюдні вулиці; будинки, як губки, вбирали в себе вогкість, що просочувалася всередину й виступала потім краплями на стінах, од підвалів до горищ.

Жанна напередодні тільки вийшла з монастиря, була тепер уже назавжди вільною і, жадаючи зазнати всіх радощів життя, про які так довго мріяла, боялася, що батько передумає їхати, якщо не випогодиться, і в сотий раз зранку допитливо вдивлялася в обрій.

Потім вона згадала, що забула покласти свій календар у саквояж. Вона зняла зі стіни поділений на місяці шматочок картону з віньєткою, на якій золотом були виведені цифри поточного року: "1819". Викреслила олівцем чотири перші колонки, заштриховуючи імена всіх святих аж до 2 травня — дня свого виходу з монастиря.

З-за дверей почувся голос:

— Жаннетто!

— Заходь, тату, — відповіла Жанна.

Увійшов її батько.

Барон Сімон-Жан Ле Пертюї де Во був дворянин минулого століття, дивак і добряга. Палкий послідовник Жан-Жака Руссо, він почував ніжну любов до природи, полів, лісів і тварин.

Природжений аристократ, він інстинктивно ненавидів дев’яносто третій рік; але, маючи вдачу філософа і вихований як ліберал, він проклинав тиранію з невинною і пишномовною ненавистю.

Його великою силою й великою слабістю була доброта; доброта, якій бракувало рук, щоб обіймати, голубити, роздавати; доброта творча, марнотратна, нестримана, схожа на атрофію волі. Великий теоретик, він виробив цілий план виховання своєї дочки, бажаючи зробити її щасливою, доброю, щирою і ніжною.

До дванадцяти років вона жила вдома, потім, незважаючи на материні сльози, її було віддано до Сакре — Кер.

Там, за монастирською брамою, він заховав її від життя в безвісті й невіданні. Він хотів, щоб її повернули йому сімнадцяти років непорочною, щоб він міг сам купати її в купелі розумної поезії, розбудити її душу серед полів, на лоні запліднeної землі, щоб наївне кохання й немудрі ласки тварин та ясні закони життя розвіяли її незнання.

І ось вона вийшла з монастиря, радісна, сповнена життя і жадоби щастя, готова до всіх радощів, до всіх чарівних пригод, про які вона вже перемріяла в години денного дозвілля, довгими ночами, на самоті з надіями.

Вона нагадувала портрет Веронезе своїм блискучим білявим волоссям, що ніби відсвічувало на її шкірі, шкірі аристократки, ледь-ледь рожевій і укритій ніжним пушком, наче ясним оксамитом, трохи помітним тоді, коли її пестило сонце. У неї були матово-блакитні очі, як у статуеток з голландського фаянсу.

На лівій ніздрі в неї була маленька родимка; друга була з правого боку на підборідді, де пробивалось кілька волосинок, таких подібних до її шкіри, що їх ледве можна було розрізнити. Вона була висока на зріст, з повними грудьми й гнучким станом. Її чистий голос здавався іноді надто різким, але щирий сміх розсипав радощі навколо. Часто звичним жестом вона підносила руки до скронь, ніби хотіла пригладити коси.

Вона підбігла до батька, обняла його й поцілувала.

— То що, їдемо? — спитала.

Він посміхнувся, струснув уже посивілим довгим волоссям і промовив, показуючи на вікно:

— Як же ти поїдеш у таку негоду?

Але вона ніжно й ласкаво просила його:

— О тату, їдьмо, благаю тебе. Після обіду розпогодиться.

— Та мати нізащо на це не згодиться.

— Згодиться, обіцяю тобі, я сама про це подбаю.

— Коли ти переконаєш матір, то я не заперечую.

Вона кинулась до кімнати баронеси. Адже цього дня від’їзду вона ждала з таким нетерпінням.

Після свого вступу до Сакре-Кер вона не покидала Руана, бо батько не дозволяв їй ніяких розваг до призначених ним років. Двічі тільки її возили на два тижні де Парижа, але це було місто, а вона мріяла тільки про село.

Тепер вона мала прожити літо в батьківському маєтку Пепль[2], у старому фамільному замку, що стояв на скелі коло Іпора, і це вільне життя на березі моря віщувало їй безліч радощів. До того ж їй мали подарувати цю садибу, в якій вона завжди житиме, коли одружиться.

Цей дощ, що невпинно хльоскотів з учорашнього вечора, був першим великим смутком у її житті.

Але через три хвилини вона вибігла з материної кімнати, гукаючи на весь дім:

— Тату, тату! Мама погодилась, звели запрягати.

Злива не вщухала; здавалось, періщило ще густіше, коли коляска під’їхала до дверей.

Жанна збиралась уже сідати в екіпаж, коли баронеса вийшла на сходи; її підтримував з одного боку чоловік, а з другого — висока, міцно збита й дужа, як парубок, покоївка. Це була нормандка з Ко, що мала на вигляд щонайменше двадцять років, хоч їй було не більше вісімнадцяти. До неї ставилися в родині, мов до другої дочки, бо вона була молочною сестрою Жанни. Звали її Розалія.

Її головним обов'язком було водити господиню, що вже кілька років тому стала надмірно гладкою через гіпертрофію серця, на яке вона раз у раз скаржилася.

Важко дихаючи, баронеса вийшла на ганок старого готелю, глянула на залитий водою двір і пробуркотіла:

— Це справді нерозумно.

Її чоловік, не перестаючи усміхатись, відповів:

— Ви самі цього хотіли, пані Аделаїдо.

Вона мала урочисте ім’я Аделаїда, і він завжди додавав до нього "пані", з відтінком трохи глузливої пошани.

Потім вона рушила далі й через силу сіла в екіпаж, ресори якого осіли. Барон сів поруч неї, а Жанна й Розалія — на сидіння навпроти них.

Куховарка Людівіна принесла цілу купу плащів і поклала їм на коліна, крім того, — два кошики, які поставили під ноги; потім вона вилізла на козли поруч дядька Сімона і вкуталася великим пледом, що зовсім сховав її. Конс’єрж із жінкою підійшли попрощатися з ними, зачинили дверцята і дістали останні розпорядження щодо багажу, який мали везти позаду, на возі. Після цього вирушили.

Кучер, дядько Сімон, похиливши голову і зігнувшись під дощем, зовсім зник у своїй фурманській лівреї з потрійною відлогою. Пориви вітру зі стогоном билися об шибки й заливали дорогу потоками води.

Величезний берлин, запряжений парою коней, швидко в’їхав на набережну, минув ряд великих кораблів, щогли, реї та снасті яких сумно здіймалися в небо, як оголені дерева, і пустився довгою алеєю, що вела на гору Рібуде.

Незабаром дорога пішла лугами; час від часу з дощового туману виринала мокра верба, розкинувши безсило, як труп, своє гілля. Коні чвакали підковами, а колеса розбризкували навколо грязюку.

Всі мовчали; думки людей, як і земля, здавалося, промокли від дощу. Матуся відкинулась назад, прихилилась головою до стінки карети й заплющила очі. Барон похмуро дивився на одноманітні мокрі поля. Розалія, з пакунком на колінах, застигла в тупій напівдрімоті, властивій простому люду. А Жанна почувала, що оживає під цією теплою зливою, ніби хатня рослина, виставлена з задухи на повітря; глибока радість, як

листя дерева, захищала її серце від журби. Хоч вона й мовчала, але їй хотілося співати, хотілось висунути під дощ руку, набрати в жменю води й випити; вона раділа, що коні мчать її так швидко, що краєвид навкруги такий сумний, а сама вона в захистку від цієї поводі.

Під шаленою зливою від лискучих крупів обох коней підіймалась гаряча пара.

Баронеса мало-помалу засинала. її обличчя, обрамлене шістьма однаковими локонами, потроху схилялось, м’яко лягаючи на три широкі складки шиї, що далі, мов хвилі, губилися в безкрайньому морі грудей. Голова її, підводячись за кожним подихом, одразу ж падала назад, щоки надимались, а з напіврозтулених губів виривалось гучне хропіння. Чоловік нахилився до неї і обережно поклав їй у руки, схрещені на повному животі, маленький шкіряний бумажник.

Цей дотик розбудив її; вона глянула на бумажник мутним поглядом, тупо, як дивляться люди, розбуркані від сну. Бумажник упав і розкрився. Золото й банкові білети розсипались по дну карети. Тоді вона зовсім прокинулась, а радісний настрій дочки вилився в голосний сміх.

Барон зібрав гроші й сказав, кладучи їх жінці на коліна:

— Оце й усе, моя люба, що лишилось від моєї ферми в Ельто. Я продав її, щоб упорядкувати Ііепль, де ми тепер подовгу житимемо.

Вона налічила шість тисяч чотириста франків і спокійно поклала їх собі в кишеню.

Це була дев’ята продана ферма з тих тридцяти одної, що лишили їхні батьки. Проте вони мали ще десь двадцять тисяч ренти з земель, які при вмілому управлінні легко давали б і тридцять тисяч франків щорічно.

Вони жили скромно, і цього прибутку вистачало б їм, якби в домі не було бездонної прірви — їхньої доброти. Вона вбирала гроші, як сонце сушить воду на болотах. Вони текли, котилися, зникали. Як саме? Ніхто цього не знав. Раз у раз хтось із них казав: "Не знаю, як це сталося, я витратив сьогодні сто франків, не купивши нічого особливого".

Легкість, з якою вони роздавали, була, зрештою, чи не найбільшим щастям їхнього життя, і в цьому між ними панувала чудова й зворушлива згода.

Жанна спитала:

— А мій замок тепер гарний?

Барон весело відповів:

— Сама побачиш, доню.

Шалена злива потроху вщухала; незабаром від неї залишився тільки туман, тоненький пил летючих краплин. Склепіння хмар, здавалось, піднімалось і блідло, і раптом крізь якусь невидиму щілину пробився довгий скісний сонячний промінь і впав на луги.

Хмари розійшлись, визирнуло синє небо; потім діра збільшилася, як у розірваній тканині, і прекрасна, глибока й чиста блакить розгорнулась над світом.

Пролинув свіжий ніжний вітерець, немов щасливе зітхання землі; і коли проїздили повз сади та ліси, звідти долітала часом весела пісня пташки, що сушила своє пір’я.

Надходив вечір. Тепер в екіпажі спали всі, крім Жанни. Двічі спинялися в заїздах, щоб дати відпочинок коням, погодувати й напоїти їх.

Сонце зайшло; вдалині лунали дзвони. В маленькому селі запалили ліхтарі; небо теж засвітилося безліччю зірок. Тут і там виринали осяяні будинки, пронизуючи темряву вогняними цятками; і раптом з-за горба, між гіллям ялини, виплив червоний, величезний, ніби заспаний, місяць.

Було так тепло, що вікна карети не піднімали. Жанна, стомлена мріями, сповнена щасливими видіннями, тепер спочивала. Часом вона розплющувала очі, почуваючи, що тіло терпне від довгої непорушності; тоді вона визирала з вікна, бачила, як пропливали серед ясної ночі дерева, ферми, як корови лежали тут і там у полі й підводили голови. Потім вона вмощувалася зручніше, пробувала спіймати якусь невиразну мрію, але невпинний гуркіт екіпажа бринів їй у вухах, стомлював думку, і вона знову заплющувала очі, почуваючи, що розум її теж знеможений як і тіло.

Нарешті коні спинились. Коло дверцят карети стояли чоловіки й жінки з ліхтарями в руках. Вони приїхали. Жанна, раптом прокинувшись, швидко вискочила з екіпажа. Батько й Розалія, яким присвічував фермер, майже винесли втомлену баронесу, що жалібно стогнала й без кінця повторювала тонким, змученим голосом:

— О Боже мійі Бідні мої дітки!

Вона не схотіла нічого ні пити, ні їсти, лягла й відразу ж заснула.

Жанна й барон вечеряли вдвох.

Вони посміхались, дивлячись одне на одного, бралися через стіл за руки, а потім, сповнені дитячої радості, пішли оглядати відремонтований будинок.

Це був високий, просторий нормандський будинок, щось середнє між фермою й замком, збудований з білого, вже посірілого каменю, і такий великий, що в ньому міг поміститися цілий рід.

Величезний вестибюль проходив через увесь будинок; великі двері виходили на передній і задній фасад; вестибюль цей поділяв будинок надвоє. Сходи, підіймаючись з обох кінців його, здавалось, переступили через цей широченний прохід, лишаючи середину порожньою, і з’єднувались на другому поверсі, ніби міст.

Праворуч у нижньому поверсі містилася величезна вітальня, обклеєна шпалерами з пташками, які пурхали серед листя. Вишивки на оббивці меблів ілюстрували байки Лафонтена, і Жанна затремтіла від радості, побачивши крісло з історією Лисиці та Журавля, яке вона любила ще змалечку.

Поруч з вітальнею була бібліотека, повна старовинних книжок, і ще дві кімнати, що не мали певного призначення; ліворуч — їдальня, з новою дерев’яною обшивкою, кімната для білизни, буфетна, кухня й невеличка ванна.

Через увесь другий поверх проходив коридор. Десятеро дверей з десяти кімнат вишикувались уздовж нього. В самому кінці праворуч була кімната Жанни. Вони увійшли туди. Барон недавно опорядив її заново, використавши шпалери та меблі, що лежали без ужитку на горищі

Старовинні фламандські шпалери населяли цю кімнату химерними постатями.

Побачивши своє ліжко, дівчина радісно скрикнула. Чотири великі птиці, вирізані з дуба, чорні й блискучі од воску підтримували і ніби охороняли його. Краї обведені були двома широкими різьбленими гірляндами квітів і фруктів, а на чотирьох майстерно зроблених колонках з корінфськими капітелями лежав карниз, сплетений з троянд та амурів.

Ліжко було монументальне і водночас граціозне, незважаючи на похмурий вигляд почорнілого від часу дерева.

Покривало й балдахін над ліжком мінились, як небеса. Вони були з темно-синього старовинного шовку, на якому розкидані були де-не-де великі, гаптовані золотом лілеї.

Намилувавшись досхочу ліжком, Жанна піднесла свічку й почала розглядати шпалери, щоб зрозуміти зміст малюнків на них. 7

Молодий вельможа і молода дама в чудернацькому зеле-но-червоно-жовтому вбранні розмовляли під блакитним деревом, на якому достигали білі плоди. Великий, теж білий, кролик скуб сіру траву.

Над цими постатями, в умовній перспективі, видно було п’ять круглих хаток з високими покрівлями, а ще вище, майже в небі, стояв червоний вітряк.

Все це оповивали великі розводи з квіток.

Два інші панно дуже нагадували перше, тільки з тих будинків на них вийшли чотири чоловічки у фламандському одязі й знімали руки до неба на знак подиву й великого гніву.

На останньому панно було змальовано драму. Коло кролика, який все іце скуб траву, лежав долі мертвий юнак. Молода пані, дивлячись на нього, проколювала собі груди шпагою, і плоди на дереві почорніли.

Жанна нічогісінько не розуміла, аж поки не помітила в куточку мікроскопічне звірятко, що його кролик, якби він був живий, міг з’їсти, як билинку. А проте це був лев.

Тоді вона пізнала нещасливі пригоди Пірама й Тізби, і хоч її розсмішила наївність цих малюнків, проте, вона почувала себе щасливою, що житиме в оточенні цієї любовної історії, яка нагадуватиме їй про солодкі надії й огортатиме її сон цим античним, легендарним коханням.

Решта речей була найрізноманітнішого стилю. Це були меблі, що їх кожне покоління залишає в родині і які обертають старовинні будинки у своєрідні музеї, де все

змішано. Обабіч чудового, закутого в блискучу мідь, комода в стилі Людовіка XIV стояло два крісла в стилі Людові-ка XV, що зберегли ще свій оздоблений букетами шовк. Письмовий столик з рожевого дерева стояв проти каміна, на якому під круглим ковпаком височів годинник у стилі ампір.

Це був бронзовий вулик, укріплений на чотирьох скляних колонках над садом з позолочених квіток. На тонкому маятник}, що виходив з вулика крізь довгасту щілину, невпинно літала над цим квітником бджілка з емалевими крильцями.

Циферблат з мальованого фаянсу було вправлено в стінку вулика.

Пробило одинадцяту годину. Барон поцілував дочку й пішов до себе.

Тоді й Жанна знехотя лягла в постіль.

Востаннє оглянула вона свою кімнату і погасила свічку. Але ліворуч від ліжка, що тільки узголів’ям притулялося до стіни, було вікно, і крізь нього струменіло місячне проміння, розливаючись ясним озерцем по підлозі.

Білі відблиски відсвічували на стінах і ніжно пестили скам’яніле кохання Пірама і Тізби.

Крізь друге вікно, в ногах, Жанна бачила велике дерево, оповите ніжним сяйвом. Вона повернулась на бік, заплющила очі, та через якийсь час розплющила їх знову.

їй здавалось, що й досі ще її хитає в екіпажі, а в ушах шумить від його гуркоту. Вона спробувала лежати нерухомо, гадаючи, що це допоможе їй заснути, але нетерпіння душі незабаром опанувало все її тіло.

По ногах пробігали мурашки, її кидало то в жар, то в холод. Тоді вона встала й босоніж, з голими руками, у довгій сорочці, мов той привид, переступила озерце світла, розлите на підлозі, розчинила вікно і стала дивитись у сад.

Ніч була ясна, як день, і дівчина пізнавала всі місця, які вона любила колись, ще в дитинстві.

Просто перед нею був широкий газон, жовтий, як масло, у місячному сяйві. Два велетенські дерева височіли з обох боків перед замком — платан на півночі й липа на півдні.

В кінці лужка невеличкий гай захищав маєток від морських шквалів п’ятьма рядами старезних в'язів, покручених, обдертих, поточених, похилених навскоси, ніби дах, завжди бушуючим морським вітром.

Цей подібний до парку гай кінчався праворуч і ліворуч двома довгими алеями величезних тополь, що звуться в Нормандії "пепль", вони відмежовували замок від двох сусідніх ферм, що з них одна належала Кульярам, а друга — Мартенам.

Ці тополі й дали назву замкові. За їх огорожею простягалась широка, необроблена, поросла диким терном рівнина, де дні й ночі гасав і свистів вітер. Далі берег раптом обривався вниз на сто метрів стрімкою й білою кручею, що купалась своїм підніжжям у хвилях.

Жанна дивилася в далечінь на безкраю поверхню хвиль, що, здавалось, дрімали під зорями.

Спочиваючи по заході сонця, земля розливала всі свої пахощі. Жасмин, що розрісся перед вікнами внизу, невтомно напоював повітря своїм гострим подихом, що змішувався з легеньким ароматом молодих листочків. Повільні пориви вітру приносили міцний запах солоного повітря та липкий дух водоростей.

Дівчина з насолодою дихала на повні груди, сільська тиша заспокоювала її, як свіжа ванна.

Усі тварини, що прокидаються у присмерку і таємно живуть у нічній тиші, наповнювали сутінь мовчазним рухом. Великі птахи беззвучно літали в повітрі, як плями, як тіні; вухо ледве вловлювало гудіння невидимих комах; німа біганина чулася в росистій траві, на піску безлюдних доріг.

Тільки меланхолійні жаби посилали до місяця свої уривчасті, монотонні скарги.

Жанні здавалось, що її серце шириться, сповнюючись шепотом, як ця світлосяйна ніч, наливаючись враз тисяччю неспокійних бажань, як у тих нічних істот, що оточували її своїм шелестом. Таємнича спорідненість єднала її з цією живою поезією; серед білої нічної тиші вона відчувала віяння чогось надлюдського, мерехтіння невловимих надій, ніби подихи щастя.

І вона почала мріяти про кохання.

Кохання! Уже два роки воно дедалі більше огортало її тоскним передчуттям свого наближення. Тепер вона може кохати вільно; тепер лишалось тільки зустріти його.

Який він буде? Вона не уявляла й ніколи не питала себе. Це буде він, от і все. *

Вона тільки знала, що любитиме його всією душею і що він кохатиме її також над усе. Вони гулятимуть такими, як сьогодні, вечорами, під іскристим попелом, що обсипається з зірок. Вони йтимуть, узявшись за руки, пригорнувшись одне до одного, чуючи, як б’ються їхні серця, почуваючи тепло плечей, зливаючи своє кохання з ніжною прозорістю літніх ночей; вони будуть такі близькі, що читатимуть найпотаємніші думки одне одного самою лише силою своєї ніжності.

І це триватиме без кінця у сяйві щастя невимовного кохання.

Враз їй здалося, що вона почуває його тут, коло себе; неспокійна хвиля пристрасті пройняла її з ніг до голови. Жанна несвідомим рухом притисла руки до грудей, неначе обіймаючи мрію свою; і на устах, простягнених до невідомого, відчула дотик, від якого майже знепритомніла, неначе подих весни приніс їй поцілунок кохання.

Несподівано внизу за замком почулися на шляху чиїсь кроки серед ночі. І в безумному пориві душі, захоплена вірою в неможливе, у чудесні випадки, в божественні передчуття, в романтичні примхи долі, вона подумала: "А що, коли це він?" Завмираючи, прислухалась вона до ритмічних кроків подорожнього, впевнена, що він спиниться коло штахетів і попросить притулку.

Коли він пройшов, її обняв смуток розчарування. Та вона зрозуміла, що ця сподіванка — пуста екзальтація, і посміхнулась своєму безумству.

Тоді, трохи заспокоївшись, вона поринула в поміркованіші мрії, намагаючись зазирнути в майбутнє, в думках будуючи своє життя.

Вона житиме з ним тут, у цьому тихому замку над морем. У неї буде двоє дітей, син для нього і дочка для себе. І вона вже бачила, як діти бігають по траві від платана до липи, а батько й мати радісно стежать за ними, обмінюючись поверх їхніх голівок поглядами, сповненими пристрасті.

Довго-довго плекала вона отак мрії, аж поки місяць, кінчаючи свою подорож небом, не зібрався зникнути в морі. Повітря посвіжішало. Небо на сході зблідло. Півень проспівав на фермі праворуч; йому відповіли півні на фермі з другого боку. їхні хрипкі голоси, приглушені стінами курників, здавалось, долітали здалеку. На безмежному склепінні світліючого неба почали зникати зорі.

Десь пролунав тонкий крик пташки. З листя дерев полинуло щебетання, спочатку боязке, далі сміливіше, потім воно забриніло, задзвеніло й покотилося з гілки на гілку, з дерева на дерево.

Жанна враз відчула круг себе світло; і, підвівши похиле

ну на руки голову, заплющила очі, засліплена блиском світання.

Гора пурпурових хмар з-за старої великої тополевої алеї кидала криваві відблиски на розбуджену землю.

І поволі, розриваючи блискучі хмари, проймаючи вогнем дерева, рослини, океан, увесь обрій, зійшов неосяжний, пломенистий диск.

Жанна відчула, що божеволіє від щастя. Нестримна радість, безмежне зворушення перед величністю природи затопили її розчулене серце. Це її сонце! її світанок! Початок її життя! Світанок її надій! Вона простягла руки до променистого простору, немов бажаючи обняти сонце; їй хотілося сказати, крикнути щось таке надзвичайне, як світання цього дня, але вона стояла нерухома в своєму безсилому екстазі. Тоді, схилившись на руки чолом, відчула повінь сліз в очах і заплакала від щастя.

Коли ж підвела голову, пишні барви новонародженого дня вже зникли. Вона відчула себе умиротвореною, трохи стомленою і ніби змерзлою. Не зачиняючи вікна, простяг-лась на ліжку, помріяла ще

кілька хвилин і заснула так міцно, що о восьмій годині не почула, як кликав її батько, а прокинулась тільки тоді, коли він увійшов до кімнати.

Він хотів показати їй заново відремонтований замок, її замок.

Фасад з боку маєтку був відділений від шляху широким двором, обсадженим яблунями. Цей шлях, що зветься путівцем, пролягаючи між селянськими огорожами, виходив за півмилі на великий шлях із Гавра на Фекан.

Від дерев’яної огорожі до ганку вела рівна алея. Надвірні будівлі, маленькі служби з морського каменю, криті соломою, низкою стояли обабіч двору вздовж канав двох ферм.

Стріхи були перекриті наново, дерев’яні частини полагоджені, стіни обмазані, кімнати обклеєні новими шпалерами, і все всередині пофарбовано. І на старому збляклому будинку, мов плями, вирізнялись свіжі срібно-білі віконниці та нове тинькування.

Другий фасад дивився поверх гаю та покручених в’язів на море, куди виходило й одне з вікон Жанни.

Жанна під руку з бароном обійшла все, не минаЮчи жодного куточка; потім вони поволі пройшли довгими алеями тополь, що оточували так званий парк. Попід деревами росла трава, розстилаючись зеленим килимом. У кінці парку був чудовий гайок — вузькі покручені стежки, розділені зеленим листям, схрещувались, переплітались. Несподівано вискочив заєць, налякавши дівчину, потім переплигнув схил і шугнув у приморський очерет, до кручі.

Після сніданку, коли пані Аделаїда, ще й досі зморена, оповістила, що вона спочиватиме, барон запропонував Жанні спуститись до Іпора.

Вони пройшли спочатку через сільце Етуван, що було недалеко від замку. Троє селян привіталися, ніби знали їх давним-давно.

Вони увійшли в ліс, що спускався до моря по схилу нокрученої долини.

Незабаром показалось селище Іпор. Жінки, що латали своє лахміття, сидячи на порогах хат, дивились їм услід. (Інадиста вулиця із струмком посередині й купами сміття вздовж дворів видихала гострий запах ропи. Побурілі сіті, в яких, мов срібні монети, блищала ще луска, сушились Проти дверей халуп, звідки тхнуло важким духом численної, збитої в одній хаті родини.

Кілька голубів походжало край струмка, шукаючи поживи.

Жанні все це здавалось новим і цікавим, як театральна

декорація.

Та зненацька, звернувши за якусь стіну, вона побачила море; око губилося в безмежності його густої й рівної блакиті.

Вони спинились коло пляжу й дивились. Білі вітрила, наче крила альбатроса, линули по відкритому морю. Праворуч і ліворуч здіймались величезні скелі. По один бік погляд спиняло щось ніби мис, а по другий — лінія берега простягалась без краю й танула вдалині невловимою рискою.

В одному з найближчих розривів її видно було порт і будинки; дрібненькі хвилі, обрамляючи море мереживом піни, з легким шумом прокочувалися по прибережній ріні.

Барки місцевих жителів, витягнуті на пологий берег, вкритий рінню, лежали, перевернуті на бік, підставляючи сонцю свої просмолені круглі щоки. Кілька рибалок готувало їх до вечірнього припливу.

Підійшов матрос, він продавав тут рибу, і Жанна купила камбалу, яку сама хотіла понести до Пепль.

Тоді матрос запропонував свої послуги для прогулянок морем, повторивши кілька разів своє ім’я, щоб воно зосталося в їхній пам’яті.

— Ластік, Жозефен Ластік.

Барон пообіцяв не забути його.

Вони пішли назад до замку.

Велика риба була важка для Жанни; вона простромила їй у зябра батькову палицю; обоє взялися за її кінці й весело пішли нагору, проти вітру, виблискуючи очима й жваво розмовляючи, мов діти, а камбала, що все дужче відтягувала їм руки, мела траву своїм жирним хвостом.

II

Чарівне вільне життя почалося для Жанни. Вона читала, мріяла й блукала самотньо по околицях. Вона поволі бродила по дорогах, поринувши в мрії, або вистрибом спускалася крученими ярами, схили яких були вкриті, ніби мантією, терновим цвітом. Його гострий і солодкий запах, особливо сильний у спеку, п’янив її, мов ароматне вино, а шум далеких хвиль, що накочувались на пляж, заколисував її думки.

Часом у млосній втомі вона лягала на схилі в густу траву, і, коли помічала несподівано на повороті долини трикутник синього, блискучого під сонцем моря з вітрилом на обрії, її охоплювала нестримна радість від таємничого передчуття щастя, що витало над нею.

На лоні цієї ласкавої і свіжої природи, серед спокійних, округлих ліній обрію в ній зростала любов до самотності; і вона так довго просиджувала на вершинах горбів, що дикі кролики часом стрибали біля самих її ніг.

Часом вона починала бігати по скелі, окрилена легким прибережним вітром, сповнена найтоншої насолоди від того, що могла рухатись невтомно, як риба у воді чи ластівка в повітрі.

Вона скрізь сіяла свої спогади, як сіють у землю зерно, ті спогади, що коріння їх зберігається до смерті. їй здавалось, що вона лишила часточку свого серця по всіх цих видолинках.

Вона з насолодою почала купатися. Сильна й відважна, не думаючи про небезпеку, вона запливала дуже далеко. їй приємно було в холодній, прозорій, блакитній воді, ’що носила її, погойдуючи, на хвилях. Відпливши далеко від берега, вона лягала на спину, схрестивши на грудях руки, втупивши очі в глибоку блакить небес, яку перетинала швидким льотом ластівка чи білий силует морської птиці.

Вже не чути було нічого, крім далекого плюскоту хвиль об рінь та невиразного гуркоту, що долинав з землі, неясного, майже нечутного. Потім Жанна випростувалась і в нестримному пориві радості дзвінко кричала, ляскаючи по воді обома руками.

Часом, коли вона запливала надто далеко, за нею посилали човен.

Вона поверталась до замку, бліда з голоду, але легка, жвава, з усмішкою на вустах і з очима, сповненими щастя.

А барон обмірковував великі хліборобські заходи; він хотів робити досліди, підвищити продуктивність господарства, випробувати нові знаряддя, акліматизувати чужоземні породи худоби; іноді ділі дні він проводив, розмовляючи з селянами, що недовірливо хитали головами.

Він часто їздив у море з іпорськими матросами. Коли ж відвідав всі навколишні гроти, джерела й шпилі, то в нього виникло бажання зайнятися рибальством, як у простого моряка.

Вітряними днями, коли бриз, надимаючи вітрила, жене по хребтах хвиль череваті корпуси барок, коли від бортів розбігаються глибокі довгі смуги, а за ними женуться зграї макрелі, він тримав у тремтливій з нетерплячки руці мотузку, що здригалась, скоро на ній починала битись спіймана риба.

Місячними ночами виїздив він знімати сіті, закинуті напередодні. Він любив слухати, як скрипить щогла, дихати свистячими, свіжими поривами нічного вітру; наблукавшись по морю, шукаючи буїв, знаходячи дорогу по шпилях скель, по дахові дзвіниці на феканському маяку, він віддавався солодкому спочинку під першим промінням сонця, що вигравало в човні на липких спинах широких, як віяло, скатів та жирних черевах палтусів.

За столом він захоплено розповідав про свої прогулянки; а матуся теж розказувала, скільки разів вона пройшла великою алеєю, тією, що праворуч, проти ферми Кульярів, бо на другій було замало сонця.

їй було приписано "рухатись", і тому вона завзято гуляла. Як тільки розвіювалася нічна прохолода, вона виходила, спираючись на руку Розалії, загорнувшись у плащ і дві шалі, з капором на голові, запнувшись зверху ще червоною в’язаною хусткою.

Тягнучи ліву, трохи важчу ногу, що вже накреслила вздовж усієї дороги, потолочивши траву, дві курні борозни — одну туди, другу назад, — вона без кінця відбувала свою безкраю подорож від рогу замку до перших кущів гаю. По кінцях дороги вона наказала поставити по лавці; і що п’ять хвилин зверталась, спиняючись, до бідолашної служниці, яка її підтримувала:

— Сядьмо, дитино моя, я трохи стомилась.

Відпочиваючи на кожній лавці, вона лишала там то в’язану хустку, то одну шаль, потім другу, далі капор, потім плащ; і все це утворювало по кінцях алеї дві великі купи одежі, які Розалія брала на руку, коли вони вертались на сніданок.

Після полудня баронеса відновлювала прогулянку, тільки ходила повільніше, з довшими перепочинками, навіть засипала коли-не-коли на годину в шезлонгу, який їй викочували в алею.

Вона звала це "мій моціон", точнісінько так, як і на хворобу свою теж казала "моя гіпертрофія".

Про цю гіпертрофію сказав їй лікар, до якого вона звернулась десять років тому, відчуваючи задишку. Відтоді це слово, змісту якого вона зовсім не розуміла, засіло їй у голову. Вона вперто просила барона, Жанну, Розялію послухати її серце, що його ніхто вже не міг почути, так глибоко воно потонуло в товщі її грудей; але вона енергійно відмовлялась від огляду будь-якого лікаря, боячись, що він викриє в неї ще якісь хвороби; і згадувала "свою" гіпертрофію при всякій нагоді й так часто, що здавалось, ніби вона належала тільки їй і ніхто інший не мав на неї жодного права.

Барон казав "гіпертрофія моєї дружини", а Жанна "мамина гіпертрофія" так само, як вони говорили б "мамина сукня, капелюшок, парасолька".

Вона замолоду була дуже гарненька й тонка, як очеретинка. Перевальсувавши з усіма військовими Імперії, вона прочитала "Корінну" і заплакала над нею; роман цей лишив незгладимий слід у її душі.

Що повнішим ставав її стан, то більше проймалась вона поетичними поривами, і коли надмірна огрядність прикувала її до крісла, думки її

почали блукати серед ніжних пригод, в яких вона уявляла себе героїнею. Серед цих пригод були в неї улюблені, до яких вона раз у раз поверталась у своїх мріях, ніби крутячи ручку катеринки, що без кінця виводить одну арію. Всі томні романси, де співається про полонянок та ластівок, неодмінно викликали в неї сльози; подобались їй навіть деякі грайливі пісеньки Беранже за їх жалісливий тон.

Часто вона цілими годинами сиділа нерухомо, поринувши в свої мрії; і жити в Пенль їй дуже подобалось, бо місцевість тут ставала за декорацію для її уявлюваних романів, нагадуючи їй і навколишніми лісами, і пустинними степами, і сусідством моря романи Вальтера Скотта, що їх вона почала читати останнім часом.

Дощовими днями вона замикалась у своїй кімнаті й переглядала те, що звала своїми "реліквіями". Це були всі її давні листи, листування її батька й матері, листи від барона, коли вона була його нареченою, та інші.

Вона замикала їх у секретері з червоного дерева з мідними сфінксами на ріжках і говорила з особливою інтонацією:

— Розаліє, дитино моя, принеси мені шухлядку зі "спогадами".

Служниця відмикала столик, брала шухляду й ставила на стілець поруч господині, що починала поволі читати листи, один по одному, ронячи на них сльози.

Часом Жанна заступала Розалію й сама водила на прогулянку матусю, що розповідала їй спогади свого дитинства. Дівчина в цих історіях з далекого минулого впізнавала себе, дивувалась подібності їхніх думок, спільності їхніх бажань; бо кожному серцю здається, що воно вперше б’ється від того почуття, що тремтіло вже в серцях перших людей на землі і буде жити в серцях останніх чоловіків і останніх жінок.

їхня повільна хода відповідала повільному ритмові розповіді, що іноді на мить переривалась задишкою; тоді думка Жанни перескакувала через розпочаті в оповіданні пригоди, линула до повного радості майбутнього, поринала в надії.

Якось після полудня, спочиваючи на лавці в кінці алеї, вони раптом побачили на другому кінці її товстого священика, що йшов до них.

Він уклонився їм здалеку. Потім з привітною усмішкою вклонився ще раз за три кроки й гукнув:

— Ну, пані баронесо, як поживаєм?

Це був місцевий кюре.

Матуся, що народилась за доби філософів [3] і виховувалась у Дні Революції під впливом батька-атеїста, майже не ходила до церкви, хоча й любила священиків з якогось релігійного інстинкту, властивого жінкам.

Вона зовсім забула про свого кюре, абата Піко, і почервоніла, побачивши його. Вона перепросила, що йому першому довелось робити візит. Та добряга, здавалось, зовсім не ображався; він глянув на Жанну, висловив захоплення її квітучим виглядом, сів, поклав свого трикутного капелюха на коліна й витер чоло. Він був дуже гладкий, дуже червоний, і обливався потом. Він щохвилини виймав із кишені величезну картату хустку, мокру від поту, і витирав нею обличчя й шию; але тільки-но зникала вогка хустка в надрах його одежі, нові краплі виступали йому на шкірі й, падаючи на сутану, що здулася на животі, прибивали на ній плямочками летючу дорожню пилюку.

Це був справжній сільський священик, веселий, терпимий, балакучий і доброзичливий. Він розповів кілька історій, говорив про місцевих жителів і, здавалось, не зважав на те, що обидві його парафіянки ще не були в церкві: баронеса через свої лінощі та недостатню віру, а Жанна — від

радості, що визволилася з монастиря, де їй остогидли всякі релігійні церемонії.

Появився барон. Він дотримувався пантеїстичних поглядів і був байдужий до догм. Він привітно зустрів абата, з яким був трохи знайомий, і запросив його на обід.

Священик умів подобатись завдяки тому несвідомому лукавству, яке виробляється при постійному керуванні людськими душами навіть у найпосередніших натур, випадковим збігом подій, покликаних панувати над людьми.

Баронеса була ласкава з ним, приваблена, можливо, тією спорідненістю, що зближує подібні натури: повнокровність та задишка товстуна відповідали власній її комплекції та важкому диханню.

Під час десерту підпилого кюре охопив веселий настрій і фамільярність, властива кінцю веселих трапез.

І раптом він вигукнув, ніби якась щаслива думка сяйнула йому:

— Та в мене ж є новий парафіянин, якого я мушу з вами познайомити, віконт де Ламар!

Баронеса, що знала всі родоводи в провінції, як свої п’ять пальців, спитала:

— Чи він не з родини де Ламар де л’Ер?

Священик вклонився:

— Так, пані, це син віконту Жана де Ламара, що помер минулого року.

33

Тоді пані Аделаїда, що над усе любила аристократію, поставила йому сотню запитань і дізналась, що молодий віконт, сплативши батькові борги, продавши свій родинний замок, тимчасово оселився в одній з трьох ферм, що йому належали в громаді Етуван. Його маєтності приносили йому від п’яти до шести тисяч ліврів ренти, але віконт, бувши дуже ощадливою і розважливою— людиною, гадав пожити два-три роки в цьому скромному притулку, щоб мати з чим вийти в світ і вигідно одружитися, не роблячи боргів і не заставляючи своїх ферм.

Кюре додав:

— Це чарівний молодий чоловік, такий вихований, такий скромний. Але живеться йому тут, в селі, не дуже весело.

Барон сказав:

— Приведіть його до нас, пане абат, може, це його трохи розважить.

І розмова звернула на інше.

Коли перейшли після кави до вітальні, священик попросив дозволу погуляти в саду, бо він мав звичку трохи походити після обіду. З ним пішов і барон. Вони поволі походжали вздовж білого фасаду замку. їхні тіні, одна довга, друга кругла й ніби накрита якимсь грибом, сунулись то попереду них, то позаду, залежно від того, чи йшли вони проти місяця, чи повертались до нього спиною. Кюре посмоктував щось ніби сигаретку, яку він вийняв з кишені. Він пояснив її призначення з відвертістю сільського жителя:

— Це щоб викликати відрижку, бо в мене травлення трохи важкеньке.

Потім, раптом глянувши на небо, де пливло ясне світило, промовив:

— Така картина ніколи не набридає.

І пішов прощатися з дамами.

III

Наступної неділі баронеса з Жанною пішли до церкви з делікатного почуття шанобливості до свого кюре.

Вони почекали його після відправи, щоб запросити на сніданок у четвер. Він вийшов з ризниці з високим елегантним молодиком, що фамільярно тримав його під руку. Побачивши дам, кюре з жестом приємного здивування вигукнув:

— Як це до речі! Дозвольте мені, пані баронесо й мадмуазель Жанно, відрекомендувати вам вашого сусіду, віконта де Ламара.

Віконт уклонився, сказав, що він уже давно бажає познайомитися з дамами, і розпочав розмову з легкістю бувалої й добре вихованої людини. У нього була така зовнішність, про яку марять жінки, але яка неприємна всім чоловікам. Чорне кучеряве волосся відтінювало його гладеньке й смугляве чоло, а густі, рівні, як намальовані, брови надавали глибини та ніжності його темним з синюватими білками очам.

Завдяки довгим густим віям погляд його набував тієї жагучої виразності, що хвилює салонних красунь і примушує оглядатись на вулиці простих дівчат із кошиками.

Томна принадність його очей вселяла віру в глибину його думок і надавала значення найнезначнішим його словам.

Густа блискуча й м’яка борода закривала його трохи завелику нижню щелепу.

Попрощалися після чемної розмови.

Через два дні пан де Ламар зробив перший візит.

Він приїхав саме в ту хвилину, коли оглядали садову лавку, поставлену того ранку під великим платаном проти вікон залу. Барон хотів до пари поставити й другу під липою, але матуся, ворог симетрії, цього не хотіла. Коли запитали віконта, він приєднався до баронеси.

Потім він заговорив про тутешні краї, називаючи їх дуже "мальовничими", бо знайшов під час своїх самотніх прогулянок багато чудових "куточків". Час від часу його очі ніби ненароком зустрічалися з очима Жанни, і її охоплювало дивне почуття від цього швидкого раптового погляду, в якому світилось ніжне захоплення і симпатія.

Батько де Ламара, що вмер минулого року, знав близького друга пана де Кюльто, батька баронеси, і відкриття цього знайомства дало привід для нескінченної розмови про шлюби, дати й родинні зв’язки. Баронеса напружувала пам’ять, згадуючи предків та нащадків знайомих родин, спритно кружляючи в складному лабіринті генеалогій.

— Скажіть, віконте, чи чули ви про Сонуа де Варфлер? їхній старший син Гонтран одружився з панною де Кург сіль, з родини Курсіль-Курвіль, а молодший — з однією з моїх кузин, панною де ля Рош-Обер, родичкою Крізанжів. Так оцей пан де Крізанж був близьким другом мого батька і, мабуть, знав і вашого.

— Так, пані. Це ж той де Крізанж, який емігрував і син якого розорився?

— Він самий. Він просив руки моєї тітки після смерті її чоловіка, графа д’Еретрі; але вона не захотіла одружитися з ним, бо він нюхав табаку. А чи не знаєте ви, до речі, що сталося з Вілуазами? Незабаром після свого розорення, коло 1813 року, вони покинули Турен і Оселилися в Оверні, і відтоді я про них більше нічого не чула.

— Здається, старий маркіз помер, упавши з коня, пані, одна його дочка одружена з якимсь англійцем, а друга з комерсантом Бассолем, дуже багатим; кажуть, що він спокусив її.

Зринали імена, чуті ще в дитинстві в розмовах старих родичів. І шлюби цих чужих родин набували для них важливості великих громадських подій. Вони так говорили про людей, яких ніколи не бачили, ніби добре знали їх; а ті люди, десь в іншому краї, так само говорили про них; і вони здалека почували, що близькі між собою майже як друзі, як родичі, через саму тільки належність до того самого класу, до тієї самої касти та через благородство своєї крові.

Барон, бувши відлюдної вдачі та виховання, що не мало нічого спільного з віруваннями та забобонами світських людей його кола, зовсім не знав навколишнього панства; він запитав віконта про сусідів.

Пан де Ламар відповів: "О, в нашій окрузі мало аристократів", — таким тоном, ніби він казав, що на узбережжі мало кроликів, і з’ясував це докладніше. Тільки три родини жило в сусідстві: маркіз де Кутельє, щось ніби голова нормандської аристократії; віконт і віконтеса де Брізвіль, сімейство високого роду, але досить відлюдькувате, та ще граф де Фурвіль, якесь страховище, що ніби примушував страшенно страждати свою дружину і жив мисливцем у своєму замку Ла Врійєт, збудованому на березі ставка.

Кілька вискочок, що труться серед них, купили собі маєтки тут і там, але віконт їх не знає.

Нарешті віконт попрощався, і його останній погляд був звернутий до Жанни, так ніби він окремо прощався з нею, щиріше і ніжніше.

Баронеса визнала його чарівним і, головне, цілком світською людиною. Татусь відповів:

— Авжеж, певна річ, це дуже добре вихований хлопець.

Наступного тижня його запросили обідати. З того часу

він почаа бувати регулярно.

Найчастіше він приходив коло четвертої години дня, йшов до матусі в "її алею" і пропонував їй руку, щоб допомогти у "її моціоні". Якщо Жанна була вдома, вона підтримувала баронесу з другого боку, і вони втрьох поволі безперестанку ходили туди й сюди, з краю в край великої, рівної алеї. Він майже не розмовляв з дівчиною. Але його чорно-оксамитові очі часто зустрічались із схожими на синій агат очима Жанни.

Кілька разів вони вдвох разом з бароном спускались до Іпора.

Якось увечері, коли вони гуляли по пляжу, до них підійшов дядько Ластік і, не виймаючи з рота своєї люльки, відсутність якої, мабуть, більше вразила б усіх, ніж зникнення його носа, промовив:

— З таким вітром, пане барон, можна було б завтра проїхатись аж до Етрета й любісінько повернутись назад.

Жанна благально склала руки:

— О тату, коли б ти згодився!

Барон обернувся до пана де Ламара:

— А ви як, віконте? Поснідали б там.

І справу з прогулянкою було відразу ж вирішено.

Жанна встала на світанку. Вона почекала батька, що вдягався повільніше, і вони пішли по росі, спочатку долиною, потім лісом, що весь дзвенів від пташиного співу. Віконт з дядьком Ластіком сиділи на коловороті.

Два моряки допомогли їм зсунути човна. Чоловіки, впираючись плечима в обшивку, щосили штовхали його. Він ледь-ледь посувався по ріні. Ластік підкладав під кіль намащені салом дерев’яні катки, потім, стаючи на своє місце, виводив протяжно "ге-гоп", що мусило керувати спільними зусиллями.

Але коли добрались до схилу, човен раптом зрушив і посунув униз по камінцях з тріском дертого полотна. Він спинився серед піни прибою, і всі посідали на лавах; тоді двоє матросів, що лишились на березі, зіпхнули його на воду.

Легенький і рівний бриз з відкритого моря вкривав брижами воду. Підняте вітрило злегка надималося, і човен спокійно поплив, тихо гойдаючись на хвилях.

Спочатку пішли у відкрите море. На обрії иебо опускалось і зливалося з океаном. Від берега висока скеля кидала довгу тінь біля свого підніжжя; її схили були поцятковані зеленими лужками, осяяними сонцем. Позаду, з-за білого феканського молу, виринали темні вітрила, а попереду височіла дивна на вигляд скеля, округла і з просвітом, яка нагадувала величезного слона, що занурив у хвилі свій хобот. Це й були малі ворота Етрета.

Жанна, в якої від хитавиці трохи запаморочилася голова, тримаючись рукою за борт човна, дивилась удалечінь, і їй здавалось, що тільки три речі справді прекрасні на світі — світло, простір і вода.

Всі мовчали. Дядько Ластік, що управляв румпелем і шкотом, ковтав час від часу із схованої під лавою пляшки і смоктав без упину свою куцу, здавалось, невгасиму люльку. З неї весь час виривалася тоненька цівка синього диму, а друга така ж самісінька виходила із кутка його рота. Ніхто ніколи не бачив, щоб матрос запалював коли свою глиняну, чорнішу від смоли, люльку чи набивав її тютюном. Часом він виймав її з рота і пускав у море з того боку, звідки пахкав дим, довгий, темний струмінь слини.

Барон сидів спереду і пильнував вітрила замість матроса. Жанна й віконт сиділи поруч, обоє трохи схвильовані. Вони одночасно підводили очі, і їхні погляди зустрічались, ніби зведені докупи якоюсь незнаною силою; між ними вже виникла та невиразна, невловима симпатія, що швидко народжується між двома молодими людьми, коли юнак непоганий з себе, а дівчина вродлива. Вони почували себе щасливими одне коло одного, мабуть, тому, що одне про одного думали.

Сонце підбивалось, мов хотіло з більшої височини помилуватись безмежним морем, що лежало під ним; а море, ніби кокетуючи, загорнулось у легенький туман. Це був прозорий, низько навислий золотистий туман, що нічого не ховає, тільки пом’якшує далечінь. Сонце розкидало своє проміння, розтоплюючи цю блискучу хмарину, і коли воно дійшло своєї сили, імла розвіялась, зникла, і рівне, як дзеркало, море заблищало в сяйві дня.

Глибоко зворушена, Жанна прошепотіла:

— Як гарно!

Віконт відповів:

— О так, дуже гарно.

Ясна прозорість цього ранку будила ніби відгомін в їхніх серцях.

І раптом виникла величезна аркада Етрета, як дві кам’яні ноги, що йшли морем, такі високі, що під ними пропливали кораблі; перед першою з них височіла біла шпиляста скеля.

Човен лричалив; барон, сплигнувши перший, тримав його коло берега за линву, а віконт на руках переніс Жанну на землю, щоб вона не замочила ніг; потім вони пішли вгору по крутому берегу, вкритому рінню, поруч, схвильовані цими хвилинними обіймами, і раптом почули, як дядько Ластік сказав баронові:

— А з них була б гарна пара, Їй-Богу.

Сніданок у маленькому трактирі біля самого берега був чудовий. На воді вони мовчали, бо океан заглушує голоси й думки, а коло столу вони стали балакучі, як школярі на канікулах.

Найзвичайніші речі викликали невгамовні веселощі.

Дядько Ластік, сідаючи до столу, дбайливо сховав у свій берет люльку, що ще диміла, і всі засміялись. Муха приваблена, мабуть, його червоним носом, кілька разів на нього сідала, і коли він проганяв її надто повільними, щоб спіймати, рухами, вона тікала на серпанкову завісу, вже засиджену її численними сестрами, і, здавалось, жадібно стежила за червоним матросовим носом, бо відразу ж верталась і мостилась на ньому.

Кожного разу, коли муха прилітала знову, зривався шалений регіт, і коли старий, обурений цим нападом, бурчав: "та й уперта ж із біса", у Жанни й віконта аж сльози виступали, і вони затискували собі рота серветкою, щоб не кричати.

Після кави Жанна сказала:

— Може, піти погуляти?

Віконт підвівся, але барон волів краще полежати та погрітись проти сонця на ріні.

— Ідіть, діти мої,— сказав він, — і вертайтесь через годину.

Вони проминули кілька місцевих хаток, пройшли повз маленький замок, що нагадував велику ферму, і вийшли на рівну широку долину.

Морська хитавиця втомила їх, порушивши звичну рівновагу, свіже солоне повітря викликало в них апетит, потім сніданок їх трохи обважнив, а веселощі збудили нерви. Тепер вони почували себе трохи сп’янілими від бажання побігти полем світ за очі. У Жанни шуміло в вухах, її всю затопили нові раптові почуття.

На них падало пекуче проміння сонця. Обабіч шляху хилилося до землі стигле, обважніле від спеки колосся. Не стихаючи, сюрчали незчисленні, як стебла трави, коники, тонкий оглушливий крик їхній лящав у хлібах і в морському очереті.

Жодного іншого голосу не чути було під розпеченим блакитним небом, що де-не-де починало жовтіти, ніби збираючись почервоніти, як метал на вогні.

Побачивши вдалині, праворуч, лісок, вони пішли туди.

Під високими деревами, куди не могло пробитися сонце, простяглася вузенька, стиснута між двома косогорами, алея. З неї війнуло на них якоюсь цвіллю і прохолодою, тією вогкістю, що морозить тіло й проймає легені. Трава тут давно зникла, бо сюди не сягало сонце та свіже повітря, і землю вкривав тільки мох.

Вони йшли вперед.

— Дивіться, он там можна трохи посидіти, — промовила вона.

Там лежало два стовбури старезних сухих дерев, і крізь просвіт між листям лився потік світла, огрівав землю, розбуджував паростки трав, кульбаб та ліан, живив біленькі, ніжні, як туман, квіточки та схожу на прядиво наперстянку. Метелики, бджоли, кремезні шершні, величезні комарі, як кістяки мух, безліч летючих комах, рожеві крапчасті сонечка, зеленасті блискучі жучки, чорні рогачі населяли цей світлий і теплий колодязь, викопаний в холодній тіні густого листя.

Вони посідали, головою в холодок, ногами на сонце. Дивились на це метушливе маленьке життя, що зародив тут промінь, і зворушена Жанна повторювала:

— Як гарно! Як хороше на селі. Бувають хвилини, коли мені хочеться бути мушкою чи метеликом, щоб ховатися серед квітів.

Вони розповідали одне одному про себе, про свої звички й уподобання тихим, задушевним голосом, яким говорять друзі, звіряючи одне одному свої таємниці. Він казав, що йому набридло серед великосвітського товариства, що він втомився від того пустого одноманітного життя, де не зустрінеш ні правди, ні щирості.

Великосвітське товариство! їй дуже хотілося б знати що це, але в^на була наперед переконана, що воно не варте сільського життя.

І чим більше зближувались їхні серця, тим церемонніше бриніли в них "пане" і "панно", тим частіше посміхались і зустрічались їхні погляди; і їм здавалось, що в них вливається якесь нове почуття доброти, симпатії, інтерес до безлічі речей, що на них вони досі не зважали.

Вони повернулись; але барон пішов пішки до "Дівочого

покою" — грота у гребені скелі; і вони почекали його в трактирі.

Він з’явився тільки о п’ятій годині, після довгої прогулянки берегом моря.

Знову сіли в човен; він тихо посунув за вітром, непомітно, без найменшого струсу. Вітер набігав теплими подихами, надимаючи на мить вітрило, що за хвилю знову безсило спадало вздовж щогли. Тьмяна вода здавалась мертвою, і сонце ніжно схилялось до неї, вичерпавши весь свій жар.

Дрімота моря знову скувала всім уста.

Нарешті Жанна сказала:

— Як би мені хотілося мандрувати.

Віконт відповів:

— Звичайно, але ж сумно мандрувати самій, треба бути принаймні вдвох, щоб ділитися враженнями.

Вона замислилася.

— Це правда… хоч я люблю гуляти сама… так гарно мріяти на самоті…

Він пильно глянув на неї:

— Удвох теж можна мріяти.

Вона опустила очі. Чи не натяк це? Можливо. Вона подивилась на обрій так, ніби хотіла побачити ще далі; потім поволі промовила:

— Мені хотілося б поїхати в Італію… і в Грецію… так, так, у Грецію… і на Корсіку. Там, мабуть, так дико й прекрасно.

Він волів краще побачити Швейцарію, її гірські будиночки й озера.

Вона сказала:

— Ні, мені подобаються нові країни, як-от Корсіка, або дуже старі, повні спогадів, як Греція. Це ж так приємно — побачити сліди тих народів, історію яких ми знаємо з дитинства, побачити місця, де відбувались великі події.

Менш екзальтований віконт заявив:

— А мене дуже вабить Англія; там дуже корисно побувати.

Так вони облетіли всесвіт, від полюсів до екватора, відзначаючи варте уваги в кожній країні, захоплюючись уявлюваними краєвидами та фантастичними звичаями деяких народів, як-от китайців та лапландців; але з усього зробили наприкінці висновок, що найкраща країна в світі — це Франція, зі своїм помірним кліматом, прохолодним улітку й м’яким узимку, з розкішними полями, зеленими лісами, великими спокійними ріками та любов’ю до мис

тецтва, що так ніде не розвинулося після століть процвітання Афін.

Потім вони замовкли.

Сонце, схиляючись дедалі нижче, здавалось, сходило кров’ю; широкий пломенистий слід, блискучий шлях стелився від далекої межі океану аж до смуги за кормою човна.

Вщухли останні подихи вітру; зникли найменші брижі, і нерухоме вітрило побагровіло. Безмежний простір, здавалося, заснув, огортаючи мовчанням зустріч двох стихій; і морська гладінь, як велетенська наречена, вигинаючи своє блискуче і прозоре лоно, чекала вогненного коханця, що спускався до неї. Він поспішав, палаючи пурпуром від жадання обіймів. Він торкнувся її, і вона його помалу поглинула.

Тоді з обрію повіяло прохолодою; легке тремтіння пройшло по рухливих грудях води, ніби поглинене світило послало світові зітхання заспокоєння.

Швидко смерклося; розгорнулася заквітчана зорями ніч. Дядько Ластік узявся за весла, і всі побачили, що море мінилось фосфоричним блиском. Жанна й віконт, одне біля одного, дивились на це рухливе світло, яке човен лишав позад себе. Майже бездумно, захоплені неясним спогляданням, вдихаючи вечірнє повітря, вони потопали в розкошах. Жанна обіперлась рукою об лаву, і от палець її сусіда, ніби ненароком, доторкнувся до неї; вона не ворухнулась, щаслива й зніяковіла від цього легкого дотику.

Повернувшись увечері до себе в кімнату, вона відчувала себе дивно схвильованою і такою зворушеною, що їй від усього хотілось плакати. Глянувши на годинник, подумала, що бджілка на маятнику б’ється, як серце, як серце друга, що вона буде свідком усього її життя, супроводитиме її радості й печалі своїм бадьорим і розміреним цоканням; вона спинила золоту мушку й поцілувала її в крильця. Вона ладна була розцілувати весь світ. Вона згадала, що сховала десь у шухляді стару ляльку; знайшла її, подивилась на неї радісно, мов зустрівши улюбленого друга, і, пригортаючи іграшку до грудей, вкрила палкими поцілунками її розмальовані щічки й кучеряве прядив’яне волосся.

І, тримаючи її в руках, замислилась.

Чи не він це, обіцяний їй тисячами потайних голосів наречений, що його послало у своїй доброті провидіння? Чи не та це створена для неї істота, що їй вона присвятить своє життя? Чи не ті вони обранці, ніжність яких з’єднає їх нерозривно й породить кохання?

Вона не відчувала ще тих бурхливих поривів, того шаленого захоплення, того глибокого піднесення, які вважала властивими пристрасті; але їй здавалось, що вона починає його кохати, бо не раз від згадки про нього вся завмирала, а думала ж про нього невпинно. В його присутності серце її тривожно стискалося; вона то червоніла, то блідла, зустрічаючи його погляд, і тремтіла, почувши його голос.

Вона дуже мало спала цю ніч.

Так з кожним днем все більше захоплювало її хвилююче жадання кохати. Вона раз у раз допитувала себе, ворожила на маргаритках, на хмарах, на монетах, підкинутих угору.

Якось увечері батько сказав їй:

— Причепурись гарненько завтра вранці.

Вона спитала:

— Нащо, тату?

Він відповів:

— Це секрет.

І коли вона вранці зійшла вниз, сяючи свіжістю у світлому вбранні, то побачила на столі у вітальні купу коробок з цукерками, а на стільці величезний букет.

На подвір’я в’їхав екіпаж. На ньому був напис: "Лера, кондитер у Фекані. Весільні обіди", — і Людівіна, з допомогою кухарчука, витягла через дверцята, що розчинялися ззаду візка, великі плоскі кошики, що дуже смачно пахли.

Появився віконт де Ламар. На ньому були штани в обтяжку і елегантні лаковані чобітки, що дозволяли бачити, яка в нього маленька нога. У вирізі довгого, стягнутого в талії сюртука видно було мереживне жабо; тонкий, обмотаний кілька разів круг шиї галстук змушував його високо й поважно тримати вродливу чорняву голову. Він мав незвичайний вигляд, той особливий вигляд, що його несподівано надає одежа найзнайомішим обличчям. Жанна здивовано дивилась на нього, так ніби досі ніколи не бачила; він здавався їй справжнім джентльменом, вельможею з голови до п’ят.

Він уклонився посміхаючись.

— Ну, кумасю, ви готові?

Вона пробурмотіла:

— Та що це? В чому ж річ?

— Зараз дізнаєшся, — сказав барон.

Під'їхала коляска; пишно вбрана пані Аделаїда спустилася зі своєї кімнати, спираючись на руку Розалії, яку елегантність де. Ламара так вразила, що татусь прошепотів:

— Гляньте, віконте, ви, здається, припали до вподоби нашій покоївці.

Він почервонів по самі вуха, вдав, що не почув, і, взявши великий букет, подав його Жанні. Вона взяла його, ще більш здивована. Всі

четверо сіли в екіпаж, і куховарка Людівіна, що принесла баронесі для підкріплення сил холодного бульйону, сказала:

— Справді, пані, чим не весілля?

В’їхавши в Іпор, вони встали і пішли селом; їм назустріч виходили з хат матроси в новій випрасуваній одежі, вітали їх, потискували руку баронові і йшли за ними, мов у процесії.

Віконт вів Жанну під руку і йшов з нею попереду.

Прийшовши до церкви, всі спинилися, хлопець-гірислуж-ник виніс великий срібний хрест, а за ним друге хлоп’я в червоному з білим стихарі винесло чашу зі свяченою водою й кропило.

За ними йшло троє старих півчих, з яких один кульгав, потім трубач, потім кюре, позолочена, перехрещена єпітра-хиль якого надималась на випнутому череві. На знак вітання він усміхнувся й кивнув головою; потім, напівзаплющивши очі, шепочучи молитву, насунувши мало не на ніс шапочку, пішов за своїм почтом у стихарях, простуючи до моря.

На пляжі їх чекала юрба круг нового човна, обвитого гірляндами квітів. Його щогла, парус та снасті були оповиті довгими стрічками, що тріпотіли на вітрі, а на кормі золотими літерами було написано: "Жанна".

Дядько Ластік, шкіпер цього судна, збудованого коштом барона, виступив назустріч походові. Всі чоловіки разом зняли шапки, а ряд богомолок, у широких чорних накидках, що спадали великими складками на плечі, опустилися півколом навколішки перед хрестом.

Кюре став між двома хлопчиками з хору по один бік човна, а по другий — троє старих півчих, у білому вбранні: брудні, неголені й поважні, не зводячи з нот очей, зафаль-шивили вони на все горло серед ясного ранку.

Щоразу, як вони зводили дух, трубач ревів сам, і його сіренькі очі зникали в надутих повітрям щоках. Він гак надимався, що навіть на чолі й на шиї шкіра його, здавалось, відставала від тіла.

Нерухоме, прозоре море ніби зосереджено дивилось на хрещення човна, набігаючи на берег дрібними, з палець заввишки, хвилями і шурхаючи рінню з таким звуком, як шкребуть граблі. А в блакитному небі, описуючи криву, літали великі білі чайки, розгорнувши крила, віддалялись, вертались і кружляли над юрбою, що стояла навколішках, ніби цікавились, що саме тут відбувається.

Погорлавши хвилин з п’ять "амінь", скінчили співати, і священик прокудкудакав глухим голосом кілька латинських слів, з яких можна було розібрати тільки звучні закінчення.

Після цього він обійшов круг човна й покропив його свяченою водою, потім спинився й почав бурмотіти молитву, стоячи край човна проти хрещеного батька та матері, що нерухомо тримались за руки.

Вродливе обличчя молодого чоловіка зберігало свій урочистий вираз, але дівчина мліла, охоплена раптовим хвилюванням, і почала так тремтіти, що їй зацокотіли зуби. Мрія, що переслідувала її з якогось часу, враз набула, мов галюцинація, реальної видимості. Говорили про весілля, їх благословляв священик, люди в стихарях співали молитов; чи не її це вінчають?

Чи її пальці нервово затремтіли, чи хвилювання її серця передалось по жилах до серця сусіда? Чи зрозумів він, чи вгадав, чи був охоплений, як і вона, якимсь любовним сп’янінням, чи просто знав з досвіду, що ніяка жінка проти нього не встоїть? Вона раптом відчула, що він стискує їй руку спочатку легенько, потім дедалі міцніше, міцніше, мов хотів її зламати. І не міняючись на обличчі, щоб цього ніхто не помітив, він сказав, так, справді, він сказав їй дуже виразно:

— О Жанно, коли б ви захотіли, це були б наші заручини!

Вона дуже поволі схилила голову; може, цим вона хотіла сказати "так". І священик, що кропив ще свяченою водою, бризнув їм кілька крапель на пальці.

Церемонію скінчено. Жінки підвелися. Повертались безладною юрбою. Хрест у руках прислужника втратив усю свою величність; він швидко линув, хитаючись справа наліво або схиляючись уперед, трохи не падаючи комусв на голову. Позаду мовчки, без молитов, поквапливо тупав священик; півчі й трубач зникли в завулку, щоб швидше переодягтися, а матроси поспішали, розбившись на групки. Одностайна думка, що впливала на них пахощами кухні, підгонила їх ноги, викликала слину в роті, спускалася в шлунок, де заводили свою пісню кишки.

В Пеплі їх чекав гарний сніданок.

На подвір’ї під яблунями стояв великий стіл. За нього сіло шістдесят душ моряків і селян. Поруч баронеси, в центрі, сиділо двоє кюре — одиз з Іпора, другий з Пепля. Навпроти, поруч із бароном сидів мер з дружиною, худою, вже пристаркуватою селянкою, що без кінця кивала на всі боки. Обличчя в неї було вузьке, стиснуте високим нормандським чепчиком — справжня куряча голова з білим гребінцем, з круглими, завжди здивованими очима; вона ковтала маленькими бистрими ковтками, немов дзьобала носом тарілку.

Жанна почувала себе щасливою поруч свого кума. Вона вже нічого не бачила, нічого не розуміла й мовчала; голова її була затуманена радістю.

Вона спитала його.

— Як вас звуть?

Він сказав:

— Жюльєн. Хіба ви не знали?

Вона нічого не відповіла й подумала: "Як часто повторюватиму я це ім’я!"

Коли сніданок закінчився, подвір’я полишили матросам, а панове перейшли на другий бік замку. Баронеса розпочала свій моціон, спираючись на руку барона, у супроводі двох священиків. Жанна і Жюльєн подались до гаю, на зарослі стежки. Раптом він схопив її за руки:

— Скажіть, хочете бути моєю дружиною?

Вона знов похилила голову, а що він шепотів: "Відповідайте, благаю вас!" — вона тихо підвела на нього очі, і він прочитав відповідь у її погляді.

IV

Якось уранці барон зайшов до Жанни в кімнату, коли вона ще не встала, і сказав, сівши в ногах:

— Віконт де Ламар просить у нас твоєї руки їй хотілося сховати обличчя під ковдру.

Батько провадив далі:

— Ми відклали свою відповідь на деякий час.

Вона задихалась від хвилювання. Через хвилину барон, посміхаючись, додав:

— Ми нічого не хотіли робити, не поговоривши з тобою.

Мати і я нічого не маємо проти цього шлюбу, але й не хочемо тебе силувати. Ти далеко багатша за нього, але коли справа йде про щастя для цілого життя, на гроші не слід зважати. В нього нема батьків, отже, коли б ти вийшла за нього, до нас у родину увійшов би син, а за кимсь іншим ти, наша дочка, пішла б між чужі. Хлопець нам подобається. А тобі самій він подобається?

Вона прошепотіла, почервонівши по саме волосся:

— Я згодна, тату.

І татусь, дивлячись їй у вічі та сміючись, пробурмотів:

— Я так і думав, паннусю.

До вечора вона була як п’яна, не знала, що робить, машинально беручи одні речі замість других, почуваючи в ногах незвичайну втому, хоч нікуди не ходила.

Біля шостої години, коли вона з матусею сиділа під платаном, з’явився віконт.

Серце Жанни забилось. Молодий чоловік, здавалося, зовсім не був схвильований. Підійшовши, він узяв і поцілував пальці баронеси, потім, підносячи тремтячу руку дівчини, припав до неї довгим, ніжним і вдячним поцілунком.

Настав щасливий час заручин. Вони розмовляли на самоті по кутках вітальні або, сидячи на пагорку, в гаю перед безлюдним степом. Часом гуляли по матусиній алеї, він говорив про майбутнє, а вона йшла, втупивши очі в курний слід від баронесиної ноги.

Оскільки справу було вирішено, то її хотіли швидше закінчити. Погодились, що вінчання відбудеться через шість тижнів, 15 серпня, і що

молоді відразу ж рушать у весільну подорож. Коли Жанну спитали, яку країну вона хоче відвідати, вона вибрала Корсіку, де можна бути більше на самоті, ніж в італійських містах.

Вони чекали дня, призначеного для весілля, без особливого нетерпіння, поринаючи в чарівну ніжність, зазнаючи тонких чарів невинних пестощів, потисків рук, пристрасних, таких довгих поглядів, що, здавалось, їхні душі з’єднувались; бажання жагучих обіймів ще невиразно бентежило їх.

Вирішили нікого не запрошувати на весілля, крім тітки Лізон, баронесиної сестри, що жила пансіонеркою в одному, з версальських монастирів.

Баронеса хотіла, щоб після батькової смерті сестра жила при ній, але стару діву переслідувала думка, що вона всім заважає, що вона нікому не потрібна й може тільки набриднути; тому вона оселилася в одному з тих релігійних притулків, що наймають помешкання людям, життя яких сумне і самотнє.

Час від часу вона приїздила на місяць-два до родичів.

Це була маленька жінка, що мало говорила, трималася в тіні, з’являлась тільки до столу й відразу ж ішла до себе в кімнату, де весь час сиділа, замкнувшись.

Вона здавалась добродушною бабусею, хоч їй було всього сорок два роки; очі в неї були добрі й печальні; в родині на неї ніколи не зважали. Малою вона не була ні гарненькою, ні жвавою, її ніколи не цілували, і вона спокійно й слухняно сиділа десь у кутку. З того часу вона завжди була занедбана. Коли стала дівчиною, до неї ніхто не залицявся.

Це була ніби тінь, ніби добре знайома річ, живі меблі, що їх бачать щодня, але ніхто про них не дбає.

Сестра, за звичаєм батьківського дому, теж мала її за невдаху, за зовсім нікчемну істоту. До неї ставилися з безцеремонною фамільярністю, що мала в собі щось зневажливе, принизливе. її звали Лізою, і це кокетливе, молоде ім’я, здавалось, бентежило її. Побачивши, що вона не виходить і не вийде ніколи заміж, з Лізи зробили Лізон. Коли народилась Жанна, вона стала "тіткою Лізон", скромна чепурненька родичка, страшенно несмілива навіть з сестрою та зятем, які її все-таки любили, але це було невиразне, змішане почуття байдужої ніжності, несвідомого жалю та інстинктивної доброзичливості.

Часом баронеса, згадуючи свою далеку молодість, казала, щоб визначити час:

"Це було тоді, як з Лізон трапився випадок".

Докладніше про це ніколи не говорили, і цей "випадок" лишався в якомусь тумані.

Якось увечері Ліза, якій було тоді двадцять років, невідомо чому кинулась у воду. Ніщо в її житті чи в поводженні не давало приводу передбачити таке божевілля. її витяглії напівмертву, і батьки, обурено здіймаючи руки, не дошукуючись таємної причини цього вчинку, задовольнилися самими розмовами про "випадок", так ніби мова йшла про нещасний випадок з конем Коко, який перед тим зламав собі ногу в вибоїні і якого довелося пристрелити.

З того часу Лізу, а потім Лізон, мали ніби за недоумкувату. Добродушна зневага, яку вона викликала в своїх родичах, помалу проходила в серця всіх, хто її оточував. Навіть маленька Жанна, з властивою дітям проникливістю, теж зовсім не цікавилась нею, ніколи не цілувала її в ліжку, ніколи не заходила до неї в кімнату. Здавалось, тільки покоївка Розалія, що прибирала в її кімнаті, знала, де вона живе.

Коли тітка Лізон входила до їдальні снідати, дитина за звичкою підходила, підставляла для поцілунку лобик — та й годі.

Коли комусь треба було з нею поговорити, по неї посилали слугу, а якщо її не знаходили, про неї ніколи не турбувались, ніколи не думали, нікому і в голову не приходило поцікавитись і спитати:

— Що це за знак, що Лізон не видно зранку?

Вона ніби зовсім не займала місця; це була істота, що живе непомітно навіть для найближчих до неї людей, ніби щось нез’ясоване, і смерть її не є втратою, не створює порожнечі в домі; істота, що не вміє знайти місце ні в житті, ні в звичках, ні в любові тих, хто живе поруч. неї.

Коли хто казав "тітка Лізон", ці слова ні на кого не справляли ніякого враження, так ніби мова йшла про кофейницю чи цукорницю.

Вона завжди ходила швидко, дрібно й тихо, зовсім безшумно, ніколи нічого не зачіпала, і всім речам, здавалось, надавала якоїсь беззвучності. Її руки були ніби з вати, так легко й обережно тримала вона взяту річ.

Вона приїхала в половині липня, дуже зворушена думкою про це весілля. Привезла купу подарунків, але тому, що вони були від неї, на них майже не звернули уваги.

Другого дня по приїзді всі вже забули, що вона тут.

А Лізон безмірно хвилювалася і не зводила очей з молодих. З незвичайною енергією, гарячково й запопадливо клопоталась посагом, працюючи, як проста швачка, в своїй кімнаті, де її ніхто не відвідував.

Раз у раз вона показувала баронесі хусточки, які сама підрубила, серветки, на яких повишивала вензелі, і питала:

— Так буде добре, Аделаїдо?

І матуся, неуважно оглядаючи річ, відповідала:

— Не клопочися занадто, моя бідна Лізон.

Якось наприкінці місяця, після пекучого дня, зійшла повня і спустилась одна з тих ясних і теплих ночей, іцо хвилюють, зворушують, підносять людину і пробуджують, здається, всю приховану поезію душі. Ніжні подихи ланів линули в тиху вітальню. Баронеса з бароном ліниво грали в карти в світлому колі, що утворювалось на столі від абажура лампи; тітка Лізон сиділа коло них і плела,

а молоді, перехилившись у розчинене вікно, дивились на залитий місячним сяйвом сад.

Від липи й платана падала тінь на широкий луг, що далі тягся, освітлений і блискучий, аж до гаю, зовсім чорного.

Жанну непереможно вабили ніжні чари цієї ночі і туманне освітлення дерев і кущів, і вона звернулась до батьків:

— Татусю, ми підемо трохи погуляти по траві коло замку.

Барон відповів, не кидаючи гри:

— Ідіть, дітки.

І знову взявся до партії.

Вони вийшли Й почали поволі ходити по великому моріжку, аж до ліска в долині.

Час минав, а вони й не думали вертатись. Стомлена баронеса хотіла спати.

— Треба покликати закоханих, — сказала вона.

Барон окинув поглядом величезний, облитий сяйвом сад,

де тихо блукали дві тіні.

— Нехай погуляють, — сказав він, — надворі так гарно! Лізон їх почекає; правда ж, Лізон?

Стара панна підвела неспокійні очі і, як звичайно, боязко відповіла:

— Авжеж, я їх почекаю.

Татусь допоміг баронесі підвестися і сказав, сам стомлений денною спекою:

— Я теж ляжу спати.

І пішов разом з дружиною.

Тоді тітка Лізон також підвелася і, покинувши на поруччі крісла почату роботу, вовну і велику спицю, схилилась на підвіконня і почала милуватись чарівною ніччю.

Заручені безперестанку ходили по моріжку, від ганку до гаю. Вони стискували одне одному руки й мовчали, мов забувши самих себе, охоплені поезією, що нею дихала земля.

Раптом Жанна помітила в чотирикутнику вікна силует старої панни, що вимальовувався при світлі лампи.

— Гляньте, — сказала вона, — он тітка Лізон дивиться на нас.

Віконт підвів голову і повторив байдуже, як говорять не думаючи.

— Так, тітка Лізон дивиться на нас.

І вони продовжували мріяти, поволі прогулюючись, віддаючись своєму коханню.

Роса упала на траву, і холодок нагнав на них легеньке тремтіння.

— Тепер вернімося, — сказала вона.

І вони вернулись.

Коли ввійшли до вітальні, тітка Лізон уже знову плела, низько схилилась над роботою, і її худі пальці трохи тремтіли, немов вона дуже стомилася.

Жанна підійшла до неї:

— Тітонько, вже час спати.

Стара панна підвела очі — вони були червоні, ніби вона перед тим плакала. Закохані не звернули на це ніякої уваги, зате молодий чоловік раптом помітив, що легкі черевички дівчини зовсім мокрі. Він стурбувався і ніжно спитав:

— Чи не змерзли ваші любі ніжки?

Зненацька тітчині пальці так затремтіли, що плетиво випало з них, клубок вовни покотився далеко по паркету, і Лізон, раптом затуливши обличчя руками, почала глибоко, судорожно ридати.

Молоді застигли, здивовано дивлячись на неї. Потім Жанна рвучко схилилась до її колін, розняла їй руки, схвильовано питаючи:

— Та що з тобою, що з тобою, тьотю Лізон?

Тоді нещасна жінка відповіла, захлинаючись від сліз і туги:

— Це коли він тебе спитав… Чи не змерзли ваші… ваші… любі ніжки? Мені ніхто так не казав… ніколи… ніколи…

Враженій і розчуленій Жанні хотілось, проте, сміятися, уявивши коханця, що шепоче ніжні слова тітці Лізон, а віконт відвернувся, щоб сховати свою посмішку.

Та тітка раптом підвелась, покинувши свій клубок долі, а плетиво на кріслі, і похапцем подалась без свічки темними сходами, навпомацки шукаючи свою кімнату.

Лишившись на самоті, молоді люди перезирнулись; їм було смішно й сумно. Жанна прошепотіла:

— Бідна тітонька…

Жюльєн зауважив:

— Вона, мабуть, трохи не в собі цього вечора.

Вони тримались за руки, не зважуючись розлучитись,

і тихо-тихенько обмінялись першим поцілунком коло порожнього крісла, щойно покинутого тіткою Лізон.

На другий день вони зовсім не згадували про сльози старої панни.

Два останні перед вінчанням тижні Жанна була рівна й спокійна, немов стомлена солодким хвилюванням.

А ранком вирішального дня їй і зовсім ніколи було розмірковувати. Вона відчувала якусь велику порожнечу в усьому тілі, ніби вся її плоть, кров і кості розтанули; беручи що-небудь в руки, вона бачила, як тремтять її пальці.

Вона опам’яталась тільки в церкві, при співах під час обряду.

Замужем! Так, вона була замужем. Все, що було до цього моменту, всі події, що відбувалися зранку, здавались їй сном, справжнім сном. Бувають хвилини, коли здається, що все довкруг нас змінилось; навіть жести набувають нового значення, і самий час, здається, минає якось незвичайно.

Вона почувала себе збентеженою, а ще більше здивованою. Ще напередодні в її існуванні не було ніяких змін, тільки давня мрія її життя стала ближчою, відчутнішою. Вона заснула дівчиною, а тепер вона жінка.

Отже, вона перейшла межу, що ховає майбутнє з усіма його радощами, усім вимріяним щастям. Перед нею ніби розчинилися двері, вона мала увійти в очікуване.

Обряд скінчився; пройшовши до майже порожньої ризниці,— бо нікого не запрошувано, — вони вийшли.

Коли з’явились на дверях церкви, розітнувся такий гуркіт, що молода аж підскочила, а баронеса голосно скрикнула: це селяни вітали молодих залпом з рушниць; постріли не вщухали до самого Пепля.

Для баронської родини, обох священиків, місцевого і з Іпора, для молодого і обраних серед місцевих заможних хліборобів свідків подали сніданок.

Потім гуляли в саду, чекаючи обіду. Барон, баронеса, тітка Лізон, мер та абат Піко ходили туди й сюди по матусиній алеї, а по суміжній великими кроками походжав другий священик, читаючи требник.

Чути було, як по другий бік замку весело гуляли селяни, розпиваючи сидр під яблунями. Святкова юрба з усієї околиці заповнила подвір’я. Хлопці й дівчата ганялись одне за одним.

Жанна й Жюльєн через гай зійшли на косогір і мовчки почали дивитись на море. Спека не відчувалась, дарма що була половина серпня; віяв північний вітер, і яскраве сонце холодно блищало з синього-синього неба.

Шукаючи затишку, молоді пішли праворуч через рівнину до хвилястої, порослої лісом долини, що спускається до Іпора. Коли вони дійшли до переліска, ніякі вітри вже не турбували їх, вони звернули з дороги на вузеньку стежку, що зникала під листям. Тут важко було йти поряд, і вона раптом відчула, як його рука тихенько оповила її стан.

Вона мовчала, задихаючись; її серце налаталося і перехоплювало дух. Низьке гілля торкалось їхнього волосся, вони часто нахилялись, щоб пройти. Вона зірвала листок: під ним причаїлось два сонечка, мов пара тендітних червоних черепашок.

Тоді вона, трохи заспокоївшись, невинно сказала:

— Дивіться: ось подружжя.

Жюльєн торкнувся губами її вуха:

— Сьогодні ввечері ви будете моєю дружиною.

Хоч вона й багато про що довідалась, живучи на селі, але мріяла досі тільки про поезію кохання, тому здивувалась. Його дружиною? Хіба вона не його дружина?.

Тоді він почав цілувати її дрібними, швидкими поцілунками в скроню та в шию, де вилися перші волосинки. Ці поцілунки мужчини були для неї незвичні, вона раз у раз мимоволі відхиляла голову, щоб уникнути цих пестощів, хоч вони й захоплювали її.

Раптом вони вийшли на узлісся. Вона спинилась, зніяковівши від того, що вони зайшли так далеко. Що подумають?

— Вернімось, — сказала вона.

Він відвів руку, якою стискав її стан, і, повернувшись, вони опинились навпроти так близько, що кожний відчував подих другого на своєму обличчі; вони глянули одне на одного. Глянули тим пильним, гострим, проникливим поглядом, в якому ніби зливаються душі. Вони шукали одне одного в очах і далі, в таємничих глибинах істоти; вони проймали одне одного мовчазним, упертим питанням. Чим вони будуть одне одному? Яке буде життя, що вони разом починають? Скільки радощів, щастя чи розчарування несуть вони одне одному в тому довгому, нерозривному єднанні двох, що зветься шлюбом? І їм обом здалося, що вони бачать одне одного вперше.

Раптом Жюльєн, поклавши руки дружині на плечі, поцілував її просто в уста таким глибоким поцілунком, якого вона досі ще не знала. Цей поцілунок пройняв її, пройшов у її жили аж до кісток, і від нього її охопило таке незрозуміле хвилювання, що вона різко відштовхнула Жю-льєна обома руками, сама мало не впавши навзнак.

— Ходімо, ходімо звідси, — белькотала вона.

Він нічого не відповів, тільки взяв її за руки й не випускав їх.

Вони не обмінялись і словом до самого дому. Решта дня здалась їм нескінченною.

До столу сіли зовсім увечері.

Обід, усупереч нормандським звичаям, був простий і короткий. Якась ніяковість паралізувала гостей. Тільки священики, мер та четверо запрошених фермерів виявили трохи тих буйних веселощів, що личать на весіллях.

Коли сміх замовкав, мер оживляв його яким-небудь слівцем. Було коло дев’ятої години; подали каву. Надворі, під яблунями, починався селянський бенкет. Крізь відчинене вікно видно було все свято.

Від почеплених на гілках свічок на листя падав яскраво-зелений відблиск. Селяни й селянки танцювали в колі, горлали мотив якогось дикого танцю під негучний акомпанемент двох скрипок та кларнета, що примостилися, замість естради, на великому кухонному столі. Безладні співи селян часом зовсім заглушали голоси інструментів, і музика, що переривалась несамовитим криком, здавалось, падала з неба уривками, клаптиками розсипаних нот.

Юрба пила з двох великих бочок, оточених палаючими смолоскипами. Дві служниці, не перестаючи, полоскали в цебрі склянки й чашки, потім підставляли їх, не витираючи, під крани, звідки цівкою лилось червоне вино або прозорий золотий сидр. Навколо тиснулись розпалені танцюристи; спокійні діди, спітнілі дівчата простягали руки, хапали й собі який-небудь посуд і, закидаючи голову, пили великими ковтками той напій, що їм більше був до вподоби.

На столі лежав хліб, масло, сир і ковбаса. Кожен вряди-годи підходив сюди перекусити, і це здорове та буйне свято під склепінням освітленого листя викликало в похмурих гостей у замку бажання теж танцювати,

пити досхочу з тих грубезних бочок, закусуючи скибкою хліба з маслом та сирою цибулею.

Мер, відбиваючи такт своїм ножем, гукнув:

— Бий його сила Божа, от так гуляють, мов на весіллі в Ганаша [4].

Покотився стриманий сміх. Але абат Піко, природжений ворог світської влади, промовив:

— Ви, мабуть, хотіли сказати — в Капі?

Та мер не погодився:

— Ні, панотче, я знаю, що кажу. Коли я кажу у Ганаша, то значить у Ганаша.

Всі підвелися й перейшли до вітальні. Потім на якийсь час пристали до веселих селян. Нарешті гості попрощались.

Між бароном та баронесою виникла якась тиха суперечка. Мадам Аделаїда, більш задихана, ніж звичайно, здавалось, відмовлялась від того, про що просив її чоловік; кінець кінцем, вона промовила мало не вголос:

— Ні, друже мій, я не можу, я не зумію до цього взятися.

Тоді татусь раптом покинув дружину і наблизився до Жанни:

— Давай трошки пройдемося, донечко.

— Як хочеш, тату, — зворушено відповіла вона. І вони пішли.

Як тільки вийшли з дверей, з боку моря на них дихнув легкий, сухий вітерець, той прохолодний літній вітерець, в якому вже відчувається подих осені.

То вкриваючи, то знов одкриваючи зорі, мчали по небу хмари.

Притискаючи до себе доччину руку, барон ніжно стискав їй пальці. Кілька хвилин вони йшли мовчки. Він здавався нерішучим і схвильованим. Нарешті зважився.

— Дитино моя, я повинен взяти на себе важку роль, яка більш підходить твоїй матері, але вона відмовляється, і тому мені доводиться заступити її в цьому. Я не знаю, наскільки ти обізнана з житейськими ділами. Є таємниці, які старанно приховують від дітей, а особливо від молодих дівчат, що повинні залишатися чистими душею, бездоганно чистими до моменту, доки ми їх віддаємо до рук чоловіка, що візьме на себе піклування про їхнє щастя. Саме він і повинен підняти запону, що закриває солодку таємницю життя. Але ж дівчата, якщо ніяке підозріння не виникло в них до того часу, часто бувають обурені трохи грубою реальністю, що ховається за мріями. Ображені душею й тілом, вони відмовляють чоловікові в тому, що закой, закон людський та закон природи, дає йому як абсолютне право. Я не можу більше сказати тобі, моя дорога; але не забувай того, що ти вся цілком належиш своєму чоловікові.

Що, справді, вона знала? Про що могла здогадуватись?

Вона затремтіла, пригнічена якоюсь тяжкою журбою, неспокійною, як лихе передчуття.

Вони повернулися і з несподіванки зупинились на дверях вітальні. Мадам Аделаїда, впавши на груди Жюльєнові, гірко плакала. Рясно текли її сльози, і ридання, неначе їх видував ковальський міх, здавалося, разом виходили з носа, рота й очей. А віконт, збентежений та незграбний,

підтримував гладку жінку, що впала на його руки, доручаючи йому свою дорогу, улюблену, свою кохану донечку.

Барон кинувся до дружини.

— О, без сцен, без ніжностей, будь ласка, — сказав він і, підтримуючи баронесу, посадовив її в крісло, тим часом як вона витирала обличчя.

— Ну, дитино, поцілуй зараз матір та й лягай спати, — обернувся він до Жанни.

Готова теж розплакатися, Жанна поцілувала батьків і швиденько вийшла.

Тітка Лізон пішла вже до своєї кімнати. Барон і баронеса залишилися з Жюльєном. Всі троє— чоловіки у фраках, стоячи із збентеженим виглядом, а пані Аделаїда в кріслі з останніми хлипаннями в горлі — почували себе так ніяково, що ніхто з них не міг промовити ні слова. їхнє замішання ставало нестерпним, і барон завів розмову про подорож, в яку молоді мали вирушити через кілька днів.

Тим часом Розалія, заливаючися слізьми, роздягала Жанну в її кімнаті. Руки служниці рухались навмання, вона не знаходила вже ні шнурків, ні шпильок, здавалася ще більш схвильованою, ніж господиня. Але Жанна не звертала уваги на сльози своєї служниці; їй здавалося, що вона ввійшла в якийсь інший світ, опинилась на якійсь іншій землі, розлучена з усім, що вона знала раніше,

з усім, що так любила. їй здавалося, що все в її житті, все в її думках пішло шкереберть; і враз навіть спало на думку: "Чи кохає вона свого чоловіка?" Тепер раптом він здався їй зовсім чужою, майже не знайомою людиною. Ще три місяці тому вона зовсім не знала про його існування, а тепер вона вже його дружина. Нащо це? Нащо так швидко виходити заміж, ніби кидаючись у провалля, що відкрилось під ногами?

Залишившись у нічному вбранні, вона сковзнула в ліжко; холодні простирала, викликаючи тремтіння, ще збільшували те відчуття холоду, самотності та суму, що вже дві години гнітило її душу.

Вся в сльозах вийшла Розалія, Жанна почала чекати.

Чекала вона неспокійно, з пригніченим серцем, чекала того, про що в неясних виразах попередив її батько і чого вона добре собі не уявляла, чекала невідомої розгадки великої таємниці кохання.

Хтось тричі тихенько стукнув у її двері, хоч вона й не чула перед тим кроків на сходах. Вона сильно затремтіла і нічого не відповіла. Постукали ще раз, потім скрипнув замок дверей. Вона заховалася з головою під ковдру, неначе до неї прокрався злодій. Чиїсь черевики тихо рипнули на паркеті, і раптом хтось доторкнувся до її постелі.

Жанна судорожно сіпнулась і тихо скрикнула. Визволивши з-під ковдри голову, вона побачила Жюльєна, що стояв біля ліжка і, всміхаючись, дивився на неї.

— О, як ви злякали мене! — сказала вона.

— Хіба ж ви мене зовсім не чекали? — спитав він.

Вона не відповіла. Він був одягнений у фрак, і його

вродливе обличчя, як завжди, було серйозне; Жанна страшенно засоромилась, що лежить ось так перед таким коректним чоловіком.

Вони не знали, що казати, що робити, не наважувались навіть глянути одне на одного в цю значну і вирішальну хвилину, від якої залежить інтимне щастя всього життя.

Він, мабуть, несвідомо почував, яку небезпеку таїть в собі те змагання, що має зараз бути, якого самовладання, якої вмілої ніжності' треба, щоб нічим не образити тонкої соромливості, чистоти та делікатності вихованої у мріях дівочої душі.

Тоді, тихенько взявши й поцілувавши її руку, він, немов перед вівтарем, опустився перед ліжком навколішки і прошепотів тихо, як ніби почулось зітхання:

— Будете мене любити?

Одразу заспокоївшись, вона підвела свою оточену хмарою мережив голову й усміхнулася:

— Я вже люблю вас, мій друже.

Він узяв в рот маленькі пальчики дружини і зміненим через те голосом запитав:

— Хочете довести, що любите мене?

Знов збентежена, не усмідомлюючи своїх слів і тільки згадуючи батькову науку, вона відповіла:

— Я ваша, мій друже.

Жюльєн вкрив її руку вогкими поцілунками і, поволі підводячись, нахилився до її обличчя, яке вона знову хотіла сховати.

Несподівано простягнувши поверх ліжка руку, він обхопив через ковдру дружину, тим часом як другою рукою сковзнув під подушку і підняв її разом з головою. І тихо-тихо запитав:

— Тоді, може, ви дасте мені малюсіньке місце біля себе?

їй стало страшно, інстинктивно страшно, і вона пролепетала:

— О, ще не треба, прошу вас.

Він, здавалось, збентежився, трохи образився і відповів благальним, але вже більш гострим тоном:

— Чому ж не зараз, коли ми все одно прийдемо до цього?

Вона розсердилась на нього за ці слова, але, знесилена й покірна, повторила:

— Я ваша, мій друже.

Тоді він швидко зник в туалетній кімнаті, і Жанна виразно чула його рухи, шелест одежі, брязкіт грошей в кишені, стукіт — упав один черевик, потім другий.

І раптом він швидко перейшов кімнату в кальсонах і шкарпетках і поклав на камін годинника. Потім він знову побіг у сусідню маленьку кімнату, шарудів там ще деякий час, і, відвернувшись, із заплющеними очима, на другий бік, Жанна почула враз, що він підійшов.

Вона схопилась, ніби бажаючи сплигнути на підлогу, коли по її нозі швидко ковзнула інша — холодна та волохата. Затуливши обличчя руками, не тямлячи себе, готова закричати з переляку, вона забилася в самий куток ліжка.

Тоді він схопив її в обійми, хоч вона й повернулась до нього спиною, і почав жадібно цілувати її шию, мережива нічного чепчика, вишитий комірець сорочки.

Вона не ворушилась, задерев’янівши з невимовного жаху, відчуваючи дужу руку, що шукала її схованих між ліктями грудей. Вона задихалася, збентежена цими грубими дотиками; їй хотілось тільки одного: схопитись, утекти через весь дім, замкнутися десь якнайдалі від цього чоловіка.

Але він уже не ворушився. Жанна тільки відчувала своєю спиною теплоту його тіла. Тоді вона трошки заспокоїлася, і раптом їй спало на думку, що вона могла б обернутись до нього й поцілувати його.

Нарешті терпець йому урвався, і він промовив сумно:

— То ви зовсім не хочете бути моєю жіночкою?

— Хіба ж я не ваша жінка? — пробелькотала вона крізь пальці.

— Але ж ні, моя люба, не глузуйте з мене, — відповів він з відтінком роздратування.

Жанна збентежилась від незадоволення, що було в його голосі, і раптом обернулась до нього, щоб перепросити його.

Шалено, жадібно, ніби зголоднівши за нею, схопив він руками її стан і почав вкривати поцілунками, швидкими, пекучими, нестямними поцілунками, ніби кусаючи все її обличчя, шию, приголомшуючи її своїми пестощами. Вона розкинула руки і більше не опиралась йому, в замішанні думок, не розуміючи, що коїлося з нею, що чинив він. Враз її пройняв гострий біль, і вона почала стогнати, звиваючись в його руках, тим часом як він брутально оволодівав нею.

Що сталося потім? Вона не пам’ятала, бо була зовсім без тями; вона ніби відчувала тільки, що він покрив її губи градом дрібних вдячних поцілунків.

Потім, здається, він розмовляв з нею, а вона йому відповідала. Потім він робив нові спроби, від яких вона відбилася з жахом. І коли відштовхувала його, то відчула на його грудях те густе волосся, що торкалося вже її ноги, і з несподіванки відсунулась від нього.

Нарешті, втомившись від марних домагань, він непорушно затих на спині.

Тоді Жанна замислилась; у глибокому розпачі, розчарована в коханні, про яке вона мріяла зовсім інакше, бачачи знищеними свої любі надії, з щастям розбитим, вона казала собі: "Так ось що він називає "бути його дружиною", ось що, ось що!"

І вона довго ще лежала отак, безутішна, блукаючи поглядом по оббивці стін, по тих образах стародавньої легенди кохання, що оточували її з чотирьох сторін.

Але Жюльєн нічого більш не говорив і навіть не ворушився, і тому Жанна помалу звернула на нього свій погляд і побачила, що він спить! Він спав, з напіврозтявленим ротом, із спокійним обличчям! Він спав!

Вона не могла повірити цьому, почуваючи себе обуреною і більш ображеною цим сном, ніж його грубістю, почуваючи, що до неї поставились як до першої стрічної жінки.

Як він міг спати в таку ніч? Отже, те, що сталбсь між ними, не було для нього чимсь надзвичайним? О, краще б він її побив, ще раз згвалтував, до непритомності замучив цими ненависними пестощами!

Спершись на лікоть, нахилившись до нього в закам’янілій позі, вона прислухалась до легкого свисту, що виривався з його вуст і часом переходив у хропіння.

Настав день, спочатку тьмяний, потім ясний, рожевий, блискучий. Жюльєн розплющив очі, позіхнув, потягнувся, подивився на дружину, посміхнувся й запитав:

— Ти добре спала, моя люба?

Вона помітила, що він звертався тепер до неї на "ти", і здивовано відповіла:

— Добре. А ви?

— О, щодо мене, то дуже добре, — сказав він і, обернувшись, поцілував її й почав спокійно розмовляти. Він знайомив її з своїми планами життя, побудованого на основі економії, і слово це, яке він повторив кілька разів, дивувало Жанну. Вона слухала, не розуміючи добре його слів, дивилась на нього, і безліч думок проносилося в її голові, ледве досягаючи свідомості.

Пробило вісім годин.

— Ну, треба вставати, — сказав Жюльєн, — а то ми здамося смішними, довго залишаючись у ліжку, — і встав перший.

Скінчивши вбиратися, він люб’язно, в усіх дрібницях допоміг дружині одягтися, не дозволяючи покликати Ро-залію.

Коли вони виходили, він спинив її.

— Знаєш, між собою ми можемо тепер звертатись одне до одного на "ти", але при твоїх батьках краще почекати. Воно буде цілком природно, коли ми повернемося з нашої весільної подорожі.

Жанна вийшла тільки до сніданку. І день минув, як звичайно, наче нічого нового не сталося. Тільки одною людиною стало більше в домі.

V

Через чотири дні під’їхав диліжанс, що мав відвезти їх до Марселя.

Після жаху першого вечора Жанна звикла до близькості Жюльєна, до його поцілунків, до його ніжних пестощів, хоч огида її до інтимнішого від цього не зменшувалась.

Вона вважала Жульєна вродливим, кохала його, знов ночувала себе щасливою та веселою.

Прощались недовго й без суму.

Тільки баронеса здавалася схвильованою. Коли вже збирались від’їздити, вона вклала в руку дочці великий гаманець, важкий, як свинець.

— Це на твої дрібні витрати, — сказала вона.

Жанна поклала гаманець до кишені й коні рушили.

Надвечір Жюльєн запитав її:

— Скільки поклала тобі мати в гаманець?

Вона й забула про це, і тепер висипала гроші з гаманця на коліна. Цілий струмінь золота посипався звідти — дві тисячі франків. Жанна заплескала в долоні.

— Є що розтринькувати, — і знов сховала гроші.

Після восьмиденної подорожі в страшенну спеку вони приїхали до Марселя.

А наступного дня "Король Людовік", маленький пакетбот, що йшов у Неаполь через Аяччо, повіз їх до Корсіки.

Корсіка! Макі! Бандити! Гори! Батьківщина Наполеона! Жанні здавалося, що вона покинула реальний світ, аби наяву увійти в країну мрій.

Стоячи поруч на палубі корабля, вони дивились, як бігли повз них круті береги Прованса. Нерухоме яскраво-блакитне море немов загусло, немов скам’яніло в цьому гарячому сонячному світлі, розстилаючись під безкраїм небом майже неприродної блакиті.

Вона спитала:

— Пам’ятаєш нашу прогулянку в човні дядька Ластіка?

Замість відповіді він швидко поцілував її в вухо.

Колеса пароплава били по воді, порушуючи її глибокий спокій, а позаду, скільки сягало око, простягався від корабля довгий шумливий слід, широка бліда смуга, в якій скаламучена вода пінилась, як шампанське.

Рантом спереду, не більш як за кілька сажнів, вискочила з води і, поринувши головою, знов зникла в морі величезна тварина — дельфін. Злякавшися з несподіванки, Жанна скрикнула і кинулась Жюльєнові на груди; потім почала сміятися зі свого переляку й неспокійно дивилась, чи не з’явиться тварина знову. І справді, за якусь хвилю вона вистрибнула знову, наче велика механічна цяцька, зникнувши, як і перше. Потім вони з’явилися вдвох, потім втрьох, далі їх було шестеро, ніби пустуючи круг важкого судна, ніби ескортуючи свого потворного побратима, цю

дерев’яну рибу з залізними плавцями. Вони пропливали з лівого боку пароплава, знову з’являлися з правого і, то вкупі, то одна по одній, наче в якійсь грі, у веселих перегонах, високо підстрибували в повітрі, описуючи криву лінію, і знов поринали одна за одною.

І щоразу, як випливали ці величезні та гнучкі плавці, Жанна плескала в долоні, вся тремтячи від захвату. І, як вони, її серце стрибало в якійсь шаленій дитячій радості.

Раптом дельфіни зникли. їх побачили ще раз далеко серед моря, а потім уже не було більше видно, і Жанна кілька хвилин відчувала смуток від того, що їх не стало.

Настав вечір, тихий, променистий вечір, сповнений ясності і щасливого спокою. Ані найменшого руху в повітрі й на воді. І цей безмежний спокій моря та неба передавався і заспокоєній душі, де теж завмерли всі хвилювання.

Величезний сонячний диск помалу спускався до невидимої Африки, пекучої Африки, що її спека ніби відчувалася й тут; коли сонце сіло, обличчя обвіяла якась ласкава свіжість, в якій не було, здавалося, й сліду вітерця.

Вони не захотіли йти до своєї каюти, з її неприємним запахом, і обоє простяглись поруч на палубі, загорнувшись у плащі. Жюльєн відразу ж заснув, а Жанна довго ще лежала з розплющеними очима, збуджена всіма новими враженнями подорожі. Заколисувана одноманітним туркотом коліс, вона розглядала безліч зір, таких ясних, променистих, блискучих і начебто обмитих в цьому чистому південному небі.

Перед світанком заснула й вона.

її розбудили шум і голоси. Матроси, співаючи, прибирали корабель. Вона розбудила чоловіка, що міцно спав, і вони встали.

Жанна захоплено впивалася смаком солоного морського туману, що проймав її наскрізь. Навкруги — море. Але спереду ніби спочивало на хвилях щось сіре, невиразне ще в цьому ранньому світанні, наче купа якихось химерних, гострих, подертих хмар.

Трохи згодом обриси вималювались виразніше; виступаючи все ясніше на тлі посвітлілого неба, перед очима виникла довга лінія якихось дивних рогатих гір. То була Корсіка, ніби загорнена в легкий серпанок.

Десь за нею зійшло сонце, чорними тінями вимальовуючи всі виступи хребтів. Потім запалали всі верховини, тим часом як решта острова ще потопала в тумані.

На містку з’явився капітан — маленький, старенький, згорблений і скорчений, засмалений і висушений суворими солоними вітрами, і хрипким від тридцятирічного командування, надірваним криками під час шквалів голосом сказав Жанні:

— Чуєте, як пахне ця каналія?

Вони справді чули міцні, незвичайні пахощі рослин, якісь дикі аромати.

— То, пані, так пахне Корсіка, — казав далі капітан, — то її пахощі, пахощі красуні. Не бачивши її двадцять років, я впізнав би її за п’ять миль. Я сам звідси родом. Десь там, на святій Єлені, він завжди, кажуть, згадує пахощі своєї країни. Ми з ним одного роду.

І капітан, знявши шапку, привітав Корсіку, привітав через океан великого імператора-невільника, що був одного з ним роду.

Жанна так розчулилася, що мало не заплакала.

А капітан простяг руку до обрію й промовив:

— Криваві гори!

Жанна і Жюльєн, що стояв поруч неї, тримаючи її за стан, почали вдивлятися вдалечінь, намагаючись побачити те місце, на яке показував капітан.

Нарешті вони помітили декілька пірамідальних скель. Обминувши їх, корабель незабаром увійшов у широку й тиху затоку, оточену безліччю високих верховин, порослих унизу ніби мохом.

Капітан показав на цю зелень:

— Макі.

В міру того як вони наближалися, коло гір, здавалося, замикалось за кораблем, що тихо плив цим блакитним озером, таким прозорим, що часом видно було дно.

Враз показалося місто — все біле, в глибині затоки, біля підніжжя прибережних гір.

Кілька маленьких італійських суденець стояли в порту на якорях. Чотири чи п’ять човнів, підпливши до "Короля Людовіка", почали кружляти навколо, шукаючи пасажирів.

Зібравши багаж, Жюльєн тихенько спитав дружину:

— Чи досить буде дати носієві двадцять су?

Вже цілий тиждень він надокучав їй такими запитаннями, щоразу завдаючи їй тим болю. Вона трохи нетерпляче відповіла:

— Коли не певен, що даєш досить, треба давати більше.

Безперестанку він сперечався з господарями та лакеями

в готелях, з візниками, з торговцями, і коли вдавалося добитися якоїсь знижки, він, потираючи руки, казав Жан-ні:

— Не люблю, щоб мене обкрадали.

Вона тремтіла, бачачи, що несуть рахунок, наперед певна, що чоловік почне розглядати кожний рядок, принижена цим торгом, червоніючи від зневажливих поглядів, якими супроводили його лакеї, стиснувши в руці мізерні чайові.

Тепер у нього вийшла суперечка з перевізником, що привіз їх до берега.

Перше дерево, яке побачила Жанна, була пальма.

Вони спинились у великому порожньому готелі на розі величезної площі, й замовили сніданок.

Коли скінчили десерт і Жанна підвелася, щоб піти поблукати по місту, Жюльєн, обнявши її, ніжно прошепотів їй на вухо:

— А що, якби ми трошки прилягли, кицюню?

Жаяна здивувалася:

— Прилягти? Але я не почуваю втоми.

Він міцніше пригорнув її.

— Я тебе жадаю. Розумієш? Вже два дні!..

Вона вся почервоніла з сорому і пролепетала:

— Зараз? Але що скажуть люди? Що вони подумають? І як це ти наважишся замовити кімнату серед білого дня?

0 Жюльєне, благаю тебе…

Але він перепинив її:

— Мені байдуже, що там можуть сказати або подумати слуги. Побачиш сама зараз, як це мене турбує.

І він иодзвонив.

Вона мовчала, опустивши очі, обурюючись душею й тілом проти цього невтоленного жадання свого чоловіка,

1 скорилася йому з огидою, почуваючи себе приниженою, бачачи в цьому щось тваринне, ганебне й брудне.

Чуттєвість її ще не прокинулась, а чоловік поводився з нею так, наче й вона була охоплена пристрастю.

Коли з’явився служник, Жюльєн наказав йому провести їх до кімнати. Слуга, справжній корсіканець, до очей зарослий волоссям, не зрозумів його і запевняв, що кімната буде готова на ніч.

Жюльєн нетерпляче пояснив:

— Ні, зараз. Ми втомилися з дороги і хочемо відпочити.

Тоді служник усміхнувся собі в бороду, а Жанні захотілося втекти.

Коли вони виходили через годину, Жанні соромно було проходити повз людей, вона була певна, що вони почнуть сміятися та шепотітись за її спиною. Вона гнівалась на Жюльена за те, що він не розумів цього, що він зовсім не мав ані соромливості, ані природної делікатності; вона відчувала, що між ними є якась завіса, якась перепона, і вперше спостерегла, що двоє людей інколи не можуть збагнути душу, глибину думок одне одного, що вони йдуть поруч, іноді тісно сплітаючись в обіймах, але не зливаючись, і що духовно кожне з них лишається самотнім все життя.

Три дні прожили вони в цьому маленькому місті, схованому в глибині блакитної затоки і розпеченому, мов горно, за пасмом гір, що ніколи не пропускали до нього подиху вітру.

Потім вони розробили маршрут подорожі, а щоб легше було мандрувати в горах, вирішили найняти верхових коней. І от якось вранці, на сході сонця, взявши двох маленьких корсіканських жеребців з лютим поглядом, сухорлявих і невтомних, вони вирушили в дорогу. З ними був провідник, що їхав верхи на мулі та віз провізію, бо трактирів у цій дикій країні не знайдеш.

Дорога спочатку вела вздовж затоки, потім звернула в неглибоку долину, що йшла до високих гір. Часто траплялось переїздити через майже висохлі потоки, ледь помітний струмок ще шелестів де-не-де під камінням, наче сховане звірятко, і боязко дзюркотів.

Необроблений грунт здавався зовсім голим. Схили пагорбів були вкриті високою травою, уже пожовклою в цю пекучу пору року. Іноді вони зустрічали горян, що просувалися то пішки, то верхи на маленькій конячці, на віслюку завбільшки з собаку.

І в кожного з них висіла за спиною набита рушниця — старовинна, іржава, але грізна в їхніх руках зброя.

Від гострих пахощів рослин, що вкривали острів;, здавалося, згущувалось повітря. Дорога помалу підіймалась посеред довгих гірських закрутів.

Рожевий та блакитний граніт верховин надавав широкому краєвидові казкового вигляду, а ліси височенних каштанів унизу по схилах здавалися зеленими кущами: такі величезні були в цім краї підйоми місцевості.

Провідник час від часу показував на круті верховини і казав, як вони звуться. Жанна і Жюльєн вдивлялися, нічого не бачачи, але нарешті помічали щось сіре, подібне до купи каміння, що скотилося з гори. Як виявилося, тс було село, маленьке сільце, збудоване з граніту, немов пташине гніздо, що приліпилося й повисло, ледь помітне на височенній горі.

Ця довга мандрівка ступою надокучила Жанні.

— Поскачемо трохи, — сказала вона і швидко помчала вперед. Не чуючи коло себе тупоту чоловікового коня, вона обернулася й почала страшенно реготати, побачивши, як він, блідий, скакав позад неї, вчепившись у гриву і смішно підстрибуючи на коні. І ця його незграбність та переляк були ще смішніші від його вроди та гарної постави.

Далі вони їхали поволі, підтюпцем. Тепер дорога простяглася безкраїм лісом, що, як плащем, обгорнув увесь схил.

То були макі, непрохідна гущавина з зелених дубів, ялівцю, мучниці, мастикових дерев, крушини, вересу, лаврів, миртів, буксу, які спліталися й переплутувалися, наче волосся; виткі ломиноси, потворні папороті, жимолость, розмарин, лаванда, ожина, терни вкривали хребти гір рясною плутаною вовною.

Вони зголодніли. Провідник наздогнав їх і провів до одного з тих чудових джерел, що їх так багато в гірських краях, до тонкого круглого струмка крижаної води, що вибігав з маленької щілини в скелі і збігав з каштанового листа, підкладеного якимось подорожнім так, щоб ця тоненька цівка потрапляла до самих уст.

Жанна почувала себе такою щасливою, аж ледве стримувалась, щоб не скрикнути з радості.

Вони поїхали далі й почали спускатися, огинаючи Са-гонську затоку.

Надвечір переїхали Каржез, грецьке село, засноване колись колонією втікачів, вигнаних з батьківщини. Високі вродливі дівчата з довгими руками, гнучкими стегнами і тонкими таліями, дуже граційні, зібрались біля водоймища. Жюльєн крикнув їм: "Добривечір" — і вони відповіли співучими голосами, мелодійною мовою своєї покинутої батьківщини.

Коли приїхали в Піану, треба було прохати притулку, наче за стародавніх часів в якихось забутих країнах. Жанна тремтіла з радощів, чекаючи, поки відчиняться двері, в які постукав Жюльєн. ОІ Це була справжня мандрівка, з усіма несподіванками невідомих доріг.

Вони потрапили до молодого подружжя. їх прийняли так, як патріархи колись шанували гостя, якого посилав їм Бог, і вони заснули на солом’янику, в старому, поточеному шашлями домі, кожна дошка якого мала сліди своїх згуб-ників-шашлів і наче шелестіла, жила та зітхала.

Вони виїхали на світанку і незабаром спинилися проти лісу, справжнього лісу з пурпурового граніту. Тут були шпилі, колони, дзвінички, дивовижні фігури, вирізьблені часом, руйнівним вітром та морським туманом.

До трьохсот метрів заввишки, тонкі, округлені, покривлені, карлючкуваті, безформні, несподівано-фантастичні ці дивовижні скелі

здавались деревами, рослинами, твари нами, людьми, ченцями в мантіях, рогатими чортами, величезними птахами, збіговиськом потвор, страхітливим звіринцем, що скам’янів з волі якогось химерного Бога.

Жанна замовкла, серце її забилося, і вона стиснула Жюльєнові руку, відчуваючи палку жадобу кохання перед цією красою природи.

Раптом, виїхавши з цього хаосу, вони побачили нову затоку, з усіх боків обведену кривавою стіною червоного граніту. Ці пурпурові скелі відбивалися в блакитному морі.

— О Жюльєне! — не знаходячи інших слів, зворушена красою, насилу промовила Жанна, і дві сльозини скотили ся з її очей.

Він здивовано дивився на неї, питаючи:

— Що з тобою, серденько?

Вона витерла щоки, усміхнулась і відповіла трохи тремтячим голосом:

— Це нічого… це нерви… Я не знаю… Я була вражена. Я така щаслива, що кожна дрібниця хвилює моє серце.

Він не розумів цієї жіночої нервовості, схвильованості чутливих душ, що від дрібнички втрачають розум, захоплення переживають як катастрофу, зазнають невловимих почуттів, які кидають їх то в радість, то в розпач.

Ці сльози здавались йому смішними, і він, стурбований поганою дорогою, сказав:

— Ти б краще пильнувала свого коня.

Майже непрохідною дорогою вони спустилися на дно цього провалля, потім звернули праворуч до похмурої долини Ота.

Але стежка здавалася вже небезпечною.

— Чи не пройти нам пішки? — запропонував Жюльєн.

Жанна цього тільки й бажала. Після того зворушення,

яке вона пережила, їй хотілось пройтись, хотілось бути з ним на самоті.

Провідник пішов уперед з мулом і кіньми, а вони рушили тихою ходою.

Перед ними наче розчинилася розкраєна зверху донизу гора, стежка заглиблювалася в цю розколину і йшла далі по дну між двома величезними стінами. Широкий потік біг по цій розколині. Повітря було крижане, граніт здавався

чорним, а там, угорі, сліпив очі і вражав шматок біiаки, го неба.

Раптом Жанна здригнулась, почувши якесь лоїютініВ Вона звела очі; величезний птах вилетів з-поміж каміння.і то був орел. Його розгорнуті крила майже торкались обох боків розколини; він полетів угору і зник у блакиті.

Далі розколина гори роздвоювалася; стежка різкими зигзагами круто підіймалася між двома проваллями. Жанна легко і відважно йшла попереду, без страху нагинаючись над проваллями, і каміння обсипалося з-під її ніг. Жюльєн ішов слідом за нею, трохи задиханий, дивлячись у землю: він боявся, щоб йому не запаморочилось у голові.

Раптом їх залило сонячним промінням; здавалося, що вони виходять з пекла. Вони відчували спрагу, і вогкий слід привів їх через хаотичні купи каміння до малесенького джерельця, що витікало з дерев’яного жолобочка, який служив водопоєм для кіз. Килим з моху вкривав землю навколо.

Жанна стала навколішки, щоб напитися, Жюльєн за нею.

Коли вона пила свіжу воду, він узяв її за стан, пробуючи зайняти її місце коло цієї дерев’яної ринвочки. Вона опиралася; їхні уста боролися, зустрічалися, відштовхувалися. Борючись, вони по черзі перехоплювали тонкий кінець ринвочки і стискували його зубами, щоб не випустити з рота. А цівка холодної води невпинно то з’являлася, то зникала, то розбивалася, то текла знову, оббризкуючи їм обличчя, шиї, одежу, руки. В їхньому волоссі, ніби перлинки, блищали крапельки води. І поцілунки зливалися з потоком.

Раптом Жанну пойняло любовне натхнення. Вона набрала в рот прозорої води, від чого її щоки надулись, як міхи, і дала зрозуміти Жюльєнові, що хоче заспокоїти його спрагу, переливши воду з уст в уста.

Він з усміхом витяг до неї шию, закинув назад голову, розвів руки і одним духом випив з цього живого джерела, що влило в нього пристрасну жагу.

Жаниа пригорталась до нього з незвичайною ніжністю; серце її билося, груди підіймались, очі затьмарилися і здавалися вогкими.

— Жюльєне… я кохаю тебе, — тихенько шепнула вона і, притягнурши його до себе, повалилась на землю, закривши руками обличчя, що зашарілося від сорому.

Він упав на неї, шалено її обнімаючи. Вона задихалася в якомусь нервовому сподіванні і раптом скрикнула, мов блискавкою вражена новим відчуттям, якого жадала.

Довго підіймались вони на верховину гори — така зворушена і знесилена була Жанна, і тільки вя& ввечері прибули вони до Евіза, де спинилися в родича їхнього провідника, Паолі Палабретті.

Це був високий на зріст, трошки згорблений чоловік з сумним сухотним виглядом. Він провів їх до кімнати, похмурої кімнати з голими кам’яними стінками, але гарної для країни, де зовсім не дбають про красу та комфорт, і сказав їм своєю мовою, корсіканською говіркою, що являла собою мішанину французької з італійською, що радий вітати їх у себе. Його перебив чийсь дзвінкий голос, — і маленька чорнява жінка, з великими чорними очима, засмаглою на сонці шкірою і тонким станом, весь час сміючись і показуючи білі зуби, кинулась до них, поцілувала Жанну і потиснула руку Жюльєнові, повторюючи при цьому:

— Добридень, пані, добридень, пане, як поживаєте?

Вона взяла їхні капелюхи, шалі і склала все це одною

рукою, бо друга була на перев’язі, потім примусила всіх вийти, звернувшись до свого чоловіка:

— Піди з ними погуляти до обіду.

Палабретті послухався, і всі разом пішли оглядати село. Він насилу волочив ноги, насилу говорив, часто кашляв і все повторював:

— Це холодне повітря далини вплинуло на мої груди.

Він повів їх глухою стежкою, що йшла під величезними каштанами. Раптом спинився і промовив своїм монотонним голосом:

— Якраз тут Матьє Лорі забив мого двоюрідного брата Жана Рінальді. Я стояв, бачите, тут, коло самого Жана, коли за десять кроків від нас з’явився Матьє. "Жане, — скрикнув він, — не ходи до Альбертаччe; не ходи туди, Жане, бо я вб’ю тебе, так і знай". Я взяв Жана за руку: "Не ходи туди, Жане, бо він так і зробить". Це було через одну дівчину, до якої вони обидва залицялися — через Поліну Сінакупі. Але Жан скрикнув: "Ходитиму, Матьє; ти мені не перешкодиш". Тоді Матьє наставив на нього рушницю, і не встиг я схопити свою, як він вистрілив. Жан високо підстрибнув на обох ногах, немов дитина через шворку, — саме так, пане, і всім тілом звалився на мене, аж рушниця в мене висковзнула й закотилася он до того великого каштана. Жан широко роззявив рота, але не сказав ні слова, — він був мертвий.

Молоді люди здивовано дивились на спокійного свідка цього злочину.

— А вбивця? — запитала Жанна.

Паолі Палабретті довго кашляв, потім відповів:

— Він утік у гори. На другий рік його вбив мій брат. Ви, звичайно, знаєте мого брата, Філіппа Палабретті, розбійника?

Жанна здригнулася.

— Ваш брат розбійник?

Вогник радості заблищав в очах спокійного корсіканця.

— Так, пані, він був славетний розбійник, мій брат.

У колошкав шістьох жандармів. Загинув разом з Ніколо Моралі, коли їх було оточено в Ніоло, після шестиденної боротьби, як вони вже зовсім охляли з голоду.

Потім додав з покорою в голосі:

— Такі звичаї нашої країни, — таким самим тоном, яким говорив: "повітря в долині холодне".

Вони повернулись обідати, і маленька корсіканка поводилася з ними так, наче знала їх двадцять років.

Але Жанна була неспокійна. Чи зазнає вона ще в обіймах Жюльєна того дивного й могутнього зворушення, яке переживала коло джерела на килимі з моху?

І коли вони залишилися в кімнаті удвох, вона боялася, що знов буде нечутливою до його поцілунків. Та незабаром заспокоїлася — і то була її перша ніч кохання.

А другого дня, коли настав час від’їзду, Жанна довго не зважувалась покинути цю вбогу хатину, де для неї, здавалось їй, почалося нове щасливе життя.

Вона покликала до своєї кімнати маленьку жінку хазяїна і, запевняючи, що вона не хоче робити їй подарунка, все ж настоювала, навіть трохи гніваючись, що, вертаючись, надішле їй з Парижа що-небудь на згадку; цьому подарункові вона марновірно надавала якогось особливого значення.

Молода корсіканка довго відмовлялась, не бажаючи нічого приймати. Нарешті згодилася.

— Ну, добре, — сказала вона, — надішліть мені малень-кий-маленький пістолет.

Жанна широко розкрила очі. Жінка ж, начебто довіряючи їй якусь дорогу заповітну таємницю, тихесенько шепну ла їй в саме вухо:

— Це щоб убити мого дівера!

Посміхаючись, вона швидко зняла перев’язку і показала на своїй повній білій руці, якою не володіла, наскрізну рану від стилета, майже загоєну.

— Коли б я не була така ж сильна, як він, — "г— сказала вона, — він би убив мене. Мій чоловік не ревнивий, він мене знає, і до того ж він, як ви самі бачили, хворий, а це заспокоює кров. Я чесна жінка, пані, але мій дівер вірить усьому, що йому кажуть. Він ревнує замість мого чоловіка і, певно, не заспокоїться. Коли ж я матиму маленький пістолет, я буду спокійна і певна, що зможу помститися.

Жанна пообіцяла прислати зброю, ніжно поцілувала свою нову подругу й поїхала далі.

Решта подорожі була суцільним сном, безперервними обіймами, п’янкими пестощами. Жанна не бачила нічого — ні краєвидів, ні людей, ні місць, де вони спинялись. Вона дивилась тільки на Жюльєна.

Тоді почалася для них дитяча й чарівна інтимність, сповнена пустощів кохання, безглуздих і чарівних словечок, найменувань ніжними прізвиськами всіх куточків, вигинів і складок тіла, що уподобали їхні уста.

Жанна завжди спала на правому боці, її ліва грудь часто виглядала вранці з-під сорочки. Помітивши це, Жюльєн назвав її "втікачкою", а другу "влюбливою", бо її рожевий вершечок здавався більш чутливим до поцілунків.

Глибоку доріжку між ними прозвали "матусиною алеєю", бо він невпинно прогулювався по ній, а друга інтимніша доріжка була названа "шляхом до Дамаска", на спомин про долину Ота.

Коли вони приїхали в Бастіа, треба було розплатитися з провідником. Жюльєн порився в кишенях і, не знайшовши підходящої монети, звернувся до Жанни.

— Дай мені на схованку ті дві тисячі франків, що дала тобі мати, бо ти все одно ними не користуєшся, в моїй же кишені вони будуть у більшій безпечності; до того ж мені не доведеться розмінювати грошей.

Жанна віддала йому свій гаманець.

Вони прибули в Ліворно, побували у Флоренції, Генуї, об’їхали всю італійську Рів’єру.

Одного ранку, при північно-західному вітрі, вони знов опинилися в Марселі.

Два місяці минуло вже від часу їхнього від’їзду з Пепля. Було 15 жовтня.

Охоплена буйним холодним вітром, що, здавалось, прилітав з далекої Нормандії, Жанна засумувала. Жюльєн з деякого часу немовби змінився, здавався втомленим, байдужим, і вона боялася, сама не знаючи чого.

Вона відклала повернення додому ще на чотири дні, не наважуючись покинути цю прекрасну сонячну країну. їй здавалося, що вона завершує коло свого щастя.

Нарешті вони поїхали.

В Парижі мали зробити всі покупки, щоб остаточно оселитися в Пеплі. Жанна мріяла накупити всякої всячини завдяки матусиному подарункові, але перша річ, про яку вона згадала, був пістолет, який обіцяла молодій корсікан-ці з Евіза.

На другий день після приїзду вона сказала Жюльєнові:

— Дай мені, мій коханий, матусині гроші, бо я хочу дещо купити.

Він обернувся до неї з виразом незадоволення на обличчі:

— Скільки ж тобі треба?

Вона здивовано пробурмотіла:

— Та… скільки захочеш.

Він відповів:

— Я дам тобі сто франків, тільки не розтринькуй їх.

Ще більш здивована і збентежена Жанна не знала, що їй

сказати.

Нарешті вона, запинаючись, промовила:

— Але… я дала тобі ці гроші, щоб…

Він не дав їй договорити:

— Так, звичайно. Чи вони будуть у твоїй кишені, чи в моїй, — це вже байдуже, коли ми маємо спільні кошти. Я ж не відмовляю тобі; сама бачиш, я даю сто франків.

Не сказавши жодного слова, вона взяла п’ять золотих монет, але вже не наважувалася попросити в нього ще грошей і нічого не купила, крім пістолета.

Через тиждень вони вирушили в Пепль.

VI

Батьки і слуги чекали їх коло білої огорожі з цегляними стовпами. Поштова карета спинилася, і почалися нескінченні обійми. Матуся плакала; зворушена Жанна теж витерла дві сльозинки; батько нервово ходив туди й сюди.

Поки вносили багаж, Жанна перед каміном у вітальні розповідала про свою подорож. Цілий потік слів виливався з її вуст, і за яких-небудь півгодини вона встигла вже

переказати все, крім, можливо, деяких маленьких подробиць, про які забула в такій швидкій розповіді.

Потім вона пішла розпаковувати свої речі. Схвильована Розалія допомагала їй. Коли ж усе було скінчено, коли білизну, вбрання, всі туалетні предмети було розкладено по місцях і покоївка покинула свою господиню, Жанна сіла, відчувши легку втому.

Запитавши саму себе, що має зараз робити, вона почала шукати якихось занять для розуму чи для рук. Не маючи жодної охоти знов іти до матері, що дрімала у вітальні, вона надумала було вийти прогулятися, але надворі здавалося так сумно, що вже саме споглядання з вікна завдавало тяжкого смутку її серцю.

Тоді вона зрозуміла, що їй вже нема і ніколи не буде чого робити. Всі її молоді літа під час перебування в монастирі були віддані думкам про майбутнє, мріям. Невпинне зворушення цих надій так сповнювало тоді її час, що він спливав зовсім непомітно для неї. Потім, як тільки вона покинула суворі мури, де розквітли її мрії, раптом прийшло її сподіване кохання. Той, про якого вона мріяла, якого зустріла, покохала, з яким уже через кілька тижнів одружилась під впливом якоїсь раптової

рішучості,— цей чоловік прибрав її до своїх рук, не давши часу опам’ятатись.

Та ось принадну дійсність перших днів заступила та буденна дійсність, що замикає двері для безмежних надій, для тривожних сподівань невідомого. Так, сподівання закінчилися.

Отже, і робити їй нічого, — ні сьогодні, ні завтра, ніколи. Жанна відчувала все це неясно, неначе якесь розчарування, наче згасання своїх мрій.

Вона підвелась і, наблизившись до вікна, притулилась чолом до його холодних шибок. Потім, деякий час подивившись на небо, по якому пливли темні хмари, наважилась вийти.

Невже це та сама місцевість, та сама трава, ті самі дерева, що були в травні? Куди ж поділося веселе, осяяне сонцем листя і той зелений поетичний газон, де золотились кульбаби, де червоніли маки, де сяяли маргаритки, де, наче прив’язані невидимими нитками, тремтіли химерні Жовті метелики? А це повітря, що так п’янило, сповнене життя, пахощів, життєдайних атомів, — де воно зараз?

Зовсім розм’яклі від невпинних осінніх дощів, укриті товстим килимом мертвого листя, сумно лежали алеї під тонкими, оголеними, ніби тремтячими від холоду тополями. Тонкі віти їх трусилися од вітру, на них тремтіло останнє листя, щохвилини готове розлетітися в повітрі. І цілий день це останнє листя, жовте, як золоті монети, як той невпинний дощ, сумний до сліз, відривалось, кружляло, летіло за вітром і падало на землю.

Вона дійшла до гаю. Він був сумний, як кімната людини, що вмирає. Зелена стіна, що відділяла і робила таємничими прекрасні покручені алеї, вже розвіялась. Переплутані кущі, як дерев’яне мереживо, торкались один одного своїми тоненькими вітами. А шелестіння опалого сухого

листя, яке ворушив, гнав і де-не-де змітав у купу вітер, здавалося болісним зітханням агонії.

Якісь маленькі змерзлі пташки, шукаючи собі притулку, зі слабким цвірінькання стрибали з місця на місце.

І тільки липа та платан, захищені від морського вітру рясною завісою в’язів, що авангардом стали перед ними, здавалися ще одягненими в своє літнє вбрання: липа — в червоний оксамит, платан — у жовтогарячий шовк, забарвлені так першими холодами, відповідно до особливостей своїх соків.

Тихою ходою Жанна походжала по матусиній алеї повз ферму Кульярів. Щось пригнічувало її серце, наче якесь передчуття довгого, одноманітного, нудного життя, що почалося зараз для неї.

Потім, сівши на схилі, де Жюльєн уперше сказав їй про своє кохання, вона залишилась там, наче в дрімоті, майже в забутті, з тугою в серці, з єдиним бажанням лягти й заснути, щоб якось позбутися журби цього дня.

Раптом, помітивши в небі підхоплену вітром чайку, вона згадала орла, якого бачила там, на Корсіці, в похмурій долині Ота. Серце її здригнулось від спогаду про те прекрасне, що вже не вернеться, і вона раптом побачила облитий сяйвом острів, напоєний дикими пахощами, його сонце, під яким достигають апельсини й лимони, рожеві вершини гір, блакитні затоки і розколини, по яких біжать ручаї.

І тоді вогкий, похмурий краєвид, з цим журливим листопадом і сірими хмарами, що їх гнав вітер, огорнув її таким безмежним смутком, що вона поспішила вернутись додому, щоб не розридатись.

Матуся дрімала, сидячи нерухомо коло каміна; вона так звикла до сумної одноманітності днів, що навіть не відчувала її. Батько з Жюльєном

пішли пройтися та побалакати про справи. Настала ніч, і похмура мла, освітлювана вогняними відблисками каміна, заполонила простору вітальню. А за вікнами останні промені згасаючого дня ще дозволяли розрізнити брудний осінній краєвид і сіреньке небо, теж ніби замащене болотом.

Незабаром з’явився барон з Жюльєном. Увійшовши в гемну кімнату, він одразу подзвонив і закричав:

— Швидше, швидше вогню. Тут так сумно!

Потім він сів коло каміна. І поки його мокре взуття парувало біля вогню і висохлі шматочки грязюки відвалювалися від підошов, він весело потирав руки:

— Я гадаю, що буде мороз, небо на півночі прояснилося, до того ж сьогодні повний місяць; вночі добре приморозить.

Потім він обернувся до дочки:

— Ну що, дитино, чи ти задоволена, що повернулась на батьківщину, до свого дому, до своїх старих?

Це просте питання зворушило Жанну. З повними сліз очима вона швидко пригорнулась до батька і, ніби перепрошуючи, поривчасто його поцілувала, та, хоч як хотілось їй бути веселою, вона почувала себе знесиленою від журби. Згадувала, з якою радістю ждала зустрічі з батьками, і дивувалася тій байдужості, що паралізувала її ніжність; так буває, коли багато думаєш про людей, яких любиш і з якими розлучився; втративши звичку щоденно бачитися з ними, почуваєш себе чужим при зустрічі, поки спільне життя не відновить старих зв’язків.

Обідали довго; розмов майже не було. Жюльєн, здавалося, забув про свою дружину.

Після обіду Жанна задрімала у вітальні коло каміна навпроти матусі, яка зовсім заснула. Розбуркана на хвилину голосами чоловіків, що сперечались про щось, вона питала себе крізь сон, невже й її захопить ця похмура й безперервна летаргія буденності?

Полум’я каміна, вдень слабке й червонясте, ожило, затріскотіло, стало яскравим, почало розкидати несподівано великі плями світла на вилинялу обшивку крісел, на Лисицю та Журавля, на меланхолійну Чаплю, на Бабку та Мурашку.

Барон з усмішкою наблизився до каміна і, простягти розтулені пальці до палаючих головешок, промовив:

— А гарно сьогодні горить. Морозить, дітки, морозить!

Потім він поклав руку на плече Жанні і додав, показуючи на вогонь:

— Бачиш, дитинко, ось що найкраще над усе на світі — вогнище, вогнище з рідною сім’єю навколо. Ніщо інше не може зрівнятися з цим… Але час лягати. Ви, мабуть, втомилися, дітки?

Піднявшись у свою кімнату, молода жінка запитала себе, чому ці двоє повернень до того самого любого їй місця могли бути такі неоднакові; чому це вона почувала себе такою знеможеною; чому цей будинок, цей любий рідний край, все, від чого тремтіло досі її серце, зараз справляє на неї таке тяжке враження?

Але раптом погляд її спинився на годиннику. Маленька бджілка, як завжди, хутко і невпинно пурхала то праворуч, то ліворуч над позолоченими квітками. Захоплена поривом несподіваної ніжності, Жанна розчулилася до сліз, дивлячись на цю маленьку механічну істоту, що відлічувала їй час і билася, як живе серце.

Вона не була, звичайно, так зворушена, коли обнімала батька й матір. Серце має свої незбагненні для розуму таємниці.

Вперше після заміжжя вона залишилася в ліжку сама. Жюльєн, посилаючись на втому, зайняв другу кімнату. А втім, вони ще раніше домовилися, що кожне з них матиме свою окрему кімнату.

Довго не могла Жанна заснути. їй було дивно не почувати поруч другого тіла, було незвично спати на самоті, і турбував рвучкий північний вітер, що шалено бився на даху.

Вона прокинулася вранці від яскравого світла, що ніби кров’ю заливало її ліжко; а шибки її вікон, розмальовані інеем, були червоні, наче палав увесь обрій.

Загорнувшись у широкий пеньюар, вона підбігла до вікна і швидко розчинила його.

Крижаний вітер, свіжий і колючий, увірвався в кімнату і обпік її таким лютим холодом, що з очей аж сльози потекли. А з-за дерев, серед почервонілого неба, з’явився великий сонячний диск, блискучий та роздутий, як обличчя п'яниці.

Укрита білим інеєм, тверда та суха тепер земля дзвеніла під ногами робітників ферми. Всі віти тополь, на яких ще залишалося листя, оголилися за одну ніч; а за степом простяглася довга зеленувата смуга хвиль, помережана білими борознами.

Платан і липа швидко роздягалися під поривами вітру. З кожним подихом крижаного вихру ціла хмара листя розліталась, як зграя пташок. Жанна вдяглася, вийшла і, щоб чимось зайнятися, пішла відвідати фермерів.

Мартени сплеснули руками, а хазяйка розцілувала її в обидві щоки; потім її примусили випити чарку абрикосової наливки, і вона пішла до другої ферми. Кульяри теж сплеснули руками, хазяйка ткнулася губами в її вухо, довелось випити чарку смородинівки.

Потім Жанна вернулась додому снідати.

І день минув так само, як і вчора, тільки він був холодний, а не вогкий. І наступні дні тижня були подібні до цих двох; і всі тижні місяця були подібні до першого.

Але потроху туга її за далекими краями зменшилася. Звичка огорнула її життя покорою, як деякі води відкладають на всьому шар вапна. В серці її знову заворушилася цікавість до безлічі різних дрібниць буденного життя, прагнення простих і звичайних щоденних занять. Якась задумлива меланхолія, якесь невиразне розчарування в житті опанували її душу. Чого їй бракувало? Чого вона бажала? Вона й сама не знала цього. В ній зовсім не було потягу ні до світського життя, ні до веселих розваг, ні до можливих утіх; та й яких утіх? Наче старі вилинялі від часу крісла у вітальні, все помалу знебарвлювалося в її очах, все стиралось, набирало блідих, тьмяних відтінків.

Взаємини її з Жюльєном цілком змінилися. Після повернення з весільної подорожі він здавався зовсім іншим, ніби актор, що, скінчивши свою роль, знов прибрав свого звичайного вигляду. Він майже не звертав на неї уваги, навіть майже не розмовляв з нею. Раптом зникли всі сліди його кохання; і рідко коли заходив він уночі до її спальні.

Він узяв на себе керування всім маєтком і будинком, переглядав рахунки, зменшував витрати, дошкуляв селянам і, набувши вигляду справжнього дворянина-фермера, втратив той блиск і елегантність, що були в ньому до одруження.

Він не вилазив зі старої, вкритої плямами оксамитної мисливської куртки з мідними гудзиками, яку знайшов у своїй ще парубоцькій шафі. З недбалістю, характерною для людей, яким вже не треба подобатись, він перестав навіть голитися, і його довга, погано підстрижена борода страшенно його спотворювала.

Він не дбав уже і про свої руки і щоденно випивав після кожної їди чотири-п’ять чарок коньяку.

Жанна спробувала було звернутись до нього з ніжним докором, але він грубо відповів:

— Дай мені спокій, чуєші — і вона не наважувалась більше давати йому поради.

Вона примирилася з цими змінами так легко, що сама з цього дивувалася. Він став чужим для неї, душа і серце його були для неї закриті. Вона часто думала про це, питаючи себе, як це так трапилося, що, зустрівшись, покохавши одне одного, нарешті, одружившись у пориві пристрасті, вони раптом стали такими чужими одне одному, ніби ніколи й не спали поруч.

І чому вона майже не страждала, почуваючи себе пшину тою? Чи таке взагалі життя? Чи вони помилилися? Невже нічого не залишилося вже для неї в майбутньому?

Коли б Жюльєн зостався таким же вродливим, чепурним, елегантним, чарівним, може, вона б страждала дужче?

Було вирішено, що після Нового року молоді зостануться жити самі, а батько та мати поїдуть до Руана, де й проживуть кілька місяців у своєму домі; молоде подружжя залишатиметься в Пеплі протягом усієї зими, щоб остаточно там улаштуватися і призвичаїтись до місця, де має проминути все їхнє життя. А втім, у них було кілька сусідів, з якими

Жюльєн збирався познайомити дружину. То були Брізвілі, Кутельє та Фурвілі.

Але молоді не могли ще почати своїх візитів, бо досі не можна було закликати маляра, щоб змінив їм на кареті герби.

Барон подарував своєму зятеві стару фамільну карету, і Жюльєн ні за що в світі не погодився б поїхати до сусідніх замків, поки гербовий щит де Ламар не буде намальований поруч з гербом Ле Пертюї де Во.

Та тільки одна людина з окрузі розумілась на таємницях геральдичного орнаментування — це був маляр з Больбе-ка, на ймення Батай, якого по черзі запрошували до всіх нормандських замків розмальовувати герби на дверцятах карет.

Нарешті, якось у грудні, ранком, коли вони кінчали снідати, відчинилася хвіртка, і чоловік з коробом за спиною наблизився до будинку. То був Батай.

Його закликали до залу, запропонували сніданок, як якомусь панові, бо його фах, його постійні стосунки з усією аристократією департаменту, його обізнаність з усіма гербами та емблемами — все це надавало йому значен-пя неначе ходячої геральдики, і дворяни віталися з ним за

руку.

Зараз же наказали принести олівець та напір, і поки маляр їв, барон з Жюльєном накидали ескізи своїх гербових щитів, поділених на чотири частини. Баронеса, яка щиро кохалася в таких речах, висловлювала свою думку; навіть Жанна взяла участь у цьому обговоренні, ніби в ній раптом прокинувся якийсь інтерес.

Батай, снідаючи, висловлював свої міркування, часом брав олівець, малював проекти, наводив приклади, описував усі дворянські карети в

окрузі, і здавалося, що від усієї його особи, від його слів, навіть від голосу, віяло якимось духом аристократизму.

То був маленький чоловічок із сивим, рідким волоссям і обляпаними фарбою руками; від нього пахло політурою. Ходили чутки, що колись він вчинив щось аморальне, але загальна повага з боку всіх титулованих родин давно вже стерла з нього цю пляму.

Як тільки він допив каву, його повели в каретний сарай і зняли клейонку, якою було накрито карету. Батай оглянув її, потім серйозним тоном зробив деякі зауваження з приводу розмірів, що їх, на його думку, треба було надати малюнкові, і після нового обміну думками взявся за роботу.

Незважаючи на холод, баронеса звеліла принести їй крісло, щоб вона могла стежити за малюванням гербів, і трохи згодом, наказавши принести грілку для змерзлих ніг, почала спокійно розмовляти з маляром, розпитуючи його про весілля, похорони та хрестини за останній час і тим доповнювала собі генеалогічні відомості, що їх зберігала в своїй пам’яті.

Жюльєн сидів верхи на стільці коло своєї тещі. Він курив люльку, спльовував на землю, слухав розмову баронеси й уважно стежив за тим, як Батай відтворював у фарбах його дворянську гідність.

Незабаром спинився подивитись на роботу і дядько Сі-мон, що йшов на город з лопатою на плечі. Коли ж про прихід Батая довідались на фермах, з’явилися й обидві фермерші. Ставши з обох боків баронеси, вони зачаровано повторювали:

— Дивись, то ж треба бути справжнім штукаром, щоб понамальовувати такі штучки.

Герби на обох дверцятах були закінчені тільки на другий

день, коло одинадцятої години. Зараз же зібралися всі: щоб легше було розглядати, карету викотили надвір.

Робота була бездоганна. Батая похвалили, і він пішов зі своїм коробом за спиною. А барон, його дружина, Жанна і Жюльсн одностайно вирішили, що маляр людина великих здібностей і що при іншому збігу обставин, напевно, став би справжнім художником.

З метою економії Жюльєн провів деякі реформи, які в свою чергу вимагали нових змін.

Старий фурман став садівником, кіньми віконт вирішив правити власноручно і продав виїзних коней, щоб не витрачати грошей на їх годівлю.

Потім, через те, що все ж треба мати когось, хто б доглядав коней, поки пани вийдуть з коляски, він поклав ці обов’язки на одного з хлопчиків-наймитів, пастушка на ім’я Маріус.

Нарешті, щоб забезпечити себе кіньми, він склав з Кульярами та Мартенами спеціальну умову, згідно з якою кожен з цих фермерів повинен був щомісяця, в день, який буде їм для цього призначений, приводити йому одного коня, за це вони звільнялися від обов’язку постачати живність.

І одного разу Кульяри привели велику булану шкапу, а Мартени — маленьку, біленьку та кудлату. І коли ця пара була запряжена разом в карету, Маріус, потопаючи в старій лівреї дядька Сімона, підвів її до ганку замку.

Причепурений, стрункий Жюльєн трохи нагадував колишнього елегантного Жюльєна, але довга його борода все ж надавала йому якогось вульгарного вигляду.

Він оглянув упряж, карету й маленького лакея і вирішив, що все як слід; власне, для нього мали значення лише новонамальовані герби.

Баронеса, спустившись зі своєї кімнати під руку з чоловіком, насилу влізла в карету і всілася, відкинувшись на подушки. За нею з’явилася Жанна. Вона посміялася спочатку з цієї пари коней. Білий, казала вона, доводиться внуком буланому; потім помітила Маріуса. Капелюх з кокардою насунувся хлопцеві на очі і, коли б не затримався на иосі, то зсунувся б іще нижче. Руки його зникли в широчезних рукавах, ноги, наче під спідницею, сховалися під полами лівреї, з-під яких кумедно виглядали величезні черевики. Коли Жанна побачила, як він, щоб подивитись на що-небудь, закидав назад голову, як за кожним кроком піднімав коліна, наче мав переступати струмок, і як, виконуючи накази, метушився, мов сліпий, кидаючись на всі боки, увесь поринувши та зникнувши в неосяжності своєї одежі,— її охопив непереможний, нестримний регіт.

Барон обернувся, побачив збентеженого хлопчика і, перейнявшись сміхом дочки, теж розреготався, звертаючись до дружини, він неспроможний був що-небудь вимовити:

— Ди… диви-но, Ма-Ма-Маріус! Боже, який він ку-ку-медний! Який кумедний1

Баронеса нахилилась до дверцят і, глянувши на хлопчика, так затрусилася від сміху, що вся карета почала танцювати на ресорах, неначе на вибоїстій дорозі.

Але Жюльєн, весь зблiднувши, запитав:

— З чого ви так смієтесь? Та ви з глузду з’їхали, чи що?

Жанна, не маючи сили заспокоїтись від судорог сміху,

безсило опустилась на сходи ганку. Те ж саме зробив і барон. А якесь конвульсивне чхання, щось подібне до невпинного кудкудакання, яке долітало з карети, свідчило, що баронеса задихається від сміху. І враз ліврея Маріуса теж почала труситися. Хлопчик, мабуть, зрозумів, у чому річ, і сам нестримно зареготав у глибині свого капелюха.

Тоді Жюльєн роздратовано кинувся до хлопця і дав йому такого ляпаса, що величезний капелюх злетів на траву. Потім, обернувшись до тестя, він промовив тремтячи^ від гніву голосом:

— Мені здається, що вам найменше пристало сміятися. Цього б не було, якби ви не розтринькали і не проїли всього свого майна. Хто ж винен, що ви розорені?

Сміх раптом урвався, і вся веселість зникла. Ніхто не промовив ні слова. Жанна, ладна вже заплакати, мовчки сіла поруч матері. Вражений і приголомшений барон вмостився навпроти жінок; а Жюльєн заліз на козли, витягши туди і хлопчика, одна щока якого опухла, а очі були повні сліз.

Дорога була сумна і здалася дуже довгою. В кареті панувало мовчання. Всі троє, похмурі, збентежені, не хотіли признатися собі в тому, що снувалося в їхніх думках. Вони добре знали, що не зможуть розмовляти про щось інше. їх опанувала болісна думка, і всі вважали за краще сумно мовчати, ніж торкатися тяжкої теми.

Нерівною риссю бігли коні повз двори ферм. Де-не-де, зникаючи за огорожами, швидко втікали від них перелякані чорні курки; іноді з гавканням гналися за каретою схожі на вовків собаки і потім вертались додому, наїжені, обертаючись, щоб ще погавкати на неї; часом якийсь парубок

у заболочених дерев’яних черевиках і надутій вітром синій блузі, що ліниво ступав своїми довгими ногами, засунувши руки в кишені,

побачивши їх, збочував, щоб пропустити карету, і незграбно знімав кашкет, оголюючи рівне волосся, що злиллось на лобі.

Після кожної ферми простягалася рівнина, а вдалечині, то тут, то там, маячіли інші ферми.

Нарешті в’їхали в довгу ялинову алею, що виходила на дорогу. Карета нахилялася, потрапляючи в глибокі мокрі вибоїни, і матуся щоразу злякано скрикувала. Брама в кінці алеї була зачинена. Маріус сплигнув відчинити її, і, обігнувши великий газон, вони під’їхали до високого, просторого й похмурого будинку з зачиненими віконницями.

Розчинилися середні двері, і з ганку дрібними й нерівними кроками зійшов старий паралітичний слуга в червоному з чорними смугами жилеті, частину якого зверху закривав фартух. Довідавшись про прізвище гостей, він привів їх до великої вітальні, де насилу підняв завжди спущені жалюзі. Меблі в ній були покриті чохлами, годинник і канделябри обгорнуті білим полотном, а холодне вогке повітря, яке тхнуло цвіллю і чимось давно минулим, здавалося, проймало сумом легені, серце і шкіру.

Всі посідали й почали чекати. Кроки, що їх чути було в горішньому коридорі, свідчили про те, що там зчинилась незвичайна метушня. Захоплені зненацька господарі поспішали одягнутись якомога швидше. Це тривало довго. Кілька разів було чути дзвоник. Хтось то збігав, то знову підіймався сходами.

Баронеса від пронизливого холоду весь час чхала. Жюльєн ходив туди й сюди по вітальні. Жанна похмуро сиділа коло матері, барон стояв, низько нахиливши голову і притулившись спиною до мармурового каміна.

Нарешті розчинилися високі двері й показалися віконт і віконтеса де Брізвіль. Обоє були маленькі, худенькі, невизначеного віку. Вони йшли, наче підстрибуючи, манірні і збентежені. Жінка, в шовковому барвистому

вбранні і маленькому вдовиному чепчику зі стрічками, говорила дуже швидко, якимсь кисленьким голосом.

Чоловік, затягнутий у парадний сюртук, кланявся гостям, м инаючи коліна. Ніс його, очі, вишкірені зуби, наче натерте воском волосся і розкішне вбрання — все блищало, як блищать речі, про які дуже дбають.

Після перших привітань і ввічливих доброзичливих слів ніхто не знав, про що говорити. Тоді без будь-якої причини

Почали — взаємно висловлювати задоволення з приводу знайомства. Кожен сподівався, що їхні добрі взаємини триватимуть і далі. Це так приємно — зустрічатися один з одним, коли доводиться жити на селі протягом цілого року.

Проте холодне повітря вітальні проймало наскрізь аж до кісток, робило голоси хрипкими. Баронеса кахикала і чхала вже безперестанку. Тоді барон подав сигнал до від’їзду.

— Як? Так скоро? Залишайтеся ще трошки! — переконували Брізвілі.

Але Жанна вже підвелася з місця, незважаючи на знаки Жюльєна, який вважав візит занадто коротким.

Брізвілі хотіли було подзвонити лакею, щоб дати розпорядження про карету, але дзвоник не дзвонив. Тоді господар швидко вийшов з вітальні і, повернувшись, повідомив, що коней поставили в стайню.

Довелося чекати. Кожен придумував, що б іще сказати. Заговорили про дощову зиму. З мимовільним дрожем Жанна запитала, що роблять протягом цілого року самотні хазяї. Але Брізвілів здивувало це питання, бо вони завжди були зайняті, складаючи багато листів до своєї розкиданої по всій Франції аристократичної рідні; тисяча мікроскопічних

справ заповнювала існування цих двох людей, що (^ли манірні у своїх взаєминах, ніби чужі, вели урочисті розмови про найнезначніші речі.

Під високою почорнілою стелею величезної нежилої вітальні, де все стояло в чохлах, це подружися, таке маленьке, чистеньке й коректне, здалося Жанні муміями аристократизму.

Нарешті повз вікна проїхала карета зі своїми різномастими шкапами. Але Маріус зник. Вважаючи, що він вільний до вечора, він, певно, пішов погуляти по селу.

Розлючений Жюльєн попросив, щоб його послали додому пішки, і після багатьох взаємних привітань гості рушили до Пепля.

Як тільки зачинилися двері карети, Жанна з татусем, незважаючи на тяжке враження, що залишилося ще в них від грубості Жюльєна, почали сміятися, передражнюючи рухи й мову Брізвілів. Барон удавав чоловіка, Жанна — дружину. Але баронеса була трохи ображена в своїх аристократичних симпатіях.

— Не слід глузувати так, — сказала вона, — це дуже порядні люди, що належать до найкращих родів.

Вони замовкли, щоб не суперечити матусі, але наперекір усьому, час від часу, глянувши одне на одного, знову починали сміятись. Барон церемонно вклонявся і промовляв урочистим тоном.

— У вашому замку, в Пеплі, мусить бути дуже холодно, пані, через оцей сильний морський вітер, який цілий день дме з моря.

Вона ж надавала своєму обличчю бундючного виразу й відповідала, манірно киваючи головою, як качка у воді:

— О! Я маю, пане, що робити протягом цілого року. До того ж у нас така сила родичів, до яких треба писати. Пан де Брізвіль усі справи полишив на мене. Він пише з абатом Пеллем наукову розвідку. Вони разом складають історію церкви в Нормандії.

Баронеса, проти волі, добродушно всміхнулася і знову повторила:

— Не слід глузувати так з людей нашого кола.

Але раптом карета спинилась, і Жюльєн став гукати когось позаду. Жанна і барон, висунувшись із дверцят, помітили якусь дивну постать, що ніби котилася в їхній бік. Плутаючись ногами в розмаяних по вітру полах лівреї, нічого не бачачи з-під капелюха, що раз у раз насовувався йому на очі, махаючи рукавами, наче крилами вітряка, і чалапаючи по широких калюжах, спотикаючись об кожний камінь, поквапливо підстрибуючи, увесь забризканий грязюкою, Маріус щосили біг за каретою.

Тільки-но він наздогнав її, як Жюльєн нахилився, схопив його за комір, посадовив коло себе і, кинувши віжки, почав бити кулаком по його капелюху, який, насунувшись аж до плечей хлопчика, звучав, наче барабан. Хлопець голосив під ним, намагався втекти, сплигнути з козел, а хазяїн, тримаючи його одною рукою, не переставав бити другою.

Жанна розгублено белькотіла:

— Тату… О! Тату! — А обурена баронеса стискувала руку свого чоловіка:

— Та зупиніть же його, Жак!

Тоді барон рвучко опустив переднє віконце і, схопивши зятя за рукав, промовив тремтячим голосом:

— Скоро ви облишите дитину?

Жюльєн здивовано обернувся.

— Та хіба ж ви не бачите, що цей пройдисвіт зробив з лівреєю?

Але барон, просунувши між них голову, сказав удруге:

— Це мені байдуже, не можна бути таким жорстоким.

Жюльєн знову розсердився.

— Дайте мені спокій, будь ласка; це вас не стосується, — відповів він і знов підняв було руку. Але тесть, раптом схопивши його за руку, пригнув її з такою силою, що вона вдарилася об козли; потім він люто скрикнув:

— Якщо ви зараз же не перестанете, я вийду й зумію вас спинити!

Віконт відразу притих, знизав плечима і, нічого не відповівши, стьобнув коней, і ті побігли риссю.

Жінки сиділи нерухомо, зовсім пополотнівши; виразно чути було, як билося серце баронеси.

Під час обіду Жюльєн був надзвичайно ввічливий, ніби нічого й не сталося. Жанна, її батько й баронеса, бачачи люб’язність Жюльєна, незабаром забули вже випадок з ним і зовсім розвеселилися, перебуваючи в приємному настрої людей, що видужують. І коли Жанна знов завела розмову про Брізвілів, її чоловік пожартував теж, але зараз же додав:

— Все-таки у них манери справжніх аристократів.

Вони не робили більше візитів, бо кожен боявся зачепи*

ти питання про Маріуса. Було тільки вирішено надіслати сусідам на Новий рік свої візитні картки і почекати з візитами до перших теплих весняних днів.

Настало різдво. У них обідали кюре та мер із жінкою. їх запросили також і на Новий рік. Це було єдиною розвагою, що порушувала одноманітність їхнього життя.

Батько та матуся мали покинути Пепль 9 січня. Жанна хотіла затримати їх, але Жюльєн не дуже наполягав на цьому, і барон, бачачи, як зростає холодність зятя, виписав з Руана поштову карету.

Напередодні їхнього від’їзду, коли все вже було упаковано, Жанна і її батько в ясний морозний день вирішили спуститись до Іпора, де вони не були від часу повернення* Жанни з Корсіки.

Вони перейшли гай, де вона гуляла в день свого весілля, пригорнувшись до того, чиєю подругою вона мала стати на все життя; в цьому гаю він уперше обняв її, тут її зворушило перше тремтіння, перше передчуття чуттєвого кохання, яке вона до кінця пізнала тільки в дикій долині Ота, коло джерела, з якого вони пили, мішаючи з водою свої поцілунки.

Не було вже ні листя, ні витких рослин, не було нічого, крім шелесту безлистого гілля та того сухого шепотіння, що звичайно пробігає зимою по оголених деревах.

Вони увійшли в сільце. Безлюдні мовчазні вулиці пахли морем, водоростями й рибою. Як завжди, то розвішані на деревах біля хат, то простягнені на ріні, сушилися величезні поруділі сіті.

На сірому, холодному, пінистому та гомінкому морі починався відплив. Під прибережними кручами коло Фека-на оголялися зеленкуваті скелі, а вздовж усього берега лежали, скидаючись на мертвих риб, похилені набік величезні баркаси. Вже вечоріло, і рибалки, обмотавши шиї вовняними шарфами, тримаючи в одній руці пляшку горілки, а в другій — ліхтар для човна, купами сходились на берег, важко ступаючи великими моряцькими чобітьми. Довго порались вони навколо баркасів, із звичайною нормандською неквапливістю складаючи в них сіті і харч, — великий буханець хліба, горщик масла, склянку й пляшку тридцятишестиградусної. Потім вони спускали на воду баркаси; із шумом скочувався баркас по ріні, розсікаючи піну, підносився на хвилях, деякий час хитався і, розгорнувши темні крила, зникав у темряві з вогником на верхівці щогли.

Високі худі жінки, кості яких випинались під тонкою одежею, залишались на березі, поки відпливав останній човен, і потім поверталися в принишкле сільце, порушуючи крикливими голосами міцний сон його чорних вулиць.

Барон і Жанна нерухомо стояли і стежили, як зникали в пітьмі ці люди, які щоночі ризикували своїм життям, щоб не загинути з голоду, і все ж були такі бідні, що ніколи не їли м’яса.

Замилувавшись океаном, барон промовив:

— Яка страшна і прекрасна картина. Яке величне це повите темрявою море, що панує зараз над життям стількох людей! Правда, Жаннетто?

— Але йому далеко до Середземного моря, — сказала вона з холодним усміхом.

Батько обурився:

— Середземне море! Олія, сироп, підсинена водичка з пральної діжки… Ні, ти подивись на це, яке воно грізне із своїми шумливими хвилями! І подумай про всіх тих, що поїхали туди і зникли з очей.

— Мабуть, що й так, — зітхнувши, погодилася Жанна. Але слова ці, що зірвалися з її вуст — "Середземне море", — знов примусили її серце стиснутись, понесли її думки до тих далеких країн, де були поховані її мрії.

Потім батько я дочкою, замість того, щоб іти лісом, вийшли на дорогу і тихою ходою пішли понад берегом. Вони мовчали, засмучені близькою розлукою.

Іноді, проходячи повз канави ферм, вони відчували то міцні пахощі яблук, ті пахощі свіжого сидру, що, здається, носяться в цю пору року понад кожним нормандським селом, то густий запах хліва, то теплий дух, що випаровується з коров’ячого гною. Маленьке освітлене віконце в глибині двору показувало, що там стоїть хата.

І Жанні здавалося, ніби душа її ширшає, починає розуміти незримі речі, і маленькі вогники, розкидані по полях, раптом викликали в неї гостре почуття самотності всіх живих істот, яких все роз’єднує, все розлучає, все закидає далеко від того, що вони люблять.

Тоді з покорою в голосі вона сказала:

— Життя — яке воно невеселе…

— Нічого не вдієш, дитино, це не від нас залежить, — зітхнув барон.

Другого дня батько та матуся поїхали, і Жанна з Жюльєном лишилися самі.

VII

Відтоді в життя молодих увійшла гра в карти. Щодня після сніданку Жюльєн, не випускаючи з рота люльки та прополіскуючи горло коньяком, якого він випивав чарок шість-вісім, грав з дружиною кілька партій в безик. Потім Жанна йшла до своєї кімнати, сідала коло вікна^ по шибках якого стукотів дощ чи бився вітер, старанно вишивала якусь прикрасу до спідниці. Інколи, втомившись, вона підводила очі, вдивлялась у далечінь темного, вкритого брижами моря, і після кількох хвилин цього споглядання знову бралась до роботи.

Проте вона не мала більше чого робити, бо Жюльєн узяв на себе все керування хатнім господарством, щоб повніше задовольнити свою жадобу влади і скоротити витрати. Він виявляв при цьому страшенну скнарість, — ніколи не давав чайових, обмежував їжу найпотрібнішим. З того часу, як Жанна повернулася з Пепля, вона на ранок замовляла пекареві маленьку нормандську галету, але Жюльєн скасував і це марнотратство, примушуючи її обмежуватись простими грінками.

Вона не говорила нічого, уникаючи розмов, суперечок та сварок, але кожний новий вияв чоловікової скупості завдавав їй болю, як уколи голкою.

їй, вихованій в родині, де гроші вважались за ніщо, це здавалося низьким і огидним. Як часто вона чула від матері: "Адже гроші для того й існують, щоб їх витрачати". А тепер Жюльєн тільки й говорив:

— Невже ти ніколи не позбудешся звички кидати гроші на вітер? — І щоразу, як йому щастило урвати що-небудь з платні чи з рахунку, він говорив, з посмішкою опускаючи в кишеню монету:

— З маленьких струмочків утворюються великі ріки.

Випадали, проте, дні, коли Жанна знову починала мріяти. Непомітно припинивши роботу, з ослаблими руками, з погаслим поглядом, вона починала уявляти собі який-не-будь роман, які-небудь чарівні пригоди, як

у дні свого дівування. Але раптом голос Жюльєна, що давав наказ дядькові Сімону, розганяв мрії, і вона знову бралася за копітке рукоділля, промовляючи до самої себе: "Це вже минуло назавжди", — і сльоза падала на її пальці, що тримали голку.

Розалія, колись така весела й співуча, теж змінилася, її круглі щоки втратили яскравий рум’янець, майже запали тепер і ставали часом зовсім землистого кольору.

Жанна часто питала її:

— Чи ти не хвора, моя мила?

— Ні, пані,— завжди відповідала служниця і, трохи почервонівши, швидко зникала.

Вона не бігала вже, як перше, а насилу волочила ноги; втратила свій кокетливий вигляд, нічого не купувала у бродячих гендлярів, що даремно розкладали перед нею свої шовкові стрічки, корсети та парфюмерні товари.

І великий похмурий будинок з брудними сірими смугами од дощу на фасаді, здавалося, дзвенів пусткою.

Наприкінці січня випав сніг. Здалеку видно було, як величезні хмари насувалися з півночі понад темним морем, — і врешті почав падати лапатий сніг. За одну ніч снігом занесло всю рівнину, а дерева вкрилися до ранку крижаною ніною.

Жюльєн, у високих чоботях, скуйовджений, не вилазив з гаю, підстерігаючи за рівчаком, що виходив на рівнину, перелітних птахів. Час від часу постріл з рушниці порушував морозну тишу полів, і з високих дерев злітали, кружляючи в повітрі, зграї переляканих чорних круків.

Іноді, знемагаючи від нудьги, Жанна виходила на ганок.

Відгомін життя долітав здалеку, лунаючи в сонному спокої білої похмурої пелени.

Трохи згодом вона вже не чула нічого, крім хлюпання далеких хвиль та якогось невиразного і невпинного шелестіння крижаного пилу, що все сипався й сипався з неба.

А сніговий покров підіймався все вище і вище під цим невпинним падінням пухких і легких пластівців.

В один з таких сірих ранків Жанна, гріючи ноги, непорушно сиділа біля каміна в своїй кімнаті, а Розалія, що з кожним днем змінювалася все більше, помалу стелила постіль. Раптом Жанна почула за собою якесь болісне зітхання.

— Що з тобою? — запитала вона, не обертаючи голови.

— Нічого, пані,— як звичайно, відповіла служниця, але голос її здавався таким уривчастим, неначе вона вмирала.

Жанна думала вже про щось інше, коли звернула увагу на те, що в кімнаті не чутно було молодої дівчини.

— Розаліє! — гукнула вона, але ніхто не поворухнувся.

— Розаліє! — гукнула вона голосніше, гадаючи, що та тихенько вийшла, і простягла вже було руку, щоб подзвонити, коли враз глибокий стогін, що пролунав поруч із нею, злякав її, і вона схопилася з місця.

Служниця з посинілим обличчям і страдницьким поглядом сиділа иа підлозі, простягши ноги і притулившись спиною до ліжка.

— Що з тобою, що з тобою? — кинулась до неї Жанна.

Але та не промовила ні слова і не ворухнулась; втупивши в свою господиню якийсь безтямний погляд, вона важко дихала, неначе її роздирав страшний біль. І раптом, упавши на спину, простяглася всім тілом, зціпивши зуби, щоб заглушити крик.

Під сукнею, що облягала її розсунуті ноги, щось заворушилось і ту ж мить почувся звідти особливий тремтячий звук, якесь булькання, як буває, коли хто-небудь захлинається й задихається. Але враз пролунало протяжне нявчання кішки, жалісливе, кволе і вже скорботне — перший страдницький крик дитини, що вступала в життя.

Раптом Жанна все зрозуміла і несамовито побігла по сходах, гукаючи:

— Жюльєне, Жюльене!

— Чого тобі треба? — відповів той знизу.

— Це… це Розалія, вона… — насилу промовила Жанна.

Жюльєн кинувся нагору, перестрибуючи через дві сходинки, і, вбігши в кімнату, враз підняв сукню дівчини,

відкривши огидний маленький шматочок м’яса, зморшкува^ тий, скорчений та весь слизький, що ворушився між її голими ногами.

Він випростався і з лютим виразом обличчя, випихаючи за двері свою розгублену дружину, сказав їй:

— Це не твоє діло. Вийди звідси. Пришли до мене Людівіну та дядька Сімона.

Тремтячи, Жанна спустилась до кухні, не наважуючись вернутися знов, увійшла до вітальні, яку не опалювали з часу від’їзду батьків, і неспокійно чекала звісток.

Незабаром вона побачила слугу, що швидко вибіг з двору. За п’ять хвилин він повернувся із вдовою Дантю, місцевою повитухою.

Потім на сходах зчинилася метушня, начебто виносили пораненого. Нарешті Жюльєн прийшов сказати, що вона може вже йти до своєї кімнати.

Жанна тремтіла, неначе була свідком якогось тяжкого нещастя. Знову сівши коло каміна, вона запитала:

— Як вона себе почуває?

Жюльєн стривожено, нервово ходив по кімнаті. В ньому клекотів гнів. Спочатку він нічого не відповів, але через кілька секунд спинився й запитав:

— Що ти гадаєш робити з цією дівчиною?

Не зрозумівши питання, вона дивилась на чоловіка:

— Як? Що ти хочеш сказати? Я не розумію.

— Але ж ми не можемо тримати в своєму домі байстрюка, — раптом роздратовано скрикнув Жюльєн.

Жанна зовсім збентежилась. Після довгої мовчанки вона відповіла:

— Але, мій друже, мабуть, його можна віддати на виховання.

Він не дав їй скінчити:

— А хто за це платитиме? Може, ти?

І вона знову довго міркувала, розв’язуючи це питання, нарешті сказала:

— Та ж батько подбає про цю дитину, і якщо він одружиться з Розаліею, то все влаштується.

Жюльєн нетерпляче й розлючено відповів:

— Батько!.. Батько!.. Чи ти його знаєш… батька?.. Ні? Правда? То що ж?..

Схвильована Жанна пожвавішала:

— Але він, звичайно, не покине дівчини. Він був би негідником. Ми дізнаємось, хто він, знайдемо його, і він повинен буде порозумітися з нами.

Жюльєн заспокоївся і знову заходив по кімнаті:

— Бачиш, моя люба, вона не хоче назвати імені цього чоловіка. Вона не признається ні тобі, ні мені… і нарешті, якщо він відмовиться від неї?.. Тим часом ми не можемо залишати у себе в домі якусь покритку з її байстрюком. Ти розумієш?

Але Жанна вперто повторювала:

— В такому разі цей чоловік негідник. Але нам все-таки треба дізнатися, хто він такий, і тоді він матиме діло з нами.

Жюльєн зовсім почервонів і роздратувався ще більше:

— Ну… а поки що?

Вона сама не знала, як розв’язати питання, і запитала його:

— Що ж ти пропонуєш?

Він зараз же висловив свою думку:

— О! По-моєму, це дуже просто. Я б дав їй трошки грошей і вирядив би її до дідька вкупі з її пискуном.

Але молода жінка обурилася:

— Ну, такого ніколи не буде! Дівчина — моя молочна сестра, ми росли разом з нею. Вона согрішила — тим гірше; але я не викину її геть, а коли треба буде, виховуватиму дитину сама.

— І матимемо добру славу, — скипів Жюльєн, — ми, з нашим іменем і нашими зв’язками! І скрізь почнуться розмови, що ми потураємо розпусті, що ми даємо притулок шльондрам, і порядні люди не захочуть більш переступити порога нашого дому. Чи розумієш ти, що кажеш? Ти зовсім збожеволіла.

— Я ніколи не дозволю викинути геть Розалію, — спокійно відповіла Жанна, — а коли ти не хочеш її залишити, то її візьме мама; треба за всяку ціну довідатися, хто батько дитини.

Тоді Жюльєн зовсім розлютився:

— Які вони тупоголові, ці жінки, з усіма своїми вигадками! — скрикнув він і вийшов, грюкнувши дверима.

Після полудня Жанна пішла до породіллі. Служниця, яку доглядала вдова Дантю, нерухомо лежала з розплющеними очима в своєму ліжку, а доглядальниця колихала на руках немовлятко.

Розалія, побачивши господиню, вся здригаючись від розпачу, заридала, закриваючи лице простиралом. Жанна хотіла було її поцілувати, але вона не давалася, ще більше загортаючись у простирало. Тоді доглядальниця, ступивши

до неї, розкрила її обличчя, і вона вже не опиралася, тільки тихо плакала.

В каміні тлів блідий вогник; було холодно; дитина плакала. Жанна не наважувалась говорити про немовля, боячись викликати новий приступ сліз; вона взяла служницю за руку, машинально повторюючи:

— Це нічого, це нічого.

Бідна дівчина крадькома позирала на доглядальницю, вся здригаючись, коли кричала дитина. Час від часу її стримуваний сум проривався в конвульсивних схлипуваннях, а сльози клекотіли в горлі.

Жанна ще раз поцілувала її й прошепотіла на вухо:

— Ми подбаємо про нього, моя люба.

Розалія знову заридала, і Жанна швидко вийшла.

Вона щодня приходила до неї, і щодня, побачивши свою господиню, служниця починала ридати.

Дитину віддали годувати сусідці.

А Жюльєн тим часом ледве розмовляв із дружиною, неначе затаїв проти неї злість за те, що вона не згодилась відіслати служницю. Якось він знов було завів про це розмову, але Жанна витягла з кишені листа баронеси, в якому та просила негайно прислати їй дівчину, якщо її не залишать у Пеплі. Жюльєн розлючено скрикнув:

— Твоя мати така сама божевільна, як і ти.

Але більше вже не наполягав.

Через два тижні породілля змогла вже стати й повернулась до своїх обов’язків.

Одного ранку Жанна посадовила її і, тримаючи за руки, пильно дивлячись на неї, сказала:

— Слухай, люба, розкажи мені все.

Розалія затремтіла, потім пробелькотіла:

— Що, пані?

— Від кого ця дитина?

Страшенний розпач знову охопив служницю, вона спробувала було звільнити руки, щоб сховати в них обличчя. Але Жанна, силоміць поцілувавши її, стала втішати її:

— Це нещастя, моя дорога, та що вдієш. Ти не встояла, але таке трапляється з багатьма. Коли батько дитини одружиться з тобою, про все зовсім забудуть, і ми зможемо його взяти в найми, щоб він був разом з тобою.

Розалія стогнала, неначе її мордували, і час від часу поривалась визволитися та втекти.

Жанна говорила далі:

— Я добре розумію, що тобі соромно, але ти сама

бачиш, що я не серджусь на тебе й розмовляю ласкаво. Коли ж я питаю в тебе ім’я цього чоловіка, то для твого ж добра: з того, як ти журишся, я бачу, що він покинув тебе, і хочу стати на перешкоді цьому. Жюльєн знайде його, і ми примусимо одружитися з тобою: і коли ви житимете вдвох коло нас, ми подбаємо, щоб ти з ним була щаслива.

Але Розалія різким рухом вирвала від Жанни свої руки і стрімголов утекла, як божевільна.

Увечері, під час обіду, Жанна сказала Жюльєнові:

— Я хотіла примусити Розалію назвати ім’я її спокусника, але нічого не добилася. Спробуй тепер ти розпитати, щоб ми могли одружити з нею того негідника.

Жюльєн раптом розсердився:

— А! Знаєш, я не хочу навіть чути про таке. Тобі забаглося залишити дівчину, ну, то й залишай, але не докучай мені із цим.

Здавалося, що після пологів Розалії він став ще більш дратівливим. Засвоїв звичку розмовляти з дружиною не інакше, як гримаючи на неї, начебто завпеди був чимось розлючений, тим часом як вона, навпаки, знижувала голос, говорила ласкаво, корилася, щоб уникнути суперечок: ночами тепер часто плакала в своєму лінску.

Незважаючи на свою постійну дратівливість, чоловік її згадав про любовні втіхи, забуті ним ще із часу повернення з подорожі, і рідко коли минало три ночі, щоб він не навідав спальні дружини.

Незабаром Розалія зовсім уже видужала і зробилася менш журливою, хоч, як і раніше, здавалася чимось переляканою, наче її переслідував якийсь невідомий страх.

І ще двічі втікала вона від Жанни, коли та знову спробувала її розпитувати.

Раптом і Жюльєн став привітнішим: і молода жінка знов віддалася своїм неясним сподіванням і навіть знов повеселішала, хоч і почувала часом незвичне нездужання, про яке вона нікому не говорила.

Відлиги все ще не було, майже п’ять тижнів над суцільним, твердим і блискучим сніговим покривалом простяглеся ясне небо, вдень — наче блакитний кришталь, вночі — все усіяне зорями, які здавалися теж крижаними, до того холодно було в цьому широкому просторі.

Самотні ферми у квадратних дворах, за завісою з обсипаного інеем гілля, здавалося, спали в білих сорочках. Ні люди, ні тварини не виходили звідти: тільки комини хаток,

з яких здіймалися в морозяне повітря тонкі цівки диму, свідчили про сховане там життя.

Рівнина, огорожі, берести коло парканів — все здавалося мертвим, прибитим холодом. Інколи чути було, як тріщали дерева, неначе під корою ламалися їхні тіла; часом відривалася й падала на землю величезна гілляка, в якій лютий холод заморозив соки і порвав волокна.

Жанна неспокійно чекала приходу тепла: їй здавалося, що у всіх її невиразних стражданнях винна ця сувора пора року.

То вона нічого не могла їсти, охоплена огидою до всякої їжі, то починалося шалене серцебиття, то найлегші навіть страви викликали в ній розлад травлення, її завжди напружені нерви тремтіли в якомусь повсякчасному нестерпному збудженні.

Якось увечері, коли термометр опустився ще нижче, Жюльєн, виходячи з-за столу і тремтячи від холоду (бо в їдальні ніколи не топили як слід, такий він був ощадливий), потер руки і пробурмотів:

— Гарно буде спати вдвох цієї ночі, чи не так, моє серденько?

Він засміявся своїм колишнім добрим, дитячим сміхом, і Жанна кинулася йому на шию; але саме цього вечора вона почувала себе так погано, так нездужала, була в такому дивному нервовому настрої, що, поцілувавши його в губи, тихенько попрохала залишити її саму. Кількома словами вона з’ясувала йому свій стан:

— Я тебе прошу, мій любий, запевняю тебе, що мені щось недобре. Напевно завтра почуватиму себе вже краще.

Він не наполягав:

— Як хочеш, моя мила; якщо ти хвора, треба поберегтися.

І вони завели мову про інше.

Вона лягла спати рано. Жюльєн, усупереч звичаю, наказав затопити камін у своїй кімнаті.

І коли йому сказали, що вже "горить добре", він поцілував дружину в лоб і вийшов.

Холоднеча, здавалося, запанувала у всьому будинку. Стіни тріщали від морозу. Жанна тремтіла від холоду в своєму ліжку.

Двічі вставала, щоб підкинути в камін дров і накласти на ліжко сукні, спідниці і різну стару одежу. Але ніщо не могло її зігріти; ноги їй заніміли; від литок аж до стегон пробігав дрож; вона весь час переверталася з боку на бік, ворушилась, почувала якийсь незвичайний нервовий неспокій.

Незабаром вона зацокотіла зубами: руки її тремтіли, груди стискувало, і серце билося глухими, важкими ударами; часом здавалось, що воно зовсім спинилося; вона задихалась, наче в її горло вже не проходило повітря.

Страшенна туга опанувала її, і водночас нестерпний холод пронизував її наскрізь. Вона ніколи ще не відчувала нічого подібного, їй здавалося, життя покидає її, що вона ось-ось сконає.

Вона подумала: "Зараз я умру... Я вмираю..."

Охоплена жахом, сплигнула з ліжка, подзвонила Розалії, почекала, подзвонила знов і знов почекала, вся здригаючись від холоду.

Служниця не приходила. Вона, очевидно, спала вже першим міцним сном, перервати який неможливо, і Жанна, не тямлячи себе, босоніж вибігла на сходи.

Безшумно, навпомацки знайшовши двері, відчинила їх і покликала: "Розаліє!" — пішла далі, наштовхнулась на ліжко, помацала рукою й переконалася, що воно порожнє. Воно було порожнє і зовсім холодне, наче ніхто в нього й не лягав.

"Як! Вона ще й досі ходить десь у таку люту годину!" — здивовано подумала Жанна.

Але враз серце її заколотилося, затремтіло, вона почала задихатися і нетвердими кроками спустилася знов, щоб збудити Жюльєна.

Стрімголов вбігла в його кімнату, певна, що вмирає, і бажаючи побачити його, перш ніж знепритомніє.

При миготінні згасаючого вогнища вона побачила голову Розалії на подушці поруч із головою свого чоловіка.

Вона скрикнула, і від цього крику обоє схопилися на ліжку. На мить остовпіла, вражена тим, що побачила. Потім кинулася геть і повернулася в свою кімнату: коли ж розгублений Жюльєн покликав: "Жанно!" — її охопив невимовний жах від самої думки, що вона побачить його, почує його голос, слухатиме його пояснення, його брехню, віч-на-віч зустрінеться з ним, і вона знов кинудася по сходах, по яких щойно зійшла.

Вона бігла тепер у темряві, ризикуючи скотитися по кам’яних сходах і розбитися. Бігла вперед, її підганяла владна потреба кудись бігти, щоб нічого більше не знати, нічого більше не бачити.

Опинившись унизу, вона, як була, в сорочці, боса — опустилася на сходинку і завмерла там з затуманеним розумом.

Сплигнувши з ліжка, Жюльєн нашвидку одягся. Вона чула його рухи, кроки. Підвелася, щоб врятуватися від нього, бо він уже спускався сходами, гукаючи:

— Слухай, Жанно!

Ні, вона не хотіла ні слухати його, ні дати йому навіть доторкнутись до неї пальцем; і кинулась до їдальні, втікаючи, наче від убивці. Шукала якогось виходу, схованки, темного куточка, якогось способу уникнути цієї зустрічі і забилася під стіл. Але він уже відчинив двері і, тримаючи

свічку, весь час гукав: "Жанно!" Знов схопившись, вона помчала, наче заєць, кинулася в кухню, двічі оббігла її, ніби зацькована тварина: чуючи, що він усе ще переслідує її, вона раптом розчинила двері в сад і побігла в поле.

Крижаний дотик снігу, в який її босі ноги провалювались майже до колін, надавав їй раптом відчайдушної енергії. Вона не відчувала холоду, хоч була роздягнена: вона не почувала вже нічого, таким невразливим стало її тіло від душевного болю — і все бігла, біла, як земля…

Вона промчала по великій алеї, проминула гайок, перестрибнула через рів і побігла рівниною.

Місяця не було: наче вогняні зерна, розкидані по чорному полю неба, блищали зорі, але рівнина, що ніби застигла в нерухомості й безмірній тиші, світилася тьмяною білизною.

Жанна швидко йшла, майже не дихаючи, нічого не тямлячи, ні про що не думаючи. І раптом спинилась на краю скелі. Інстинктивно спинилася, присіла і так зосталась, без думок, без волі.

З темного провалля перед нею невидимо й нечутно море дихало солоним духом водоростей, що їх викинув на берег приплив.

Довго сиділа вона так, захолонувши душею й тілом, потім раптом почала тремтіти, тремтіти страшенно, наче парус під вітром. Її руки, плечі, ноги здригалися, тіпалися, дрібно-дрібно трусилися і раптом до неї повернулась ясна і болісно гостра свідомість.

Потім перед її очима постали образи минулого: прогулянка з Жюльєном у човні дядька Ластіка, їхні розмови, зародження її кохання, хрестини човна, потім вона перенеслася ще далі, аж до тієї заколисаної мріями ночі, коли приїхала в Пепль. А тепер! Тепер! О! Все її життя розбите, всі радощі скінчились, немає жодної надії: і страшне майбутнє,

повне мук, зрад і розпачу, встало перед нею. Краще вмерти, тоді всьому буде кінець.

Але десь далеко почувся голос:

— Ось тут, ось її сліди, сюди, швидше, швидше!

То був Жюльєн: він шукав її.

О! Вона не хотіла бачити його. Там, у проваллі перед нею, чула тепер невиразний гуркіт, ледве чутне хлюпання моря об скелі.

Вона схопилася, випросталася, щоб кинутись туди, і, посилаючи життю прощальне слово тих, що втратили надію, простогнала останнє передсмертне слово, останнє слово молодих солдатів, що гинуть у бою:

— Мамо!

Раптом вона подумала про свою матусю. Побачила, як та гірко ридає, побачила свого батька навколішках перед спотвореним трупом і за одну мить пережила всі муки їхнього відчаю.

Тоді вона безсило впала на сніг і вже не тікала більш, коли Жюльєн і дядько Сімон разом з Маріусом, що тримав ліхтар, схопили її за руки, щоб відтягти назад — так близько була вона від краю провалля.

Вони робили з нею все, що хотіли, бо вона не могла ворухнутися. Відчувала, що її понесли, а потім поклали в ліжко, що її розтирають гарячими рушниками; потім зникли всі спогади, і вона знепритомніла.

Потім почався кошмар, — та чи був це кошмар? Вона лежала в своїй кімнаті. Був день, але не могла підвестися. Чому? Вона не знала. І от почула якийсь тихенький шум на підлозі, начебто щось шкрябало,

шелестіло, — і враз мишка, маленька, сіренька мишка швидко пробігла по її ковдрі. Слідом за нею з’явилась друга, потім третя, і всі почали просуватись до її грудей жвавими дрібненькими кроками. Жанна не перелякалася; бажаючи схопити мишеня, вона простягла було до нього руку, але даремно.

Тоді з усіх боків з’явились інші миші,— десять, двадцять, сотні, тисячі їх. Вони видирались по колонках ліжка, одна за одною тяглися по обоях, вкрили всю постіль. Незабаром вони залізли і під ковдру. Жанна відчувала, як вони ковзали по її шкірі, лоскотали її ноги, підіймались та спускались вздовж усього її тіла; бачила, як із ніг вони пробирались аж до самого її горла; і вона відбивалась від них, простягала вперед руки, щоб спіймати їх, але щоразу стискувала порожні кулаки.

Розпач охоплював її. Вона хотіла бігти, кричала, і їй здавалося, що її примушують лежати нерухомо, що чиїсь дужі руки схопили і тримають її. Але вона не бачила нікого.

Вона не мала ніякого уявлення про час. Мабуть, це тривало довго, дуже довго.

Нарешті Жанна прийшла до пам’яті — зморена, знесилена, але все-таки з приємним відчуттям. Вона почувала себе кволою-кволою. Розплющила очі і зовсім не здивувалась, побачивши матусю, що сиділа в її кімнаті з якимсь гладким, незнайомим їй чоловіком.

Скільки їй було років? Жанна зовсім не усвідомлювала цього, їй здавалося, що вона ще зовсім маленька дівчинка. Так само не було в неї й ніяких спогадів.

— Бачите, вона приходить до пам’яті,— сказав гладкий чоловік.

Матуся почала плакати:

— Ну, ну, заспокойтесь, пані баронесо, — знову казав товстун, — я ж вам кажу, що зараз я вже ручуся за неї. Але не говоріть з нею ні про що, ні про що. Хай вона спить.

Жанні здавалося, що вона ще дуже довго пробула в такій дрімоті, її відразу охоплював важкий сон, як тільки вона починала думати; і вона вже більше не пробувала ні про що згадувати, ніби несвідомо боялася, що дійсність може виникнути знову в її уяві.

Але одного разу, прокинувшись, Жанна помітила коло себе Жюльєна самого і раптом згадала все, начебто перед нею підняли завісу, що ховала досі її минуле життя.

Вона відчула страшенний біль у серці, і їй знов захотілось бігти. Скинувши з себе простирала, вона сплигнула на підлогу і впала, не маючи сили вдержатись на ногах.

Жюльєн кинувся до неї, але вона дико зарепетувала, боячись, що він торкнеться її. Звивалась і качалась по підлозі. Двері розчинилися. В кімнату разом з удовою Дантю вбігла тітка Лізон, слідом за ними барон і, нарешті, важко дихаючи, увійшла перелякана матуся.

Жанну знов поклали в ліжко, і вона відразу навмисне заплющила очі, щоб нічого не казати і цілком віддатися своїм думкам.

Мати й тітка метушились коло неї, питаючи її:

— Чи ти чуєш нас зараз, Жанно, чуєш, Жаннетто?

Прикинувшись, ніби нічого не чує, Жанна не відповідала; але вона добре помітила, що вже вечоріє. Настала ніч. Коло неї була сиділка, яка час від часу давала їй пити.

Жанна пила мовчки, але вже не спала; в голові їй снувалися болісні думки; вона марно намагалася пригадати те, що не давалось їй, немов у пам’яті її були якісь прогалини, якісь великі білі порожні місця, на яких не відбилися жодні події.

Але поступово, після великих зусиль, їй вдалось відновити всі факти.

З упертим напруженням почала вона розбиратися в них.

Приїхали матуся, тітка Лізон і барон, — виходить, вона дуже хвора. Але Жюльєн? ІДо він сказав? Чи знають що-небудь батьки? А Розалія? Де вона? І що ж робити далі? Що робити? І тут їй сяйнула одна думка — повернутися з татом та матусею до Руана, як раніш. Вона буде вдовою, — от і все.

Тоді вона стала терпляче й хитро вичікувати, прислухаючись до розмов, добре все розуміючи, але не виявляючи цього, задоволена поверненням до неї пам’яті.

Нарешті якось увечері, залишившись удвох з баронесою, вона тихесенько покликала її;

— Матусю!

Вона сама здивувалася, що її голос так змінився. Баронеса схопила її за руки:

— Донечко моя, дорога моя Жанно! Дитино моя, ти впізнаєш мене?

— Так, матусю, але не треба плакати; в нас буде довга розмова. Чи казав тобі Жюльєн, чому я втекла тоді в поле?

— Так, моя маленька, в тебе була сильна й дуже небезпечна гарячка.

— Це не так, мамо. Гарячка в мене була пізніше. Але чи сказав він тобі, від чого це трапилось і через що я втекла?

— Ні, моя люба.

— Це через те, що я застала Розалію в його ліжку.

Баронеса подумала, що дочка ще марить, і почала її

пестити.

— Спи, моя дитино, заспокойся, спробуй заснути.

Але Жанна вперто провадила своє:

— Я зараз при розумі, матусю, і не кажу вже дурниць, як це могло бути останніми днями. Якось уночі мені стало недобре, і я пішла покликати Жюльєна. Розалія спала разом з ним. Я зовсім втратила розум з відчаю й побігла по снігу, щоб кинутися з кручі.

Але баронеса повторювала:

— Так, моя дитино, ти була дуже хвора.

— Ні, це не те, мамо. Я застала Розалію в ліжку Жюльєна і не хочу більше з ним жити. Ти відвезеш мене, як колись, до Руана.

— Добре, моя дитино, — відповіла баронеса, пам’ятаючи пораду лікаря ні в чому не суперечити хворій.

— Я бачу, що ти мені не віриш, — нетерпляче сказала тоді Жанна, — піди поклич тата, він швидше зрозуміє мене.

Насилу підвівшись, матуся взяла обидві свої палиці і вийшла, волочачи ноги; за кілька хвилин вона повернулася з бароном, що підтримував її.

Вони сіли коло ліжка, і Жанна зараз же почала розповідати. Неквапливо, тихим голосом, але ясно, вона розповіла про все: про дивну вдачу Жюльєна, про його брутальність, скнарість, нарешті про його зраду.

Коли вона скінчила, барон побачив, що вона не марить, але не знав, що подумати, на що зважитись, що відповісти.

Він ніжно взяв дочку за руку, як брав колись, коли присипляв її казками:

— Слухай, моя доню, тобі треба добре все обміркувати. Не будемо поспішати; постарайся терпіти свого чоловіка, поки ми не зважимось на якесь певне рішення. Чи ти обіцяєш мені це?

— Я згодна, але я не залишусь тут, коли видужаю, — прошепотіла Жанна і потім тихенько спитала: — Де зараз Розалія?

— Ти її не побачиш більше, — відповів барон.

Але вона наполягала на своєму:

— Де вона? Я хочу знати.

Тоді він признався, що дівчина ще тут, але запевняв, що тепер вона поїде звідси.

Покинувши хвору, барон, весь палаючи гнівом, ображений в своїх батьківських почуттях, пішов до Жюльєна й суворо сказав йому:

— Пане, я вимагаю у вас пояснення вашої поведінки щодо моєї дочки. Ви зрадили її зі служницею. Це вдвоє безчесніше.

Але Жюльєн удав з себе невинного, палко заперечував, присягався іменем Бога. Та й які є докази на те? Хіба ж не втратила Жанна розум? Хіба ж не було в неї гарячки? Хіба не втекла вона по снігу тієї ночі, коли почалась її хвороба, у припадку божевілля? І саме в розпалі цього припадку, коли вона майже гола бігала по будинку, їй здалося, ніби вона побачила служницю в ліжку свого чоловіка!

Він розпалився, погрожував процесом, обурювався. І збентежений барон почав просити пробачення і, перепросивши, простяг йому свою чесну руку, яку Жюльєн відмовився потиснути.

Довідавшись про чоловікову відповідь, Жанна зовсім не розгнівалася.

— Він бреше, тату, — сказала вона, — але ми примусимо його, нарешті, признатися.

Протягом двох днів була вона мовчазна, зосереджена й задумана.

На третій день вранці вона захотіла бачити Розалію. Барон відмовився прислати служницю, сказавши, іцо вона вже поїхала. Але Жанна затялась, повторюючи:

— В такому разі хай по неї пошлють.

Вона почала вже сердитись, коли ввійшов лікар. Йому розповіли про все, щоб він міг дати пораду. Але знервована Жанна раптом заплакала і майже кричала:

— Я хочу бачити Розалію, я хочу її бачити!

Тоді лікар взяв її за руку і прошепотів:

— Заспокойтесь, пані, для вас небезпечне всяке хвилювання, бо ви вагітні.

Вона була тяжко вражена, немов ударом, і зараз же їй здалось, ніби щось у ній заворушилось. Вона замовкла, навіть не слухала, що коло неї говорили, вся поринувши в свої думки. Вночі не могла спати; нова, незвичайна думка, що в ній живе дитина, відгонила від неї сон. Вона сумувала, пригнічена тим, що це був син Жюльєна; боялася, щоб він не вдався в батька. Коли ж настав день, вона наказала покликати барона.

— Татусю, я вирішила остаточно; я хочу знати все, особливо тепер, чуєш, — я хочу, а ти знаєш, що не слід суперечити мені в моєму стані. Слухай же уважно. Ти запросиш до нас кюре. Він мені потрібен, щоб не дати Розалії говорити неправду. Коли він прийде, ти приведеш її сюди і залишишся тут з матусею. Постарайся тільки, щоб Жюльєн ні про що не здогадався.

Через годину увійшов кюре, який ще більш погладшав і задихався так само, як і матуся. Він сів коло неї в крісло, звісивши живіт між розсунутими ногами, і почав жартувати, за звичкою витираючи лоб картатою хусткою:

— Ну, ну, пані баронесо, ми з вами, здається, не худнемо; по-моєму, ми до пари одне одному.

Потім він обернувся до хворої:

— Хе-хе! А мені казали, моя молода пані, що незабаром у нас будуть нові хрестини? Ха-ха-ха! І вже не човна хреститимемо на цей раз.

І додав серйозним тоном:

— Це буде захисник батьківщини, — після короткого роздуму вів далі, — або це буде гарна мати родини… як ви, пані,— вклонився він у бік баронеси.

Але тут відчинилися двері в глибині кімнати. Барон підштовхував розгублену Розалію, яка, плачучи і чіпляючись за одвірок, ніяк не хотіла входити. Нарешті одним штурханом барон нетерпляче ввіпхнув служницю в кімнату. Вона затулила руками обличчя і стояла схлипуючи.

Як тільки Жанна її побачила, вона швидко схопилася і сіла, блідіша, ніж простирало; серце в неї билося так шалено, що за кожним ударом піднімалась тонка сорочка, прилипла до тіла. Вона не могла вимовити ні слова, задихаючись, і насилу переводила дух. Нарешті уриваним від хвилювання голосом вона промовила:

— Мені… мені… не треба… було б… розпитувати тебе… Мені… мені досить бачити тебе такою… бачити твій… твій сором… передо мною.

їй важко було дихати; після паузи вона повела:

— Але я хочу знати все… все. Я запросила пана кюре, щоб це було наче сповідь, чуєш?

Розалія не рухалась; якісь приглушені зойки виривалися з-під її стиснутих рук.

Розпалений гнівом барон схопив її за руки, з усієї сили відірвав їх від обличчя і кинув її навколішки перед ліжком.

— Говори… Відповідай!

Вона так і залишилась на підлозі, в позі Магдалини, що кається в гріхах, чепчик з’їхав їй з голови, фартух простяг-ся но підлозі, обличчя знову було затулене руками.

Тоді до неї звернувся кюре:

— Ну, доню моя, слухай, що тобі кажуть, і відповідай. Ми не хочемо тобі зла, але хочемо знати все, що сталося.

Жанна дивилась на неї, нахилившись над краєм ліжка.

— Це правда, — запитала вона, — що ти була в ліжку Жюльєна, коли я застала вас тоді?

— Так, пані,— простогнала крізь стиснуті руки Розалія.

Тоді, важко й шумно дихаючи, заплакала й баронеса,

змішуючи з плачем Розалії свої судорожні ридання.

Втупивши в служницю очі, Жанна спитала:

— З якого часу це почалося?

— З того часу, як він прийшов, — пробелькотіла Розалія.

Жанна не зрозуміла:

— З того часу, як він прийшов?.. Виходить... з весни?

— Так, пані.

— З того часу, як він почав у нас бувати?

— Так, пані.

І Жанна засипала її запитаннями, поспішно, ніби захлинаючись.

— Але як це сталося? Як він заговорив з тобою про це? Як він оволодів тобою? Що він тобі казав? Коли саме і як ти йому поступилася? Як ти могла йому віддатися?

Розалія, теж захоплена якимсь гарячковим бажанням говорити, якоюсь потребою розповісти все, відняла руки від обличчя:

— Хіба я знаю? Це було в той день, як він уперше тут обідав, коли він прийшов до мене в мою кімнату. Він сховався на горищі. Я не сміла кричати, щоб не наробити скандалу. Він ліг зі мною; я сама не знаю, що тоді робила; він же робив усе, що хотів. Я мовчала, бо дуже він мені сподобався.

— Ну, а твоя… твоя дитина… від нього? — скрикнула Жанна.

Розалія заридала.

— Так, пані.

І обидві замовкли.

Чути було тільки схлипування Розалії та баронеси.

Пригнічена всім цим, Жанна теж відчула на очах сльози, що беззвучно потекли по її щоках.

Дитина її служниці мала того ж самого батька, що й її власна! Її гнів стих. Вона почувала, Що її охопив безпросвітний, глибокий, безмірний відчай.

І зміненим, зм’якшеним голосом, яким говорять жінки, коли плачуть, вона запитала знову:

— А як ми повернулися… звідти… з подорожі… коли це відновилося?

— У… у перший же вечір він прийшов до мене… — пробурмотіла служниця, зовсім звалившись на підлогу.

Кожне її слово розривало Жаннине серце. Виходить, першого ж вечора, після повернення до Пепля, він покинув її заради цієї дівчини. Ось чому він залишив її спати саму.

Тепер Жанна знала вже досить і не хотіла більше знати нічого.

— Геть, геть звідси, — закричала вона. Та пригнічена Розалія не поворухнулась, і Жанна звернулась до батька:

— Виведи, забери її геть!

Але кюре, що досі мовчав, визнав нагоду зручною, щоб виголосити маленьку проповідь.

— Дуже погано те, що ти вчинила, доню моя, дуже погано, і Бог не простить тобі цього гак легко. Згадай про пекло, що чекає тебе, коли ти не виправиш надалі своєї поведінки. Тепер, коли ти маєш дитину, тобі треба шануватися. Пані баронеса безумовно зробить що-небудь для тебе, а ми підшукаємо тобі чоловіка…

Він говорив би ще довго, але барон, знову схопивши Розалію за плечі, підняв її, дотяг до дверей і, наче торбу, викинув у коридор.

Тільки-но він повернувся, блідіший від дочки, як кюре почав знову:

— Що ви хочете? Вони всі тут такі, чиста біда, але нічого не вдієш, і треба вже бути поблажливим до людських слабостей. Вони ніколи не виходять заміж, не ставши перед тим вагітними, ніколи, пані. Це вже, як

то кажуть, місцевий звичай, — додав він з усміхом і потім продовжував обуреним тоном:

— Навіть діти, і ті часом грішать цим. Я сам торік спіймав на кладовищі двох маленьких учнів — хлопчика і дівчинку. Я повідомив батьків, і знаєте, що вони мені відповіли? "Що ж ви хочете, пане кюре, це ж не ми навчили їх цієї розпусти, і ми тут нічого не можемо вдіяти". Ось, пане, і ваша служниця вчинила, як і інші…

Але барон, тремтячи від обурення, перепинив його:

— Вона? Яке мені діло до неї? Але Жюльєн, ось хто обурює мене. Його вчинок безчесний, і я заберу від нього дочку.

І він почав ходити по кімнаті, все більш розпалюючись і гніваючись:

— Це підло зрадити так мою дочку, підло. Він розпусник, негідник, цей чоловік, він мерзотник, і я скажу йому це, я надаю йому ляпасів, я заб’ю його своєю палицею!

Але священик повільно почав нюхати з табакерки, сидячи коло баронеси, яка все ще плакала, і мав намір до останку дограти свою роль миротворця:

— Слухайте, пане барон, між нами кажучи, він зробив, як роблять усі. Чи багато знаєте ви незрадливих чоловіків?

І він додав з лукавою добродушністю:

— Знаєте, б'юсь об заклад, що ви самі теж мали які-не-будь пригоди, признайтеся по щирості, хіба ж не так?

Барон збентежено спинився перед священиком, який продовжував:

— Авжеж, ви робили, як і всі. Хто знає, може, й ви колись спокусилися такою покоївочкою, як ця. Кажу вам, що так роблять усі. І ваша дружина через це не була ні менше щасливою, ні менш любимою, чи не так?

Розгублений барон не міг зрушити з місця.

Хай йому чорт, це правда, що й він робив так само і навіть часто, щоразу, як траплялась нагода; і він так само не шанував родинного вогнища, не пропускаючи й покоївок своєї дружини, якщо вони були гарненькі. Чи був і він через це негідником? Чому суворо засуджує поведінку Жюльєна, тим часом як сам ніколи навіть і не помислив, що його власна поведінка могла вважатися злочинною?

А на вустах баронеси, яка все ще схлипувала, промайнув ледве помітний усміх від згадки про пустощі свого чоловіка, бо вона належала до породи тих сентиментальних людей, лагідних та добродушних, для яких любовні пригоди становлять частину існування.

Жанна, зовсім знесилена, лежала горілиць з розплющеними очима, безсило розкинувши руки, і сумно віддавалася своїм думкам. їй пригадалась одна фраза Розалії, що ранила душу, ножем краяла серце: "Я мовчала, бо дуже він мені сподобався".

їй він теж сподобався, і тільки через це врна віддалась йому, зв’язала з ним усе своє життя, зреклася всіх надій, усіх сподіваних бажань, невідомого майбутнього. Вона кинулася в цей шлюб, у цю безодню, щоб зазнати нещастя, журби, розпачу, через те тільки, що, як і Розалії, він їй сподобався.

Двері відчинились від несамовитого удару. Появився розлючений Жюльєн. Помітивши Розалію, що ридала на сходах, він прийшов довідатись про все, розуміючи, що тут щось затівають і що служниця, напевно, проговорилася. Побачивши кюре, він наче прикипів до місця._

— Що це? В чім річ? — запитав він тремтячим голосом, але зовні спокійно.

Барон, ще недавно такий рішучий, не зважувався нічого Сказати, боячись, щоб зять не відповів доказами кюре і не послався на його власний приклад. Матуся плакала ще голосніше, а Жанна, спершись на руки і важко дихаючи, дивилась на того, хто завдав їй такої нестерпної муки. Нарешті вона промовила:

— Річ у тому, що ми тепер знаємо все, ми знаємо про всі ваші ганебні вчинки з того часу… з того часу, як ви вперше ввійшли в цей дім… Річ у тому, що дитина цієї служниці ваша, як… як… і моя дитина… Вони будуть братами… — І такого болю завдала їй ця згадка, що вона впала на постіль і нестримно заридала.

Жюльєн стояв вражений, не знаючи, що казати, що робити. Тоді кюре втрутився знову:

— Ну, ну, не слід так побиватись, моя молода пані, будьте розважливі.

Він підвівся, підійшов до ліжка й поклав на чоло охопленої розпачем Жанни свою теплу руку. І цей простий дотик якось дивно її заспокоїв. Вона зараз же відчула себе знесиленою, наче ця дужа селянська рука, що звикла відпускати гріхи і ласкаво підбадьорювати душі, принесла їй своїм дотиком таємниче умиротворення.

А товстун стояв і добродушно продовжував:

— Пані, треба завжди прощати. Ось з вами сталося велике нещастя, але Бог у своєму милосерді нагородив вас великою радістю, бо незабаром ви станете матір’ю. Ця дитина буде вашою втіхою. І заради неї я благаю вас, я вас заклинаю простити панові Жюльєну його помилку. Це буде новим зв’язком поміж вами, запорукою його вірності в майбутньому.

Невже ви зможете відокремитися і в серці своєму від того, чий плід ви носите в своїй утробі?

Жанна нічого не відповіла; вона була така пригнічена, засмучена, знеможена, що не мала навіть сили для гніву чи ненависті. їй здавалось, що нерви її ослабли, ніби їх підрізали, вона ледве-ледве жила.

Баронеса, серце якої зовсім не знало злопам’ятності, не здатна до довгого напруження, пробурмотіла:

— Ну, Жанно?

Тоді кюре, взявши за руку чоловіка, підвів його до ліжка і вклав Жюльєнову руку в руку його дружини. Потім він злегка ляснув поверх їх рук, наче щоб остаточно з’єднати їх, і, облишивши свій офіціальний тон проповідника, промовив з задоволеним виразом:

— От і все. Вірте мені, так буде краще.

Дві з’єднані на мить руки зараз же розімкнулися. Жюльєн, не наважуючись поцілувати Жанну, поцілував у чоло баронесу, повернувся на каблуках, узяв під руку барона, який не опирався, задоволений з того, що все владналося, і вони вийшли разом викурити сигару.

Знесилена хвора задрімала, а священик з баронесою почали пошепки розмовляти.

Абат говорив, пояснював свої міркування, а баронеса з усім згоджувалася, киваючи головою. Нарешті він резюмував:

— Отже, вирішено: ви дасте цій дівчині ферму Барвіль, а я беру на себе підшукати їй чоловіка, якого-небудь хорошого, порядного парубка. О, з посагом у двадцять тисяч франків нам не бракуватиме охочих. Нам залишиться тільки вибирати.

І баронеса уже всміхалася, почуваючи себе цілком щасливою, з двома сльозинками, що спинились на її щоках і вогкі сліди яких встигли вже висохнути.

— Це вирішено, — говорила вона. — Барвіль вартий що-найменш двадцяти тисяч франків, але треба записати ферму на дитину; вона ж із чоловіком користуватимуться за свого життя прибутками з неї.

Абат підвівся і потиснув руку баронесі:

— Не турбуйтесь, пані баронесо, не турбуйтесь; я ж знаю, як вам важко підійматися.

Виходячи, він зустрів тітку Лізон, що йшла навідати хвору. Вона нічого не помітила. їй нічого не сказали, і, як завжди, вона так ні про що й не довідалась.

VIII

Розалія залишила панський дім. У Жанни кінчався період її скорботної вагітності. Думка про те, що вона має стати матір’ю, не приносила її серцю ніякої радості, така пригнічена була вона горем. Байдуже ждала дитини, вся охоплена передчуттям безмежних страждань.

Весна наблизилась непомітно. Оголені дерева тремтіли під поривами холодного ще вітру, але серед вогкої трави в канавах, де гнило осіннє листя, почав з’являтися жовтоцвіт. Від усієї рівнини, від дворів ферми, від розмитих полів пахло вогкістю, ніби тхнуло іпумувинням. А з рудуватої землі виглядало, виблискуючи в сонячному промінні, безліч маленьких зелененьких кільчиків.

Товста кремезна жінка заступила Розалію і підтримувала баронесу під час її одноманітних прогулянок по алеї, на якій ніколи не просихав мокрий і брудний слід від її важкої ноги.

Татусь водив під руку Жанну, яка обважніла тепер і весь час почувала себе недужою; тим часом тітка Лізон, стривожена подією, що наближалася, вся зворушена цією таємницею, якої їй ніколи не судилося зазнати, підтримувала її з другого боку.

І так вони ходили, майже не розмовляючи, цілими годинами, тим часом як Жюльєн їздив верхи но околицях, несподівано віддавшись цьому новому захопленню.

Ніщо не порушувало їх похмурого життя. Барон, його дружина і віконт зробили візит Фурвілям, з якими Жюльєн, як виявилося, встиг близько познайомитися, невідомо коли і як, і обмінялися офіційним візитом з Брізвілями, які так само жили, заховавшись у своєму сонному домі.

Якось, коло четвертої години дня, у двір замку в’їхали два вершники, чоловік і жінка. Дуже збуджений Жюльєн убіг у кімнату Жанни.

— Швидше, швидше зійди вниз. Це Фурвілі. Вони приїхали запросто, як сусіди, знаючи про твій стан. Скажи, що я вийшов, але скоро повернуся. Мені треба переодягтись.

Здивована Жанна зійшла вниз. Молода жінка, бліда, гарненька, тендітна, з хворобливим обличчям, блискучими очима і таким матово-білявим волоссям, ніби його ніколи не пестило сонячне проміння, спокійно відрекомендувала свого чоловіка, справжнього велетня, якесь опудало з довгими рудими вусами. Потім вона додала:

— Ми вже кілька разів зустрічалися з паном де Лама-ром. Він казав нам, що ви себе погано почуваєте, і ми не хотіли більше відкладати знайомства з вами, і вирішили навідати вас запросто, без будь-яких церемоній. Як ви самі бачите — ми приїхали верхи. До того ж якось недавно ми мали приємність бачити в себе вашу матусю й барона.

Вона говорила невимушено, просто і ввічливо. Жанна була зачарована і відразу відчула до неї щиру прихильність.

"Ось — друг", — подумала вона.

Граф де Фурвіль, навпаки, здавався ведмедем у вітальні. Сівши, він поклав свій капелюх на сусідній стілець і деякий час не знав, що робити зі своїми руками; згодом сперся ними на коліна, потім на ручки крісла і, нарешті, склав пальці, наче для молитви.

Раптом увійшов Жюльєн. Вражена Жанна не впізнала його. Він поголився. Він був вродливий, елегантний, чарівний, як під час їхніх заручин. Потиснув волохату лапу графові, який, здавалось, прокинувся від його приходу, і поцілував руку графині, в якої злегка порожевіли її щоки кольору слонової кості, здригнулись вії.

Потім він почав розмову. Він був чемний, як колись. Його великі очі — дзеркало кохання — знову стали ніжними, а шорстке волосся від щітки та запашної помади стало, як колись, м’яке, блискуче і хвилясте.

Коли Фурвілі вже від’їздили, графиня звернулась до Жюльєна:

— Чи не хочете ви, дорогий віконте, прогулятися в четвер верхи?

Поки Жюльєн вклонявся, бурмочучи:

— Так, з радістю, графине, — вона взяла руки Жанни і, ласкаво всміхаючись, промовила ніжним, задушевним Тоном:

— О, коли ви видужаєте, ми будемо їздити по околицях утрьох. Це буде чудово, правда?

Вправно піднявши шлейф своєї амазонки, вона легко, як пташка, скочила в сідло, тим часом як її чоловік, незграбно вклонившись, виліз на свого величезного нормандського коня, нагадуючи на ньому постать кентавра.

Коли вони зникли за ворітьми, Жюльєн з захопленням вигукнув:

— Які чудові люди! От знайомство, яке буде нам на користь.

Жанна, теж задоволена, сама не знаючи чому, відповіла:

— Графиня — чарівна; я почуваю, що полюблю її, але її чоловік виглядає звіром. А де ти познайомився з ними?

— Я зустрів їх випадково у Брізвілів, — відповів Жюльєн, весело потираючи руки. — Чоловік, справді, здається трохи грубим. Він завзятий мисливець, але справжній аристократ.

Обід пройшов майже весело, ніби в дім зазирнуло досі сховане десь щастя.

Нічого нового не трапилося більше аж до останніх днів липня.

Якось увечері, у вівторок, коли вони сиділи під ллатаном за дерев’яним столом, на якому стояли дві чарки та графин з горілкою, Жанна раптом скрикнула і, дуже зблiднувши, обома руками схопилася за живіт. Гострий біль враз пройняв її і потім одразу зник.

Але хвилин через десять вона відчула новий, довший уже, хоч і не такий гострий біль. Насилу повернулася

в будинок, батько й чоловік майже несли її. Короткий перехід од платана до її кімнати здався їй безмірно довгим; вона мимоволі стогнала,

просила посадовити її, спинитися, вся пригнічена нестерпним почуттям якоїсь ваги в животі.

Час пологів ще не настав, їх чекали у вересні, але, боячись можливих ускладнень, запрягли екіпаж, і дядько Сімон галопом помчав по лікаря.

Лікар приїхав коло півночі і з першого ж погляду визначив симптоми передчасних пологів.

У ліжку болі трохи стихли, але якась страшенна туга стискувала серце Жанни, якась незвичайна слабість усього тіла, наче неясне передчуття, таємничий дотик смерті. То був один з тих моментів, коли смерть підходить до нас так близько, що від її дихання холоне серце.

В кімнаті було повно людей. Матуся, важко дихаючи, сиділа в кріслі. У барона, зовсім розгубленого, тремтіли руки, він кидався на всі боки, приносив якісь речі, радився а лікарем. Жюльєн ходив туди й сюди по кімнаті із схвильованим виглядом, але внутрішньо зовсім спокійний; вдова Дантю стояла коло ліжка в ногах породіллі з тим виразом на обличчі, який годиться мати в таких випадках, з виразом бувалої жінки, яку ніщо вже не здивує. Акушерка й сиділка коло хворих та мерців, вона зустрічала тих, хто з’являвся на цей світ, приймала їх перший покрик, обмивала першою водою їх новонароджене тіло, сповивала його в перші пелюшки, а потім з таким же спокоєм слухала останні слова, останнє хрипіння, останню агонію тих, хто відходив з цього світу, так само обмивала їх востаннє, витирала оцтом зів’яле тіло, загортала в останнє простирало; і завжди залишалася непохитно байдужою в усіх випадках народження і смерті.

Куховарка Людівіна й тітка Лізон скромно стояли за дверима передпокою.

Хвора час від часу жалібно стогнала.

Протягом двох годин можна було гадати, що до пологів ще далеко, але надвечір відновилися страшенні болі, які незабаром стали нестерпними. Жанна, мимоволі скрикуючи крізь зціплені зуби, безупинно думала про Розалію, яка зовсім не страждала, майже не стогнала, і так легко, без мук, породила свою незаконну дитину.

Вона весь час порівнювала себе з нею в своїй безталанній, змученій душі, і проклинала Бога, в справедливість якого раніше вірила, обурювалася проти злочинного вироку долі, проти ганебної брехні тих, що проповідують справедливість і добро.

Часом біль ставав таким нестерпним, що в ній згасали всі думки. Здавалося, всі її сили, свідомість, все життя витрачалось на ці страждання.

В хвилини полегкості вона не могла відірвати очей від Жюльєна; і інший біль, біль душі, пригнічував її, коли вона згадувала той день, як її служниця впала коло цього самого ліжка з дитиною поміж ніг — братом маленького створіння, що так жорстоко розривало їй нутро. Вона зовсім виразно згадувала жести, погляди і слова свого чоловіка над розпростертою дівчиною; і тепер вона читала в ньому, ніби його думки були написані в його рухах, ту саму нудьгу, ту саму байдужість, що була в ньому і до тієї, іншої, ту ж неуважність егоїста, якого дратувало те, що він став батьком.

Але раптом її охопила така жорстока судорога, така спазма, що вона подумала: "Я зараз помру. Я вмираю..."

І тоді її душу переповнило шалене обурення, безмежна ненависть, потреба проклинати й цього чоловіка, що занапастив її, і невідому дитину, що її вбивала.

З надлюдським зусиллям напружилась вона, щоб викинути з себе цей тягар, і раптом їй здалося, що все її нутро враз спорожнилося, а болі вщухли.

Сиділка і лікар, нахилившись, поралися коло неї. Вони щось забрали, і трохи згодом вона здригнулась від приглушеного, знайомого вже їй звуку. І тоді цей кволий жалібний крик, це слабеньке нявчання новонародженої дитини увійшло в її серце, в її душу, в усе її нещасне знесилене тіло, — і вона несвідомим рухом спробувала простягти руки.

В ній піднялася хвиля радості, порив до нового щастя. Вона враз відчула себе звільненою, заспокоєною, щасливою, такою щасливою, як ніколи! Її серце й тіло оживали, вона почувала себе матір’ю!

Вона захотіла подивитися на свою дитину. Народившись передчасно, хлопчик не мав ні волосся, ні нігтів; але коли Жанна побачила, як ворушиться цей хробачок, як він роззявляє рота, коли почула його крики й доторкнулась до цього скорченого недоноска, що жваво ворушився і гримасував, її охопила непереможна радість; вона зрозуміла, що врятована від безнадійності, що вона має кого любити, і більше їй нічого не потрібно.

З того часу в Жанни була одна думка — думка про свою дитину. Несподівано вона стала фанатичною матір’ю, тим більш екзальтованою, чим сильніше почувала себе розчарованою в своєму коханні, обдуреною в своїх надіях. Вона зажадала, щоб колиска дитини завжди стояла коло її ліжка; потім, коли могла вже вставати, то цілісінькі дні просиджувала коло вікна, гойдаючи легеньку колиску.

Вона ревнувала дитя до мамки, і, коли це маленьке створіння, зголоднівши, простягало рученята до повної з блакитними жилками груді і жадібними губами хапало темний, зморщений сосок, Жанна, вся зблiднувши і тремтячи, дивилась на цю дужу, спокійну селянку, бажаючи

відірвати від неї свого сина і роздерти нігтями цю грудь, яку він так жадібно смоктав.

Потім вона захотіла сама вишивати для нього гарні й елегантні вбрання. Дитина потопала в цілій хмарі мережив, на неї одягали розкішні чепчики. Тільки про це й могла вона говорити, вона перепиняла розмови, щоб показати які-небудь пелюшки, дитячий нагрудник чи якусь дуже гарну зроблену стрічку, і не чуючи нічого з того, що говорили навколо неї, захоплювалась чимось із дитячої білизни, довго розглядала, повертаючи на всі боки в піднятій руці, і потім раптом запитувала:

— Як ви думаєте, чи гарно буде йому в цьому?

Барон і матуся всміхалися, дивлячись на цю невгамовну

ніжність, але Жюльєн, почуваючи, як порушуються його звички і зменшується вплив його в домі через цього всемогутнього, галасливого тирана, і мимоволі ревнуючи до цього шматочка людської плоті, що відбирав його місце в родині, безперестанку, дратуючись і сердячись, повторював:

— Вона нестерпна з своїм пискуном.

Незабаром Жанна так захопилася цією любов’ю, що цілі ночі просиджувала біля колиски, дивлячись, як спить її дитина. Від цього вона виснажувалась, бо не мала спочинку, марніла і кашляла. Тому лікар наказав розлучити її з сином.

Вона гнівалася, плакала, благала, але це не допомогло. Щовечора його відносили до мамки, і щоночі мати вставала і боса підходила до дверей, прикладаючи вухо до щілини в замку, щоб послухати, чи спокійно він спить, чи не прокидається часом, чи не треба йому чого.

Якось Жюльєн, що пізно повернувся з обіду у Фурвілів, застав її коло дверей, і з того часу її почали замикати на ключ, щоб примусити зоставатись у ліжку.

Хрестини відбулись наприкінці серпня. Барон був хрещеним батьком, а тітка Лізон — хрещеною матір’ю. Хлопчика назвали П'єр-Сімон-Поль, ім’я Поль стало його звичайним іменем.

На початку вересня тихенько поїхала тітка Лізон, і відсутності її так само не помітили, як не помічали і перебування в домі.

Якось увечері, після обіду, прийшов кюре. Він здавався збентеженим, неначе приніс із собою якусь таємницю. Після довгих балачок він попросив у баронеси і її чоловіка приділити йому кілька хвилин для окремої розмови.

Всі троє тихою ходою пішли до кінця алеї, жваво розмовляючи, тим часом як Жюльєн, залишившись удвох з Жан-ною, дивувався, тривожився і гнівався з приводу цієї таємничості.

Він захотів провести кюре, коли той вже прощався, і зник разом з ним в напрямку церкви, де дзвонили до молитви Богородиці.

Погода була свіжа, майже холодна, і незабаром всі зійшлися у вітальні й почали було вже дрімати там, коли раптом вбіг Жюльєн, червоний і обурений.

Ще на дверях, не звертаючи уваги на те, що у вітальні була й Жанна, він крикнув тестю й тещі:

— Та ви збожеволіли, чи що! Кинути цій дівці двадцять тисяч франків!

Ніхто не відповів йому, так усі були вражені. Задихаючись від гніву, він продовжував:

— Треба ж дійти до такої дурості! Ви хочете, мабуть, залишити нас без жодного су!

Барон схаменувся і спробував був його спинити:

— Замовкніть! Подумайте про те, що тут ваша дружина.

Але Жюльєн весь тремтів від роздратування:

— Плювати мені на це! До того ж вона сама добре це знає. Це грабунок її статків.

Жанна, нічого не розуміючи, здивовано дивилась на всіх.

— Але в чому ж, нарешті, річ? — пробелькотіла вона.

Тоді Жюльєн звернувся до неї як до спільника, ошуканого разом з ним. Він швидко розповів їй про змову видати Розалію заміж, давши за нею в посаг ферму Барвіль, щб коштувала щонайменше двадцять тисяч франків. Він повторював:

— Твої батьки збожеволіли, моя люба, зовсім збожеволіли. Двадцять тисяч франків! Двадцять тисяч франків!

Та вони з глузду з’їхали! Двадцять тисяч франків якомусь байстрюкові!

Жанна слухала його без обурення і гніву, сама дивуючись із свого спокою, байдужа тепер до всього, крім своєї дитини.

Барон задихався, не знаходячи слів для відповіді. Нарешті він спалахнув, затупотів ногами й закричав:

— Подумайте про те, що ви кажете, — це, врешті, обурливо! Хто винен в тому, що треба давати посаг за цією дівчиною, яка стала матір’ю? Чия це дитина? А ви хочете тепер її покинути?

Жюльєн, здивований гнівом барона, пильно дивився на нього. Потім відповів спокійнішим тоном:

— Але й півтори тисячі франків було б цілком досить. Вони всі мають дітей до заміжжя. Хіба не однаково, від кого дитина, це зовсім байдуже. Якщо ж ви подаруєте одну з ваших ферм вартістю в двадцять тисяч франків, то крім шкоди, яку нам зробите, би цим по всіх кутках розголосите про те, що трапилося з цією дівчиною, а вам слід було б хоч трохи подумати про наше добре ім’я й становище.

Він говорив це суворим голосом як людина, впевнена в своїм праві та логічності своїх міркувань. Барон, збитий з пантелику цією несподіваною аргументацією, стояв перед ним мовчки. Тоді Жюльєн, відчуваючи свою перемогу, сказав:

— На щастя, ще нічого не зроблено, я знаю парубка, що хоче одружитися з нею: це розумний хлопець, і з ним можна буде владнати все. Я беру це на себе.

І він пішов геть, побоюючись продовження суперечки, задоволений загальним мовчанням, вважаючи його згодою.

Як тільки він зник за дверима, барон, тремтячи від обурення, роздратовано скрикнув:

— О! Це вже занадто, це занадто!

Але Жанна, звівши очі на розгублене обличчя свого батька, раптом розсміялася так дзвінко, як сміялася перше, коли бачила щось кумедне.

— Тату, тату, — повторювала вона, — чи ти чув, як він промовляв "двадцять тисяч франків"!

І матуся, яка швидко піддавалась веселощам, як і сльозам, згадавши розлючений вигляд свого зятя, його обурені вигуки, його рішучу відмову згодитися віддати ним же спокушеній дівчині гроші, що йому не належали, до того ж задоволена добрим настроєм Жанни, почала труситися від свого задушливого сміху, що наповнював її очі слізьми. Тоді й барон, перейнявшись їх веселістю, почав реготати разом з ними, і всі троє, наче за колишніх добрих часів, віддались непереможному сміхові.

Коли вони трохи заспокоїлися, Жанна із здивуванням відмітила:

— Дивна річ, все це мене зовсім не хвилює. Він тепер для мене як чужий. Мені навіть не віриться, що я його дружина. Ви самі бачите, я сміюся з його… з його… з його безтактовності.

І, все ще всміхаючись, вони зворушено поцілувалися, самі не знаючи чому.

А через два дні після скандалу, коли Жюльєн кудись поїхав верхи, якийсь високий парубок, двадцяти двох — двадцяти п’яти років, одягнений в зовсім нову грубу синю блузу, складки якої не згинались, а застебнуті на манжетах рукава надималися, обережно ввійшов у ворота, наче він чатував за ними з самого ранку, пробрався вздовж канави, що оточувала ферму Кульярів, обійшов замок і таємниче наблизився до барона і двох жінок, що сиділи під платаном.

Помітивши їх, він зняв картуз і, поки йшов, все вклонявся їм із збентеженим виразом.

Як тільки він наблизився до них так, що його могли чути, він пробурмотів:

— Ваш покірний слуга, пане барон, пані та все товариство.

Потім, оскільки йому нічого не відповіли, заявив:

— Це я й є — Дезіре Лекок.

Але це ім’я нічого не роз’яснило, і барон спитав:

— Що вам треба?

Тоді парубок, бачачи конечну потребу з’ясувати свою справу, зовсім збентежився. Дивлячись то на картуз, який він тримав у руках, то на покрівлю замку, він пробурмотів:

— Це пан кюре сказав мені кілька слів у цій справі…—і замовк, боячись проговоритись і пошкодити своїм інтересам.

— У якій справі? Я нічого не знаю, — відповів барон, не розуміючи.

Тоді парубок наважився і, знизивши голос, сказав:

— У справі вашої служниці… Розалії.

Жанна здогадавшись, у чому річ, підвелась і пішла з дитиною на руках. Барон промовив:

— Підійдіть ближче, — і показав йому на стілець, де щойно сиділа Жанна.

Селянин зараз же сів, пробурмотівши:

— Спасибі за ласку.

Потім він почав чекати, ніби не маючи чого сказати. Після досить довгої мовчанки наважився, нарешті, приступити до діла і звів погляд до блакитного неба.

— А погода яка тепла для цієї пори! Хіба що для озимих тільки не дуже добра, — і він замовк.

Баронові урвався терпець, і він раптом запитав його сухим тоном:

— То це ви одружуєтеся з Розалією?

Підозріливий, як і всі нормандці, парубок відразу ж

збентежився.

Він відповів обачно, хоч і більш твердим тоном:

— Це, бачите, як вийде, можливо, що й так, а можливо, що й ні.

Але барона роздратували ці виверти.

— Та кажіть же прямо, чорт забирай, за цим ви прийшли сюди — чи ні? Берете ви її чи ні?

Збентежений парубок втупив очі в свої ноги:

— Якщо все буде так, як казав мені пан кюре, то я беру її; але як воно буде так, як каже пан Жюльєн, то я не хочу її брати.

— А що вам казав пан Жюльєн?

— Пан Жюльєн сказав мені, що матиму за нею півтори тисячі франків, а пан кюре сказав мені, що матиму двадцять тисяч. Я згоден, як буде двадцять тисяч, але зовсім не хочу, як буде тисяча п’ятсот франків.

Тоді баронеса, що сиділа в своєму кріслі й дивилася весь час на стурбоване обличчя парубка, почала дрібно сміятися. Селянин скоса незадоволено глянув на неї, не розуміючи причини цього сміху, і чекав відповіді.

Збентежений цим торгом барон відразу перебив його:

— Я казав панові кюре, що ви матимете в дожиттєве володіння ферму Барвіль, яка має перейти потім до дитини. Ферма варта двадцяти тисяч франків. Я ніколи не міняю свого слова. Згодні ви чи ні?

Парубок покірно й задоволено посміхнувся і раптом став балакучим:

— Ну, коли так, я не відмовлюсь. У цьому тільки й була затримка. Коли пан кюре казав мені про це, я тоді ж вирішив оженитись. Бігме, що так, до того ж я бажав стати в пригоді панові барону, який, гадаю, віддячив би мені за це. Бо так уже повелося між людьми, що коли хто робить кому-небудь послугу, то завжди йому віддячать за це пізніше. Але пан Жюльєн прийшов до мене і враз чую, що тільки півтори тисячі. Тоді я подумав: "Треба довідатись", — і прийшов до вас. Це не через те, що я не йняв віри, а через те, що просто хотів з’ясувати цю справу. Бо, як кажуть, дружба дружбою, а гроші лік люблять, чи не так, пане барон?

Щоб перепинити його, барон запитав:

— Коли ви хочете справити весілля?

Селянин знову став нерішучим, збентеженим. Нарешті він промовив запинаючись:

— А хіба ж ми не напишемо спершу папірця?

Тоді барон розгнівався:

— Та якого ж біса? Ви ж будете мати шлюбний документ, це найкращий папірець.

Селянин уперто правив своє:

— Але поки там що, ми можемо теж скласти і нашу умову, це не зашкодить ніколи.

Барон рішуче підвівся:

— Відповідайте — так чи ні, зараз же. Якщо ви не хочете, так і кажіть, бо в мене є інший претендент.

Острах мати суперника зовсім збив з пантелику хитрого нормандця. Він зважився і простяг руку, наче після купівлі корови.

— Переб’ємо руки, пане барон, справа скінчена. Тільки дурень від цього відмовиться.

Барон перебив руки, потім гукнув:

— Людівіно!

Куховарка висунула з вікна голову.

— Принесіть пляшку вина.

Вони випили, щоб сприснути угоду, і парубок пішов уже бадьорішою ходою.

Жюльєнові нічого не сказали про ці відвідини. Шлюбний контракт було складено у великій таємниці, потім, після разового оповіщення в церкві, справили весілля в понеділок уранці.

Одна з сусідок несла в церкві за молодими дитину, як певну запоруку майбутнього багатства. І ніхто в окрузі гіе дивувався — всі заздрили Дезіре Лекоку. В сорочці родився, — казали з лукавим усміхом, в якому не було, проте,

і тіні осуду.

Жюльєн учинив страшенний скандал, який скоротив

перебування тестя і тещі в Пеплі. Жанна розлучалася з ними без особливого смутку, бо Поль став тепер для неї невичерпним джерелом щастя.

IX

Коли Жанна зовсім видужала від пологів, було вирішено нанести візит Фурвілям і побувати з візитом у маркіза де Кутельє.

Жюльєн щойно купив на аукціоні новий однокінний фаетон, щоб можна було виїжджати разів зо два на місяць.

Одного ясного грудневого дня фаетон запрягли і, проїхавши години дві нормандською рівниною, почали спускатися в невеличку долину, схили якої поросли лісом, а середина була зорана.

Потім поля змінились лугами, а луги болотами, повними сухого вже в цю пору року очерету, що шелестів своїм довгим сухим листям, схожим на жовті стрічки.

Несподівано за крутим поворотом долини показався замок Врійєт: одним боком він упирався в лісистий схил, а другим поринав підніжжям у величезний став, на протилежному березі якого простягався вгору по другому схилу долини високий ялиновий ліс.

Проїхавши старовинний підйомний міст і величезний портал у стилі Людовіка XII, вони в’їхали в парадний двір, де стояв красивий замок у стилі тієї ж доби, обкладений цеглою, обабіч якого здіймалися вкриті черепицею вежі.

Жюльєн пояснив Жанні все до дрібниць у цій споруді. Видно було, що він тут бував часто і знав усе досконало. Він вихваляв замок, захоплюючись його красою:

— Подивися на цей портал! Правда, велична будівля? Весь другий фасад замку виходить на став, там розкішний ганок, що спускається аж до самої води; коло нижніх східців прив’язано чотири човни — два для графа і два для графині. Там, праворуч, де ти бачиш ряд тополь, кінчається став; це звідти витікає річка, що тече до Фекана. В цій місцевості сила-силенна дичини. Граф над усе любить полювання. Це справді садиба вельможі.

Вхідні двері розчинилися, і назустріч гостям з усміхом вийшла бліда графиня, одягнена в сукню з шлейфом, мов у добрі далекі часи. Вона здавалася справжньою озерною принцесою з середньовічного роману, ніби створеною для цього казкового замка.

З восьми вікон вітальні чотири виходило на став і похмурий сосновий ліс, що вкривав горб навпроти вікон.

Від темного листя дерев став здавався глибоким, суворим і похмурим; а коли дув вітер, стогін дерев здавався голосом, що долітав з болота.

Графиня взяла Жанну за обидві руки, наче свою подругу дитинства, і, посадовивши її, сіла коло неї на низенькому стільці; Жюльєн, до якого вже місяців з п’ять вернулась його колишня елегантність, мило і просто розмовляв і посміхався.

Графиня говорила з ним про їхні прогулянки верхи. Вона глузувала трохи з його манери їздити, називаючи його "рицарем-спотикачем", він сміявся теж, називаючи її "королевою амазонок". Враз під вікном пролунав постріл, і Жанна скрикнула з несподіванки. То граф забив чирка.

Графиня зараз же покликала його. Чути було, як хлюпали весла, як ударився човен об камінь, потім появився граф, величезний, у високих чоботях, разом з двома мокрими, рудими, як і він, собаками, що полягали на килимі під дверима.

У себе вдома він був не такий незграбний і дуже зрадів гостям. Наказав підкинути в камін дров і принести мадери та бісквітів і потім раптом скрикнув:

— Ви залишаєтесь обідати у нас, це вирішено.

Жанна, що завжди думала про свою дитину, почала відмовлятись; граф наполягав, але Жанна все не згоджувалась, і в Жюльєна вирвався різкий, нетерплячий рух. Тоді, боячись викликати в ньому злий і сварливий настрій, згодилася, хоч думка про те, що вона не зможе вже побачити сьогодні Поля, мучила її.

День пройшов чудово. Спочатку оглянули джерела. Вони били коло підніжжя порослої мохом скелі, стікаючи в прозорий, завжди вируючий, як кипляча вода, басейн. Потім їздили на човні справжніми водяними доріжками, прорізаними серед сухих очеретів. Граф сидів на веслах поміж двох своїх собак, що нюхали повітря, піднявши носи; кожен змах весел підіймав і штовхав уперед важкий човен. Жанна час від часу

занурювала руку в холодну воду і тішилася крижаною свіжістю, що пробігала від пальців аж до серця. Жюльєн і закутана в шаль графиня, сидячи на кормі, всміхались усміхом щасливих людей, яким від повноти щастя нічого сказати.

Настав вечір; холодом охоплювало тіло; північний вітерець пробігав сухими очеретами. Сонце зайшло за соснами, і червоне небо, вкрите багряними, химерної форми хмарками, викликало відчуття холоду самим своїм виглядом.

Увійшли в простору вітальню, де палав яскравий вогонь. Ще в дверях усіх охопило почуття тепла й затишку. Граф розвеселився, схопив свою дружину дужими руками і, як дитину, піднявши до своїх уст, двічі міцно поцілував у щоки поцілунком добродушної задоволеної людини.

Жанна, посміхаючись, дивилась на цього доброго велетня, що так скидався на людоїда вже самими своїми вусами, і думала: "Як часто ми помиляємося в людях". І майже мимоволі перевівши погляд на Жюльєна, вона побачила, що він стоїть коло дверей, страшенно блідий, з очима, втупленими в графа. Стурбована цим, вона наблизилась до чоловіка й тихо запитала:

— Ти хворий? Що з тобою?

— Нічого, дай мені спокій. Я змерз, — відповів він роздратованим тоном.

Коли перейшли в їдальню, граф попрохав дозволу впустити собак, які зараз же вбігли і посідали — одна праворуч, друга ліворуч від свого хазяїна. Щохвилини він кидав їм шматочки їжі і гладив їхні довгі шовковисті вуха. Собаки витягали голови, крутили хвостами, здригалися з радості.

Після обіду, коли Жанна і Жюльєн зібрались було від’їздити, пан де Фурвіль затримав їх іще, бажаючи показати, як ловлять рибу при світлі смолоскипа.

Він залишив їх разом з графинею на ганку, східці якого спускалися в став, а сам сів у човен зі слугою, що тримав невід і запалений смолоскип. Ніч була ясна, холодна, небо всіяне золотими зорями.

Від смолоскипа падали на воду якісь дивні рухливі вогняні смуги, тремтячі відблиски блукали по очеретах, освітлювали ряди ялин.

І раптом, коли човен завернув, на Цьому освітленому узліссі встала величезна фантастична тінь людини. Голова и була вище дерев і зникала в небі, а ноги поринали в став. Потім велетенська тінь підвела руки, неначе бажаючи схопити зорі. І ці величезні руки то витягалися, то падали знов, і тоді чутно було легке хлюпання води.

Човен тихо повертався, і дивовижний привид, здавалося, біг уздовж освітленого лісу, потім він злився з невидимим обрієм, далі враз з’явився знов на фасаді замку, не такий уже великий, але виразніший, з тими ж дивними рухами.

І гучний голос графа скрикнув:

— Жільберто! Я спіймав вісім штук!

Весла розсікали воду. Величезна тінь нерухомо спинилась тепер на мурі, поступово зменшуючись, голова її, здавалось, опускалася, тіло худнуло; і коли де Фурвіль піднявся східцями ганку зі слугою, що ніс за ним палаючий смолоскип, тінь скоротилась до його власних розмірів, відтворюючи всі його рухи.

В сітях билося вісім великих рибин.

Коли Жанна і Жюльєн, закутані в плащі та пледи гостинних господарів, були вже в дорозі, Жанна промовила майже проти волі:

— Яка славна людина цей велетень!

— Так, але він не завжди вміє стримуватись на людях, — відповів Жюльєн, що правив конем.

Через тиждень вони поїхали до Кутельє, що славилися як найаристократичніша родина в окрузі. їхній маєток Ремініль прилягав до великого містечка Кані. "Новий" замок, збудований за Людовіка XIV, ніби ховався в чудовому, оточеному стіною, парку. На горі видно було руїни стародавнього замку. Слуги в лівреях провели гостей у парадну кімнату. Посередині її, на колоні, стояла величезна ваза з севрського фарфору, а на цоколі, під кришталевою платівкою, красувався власноручний лист короля, в якому пропонувалось маркізові Леопольдові-Ерне-Жозе-фові-Жерме де Верневіль де Рольбоск де Кутельє прийняти цей подарунок монарха.

Жанна і Жюльєн розглядали його, коли увійшли маркіз і маркіза. Маркіза була напудрена, ввічлива з обов’язку господині і манірна з бажання показати свою поблажливість. Чоловік, товстий, з сивим волоссям, що стирчало на його голові, голосом, кожним рухом, всією постаттю виявляв гоноровиту величність.

То були люди етикету, розум, почуття і слова яких ніби завжди стояли на ходулях.

Вони говорили самі, не чекаючи відповіді, байдуже всміхалися і, здавалось, ніби виконували їх високим походженням покладений на них обов’язок люб’язно приймати навколишнє дрібне дворянство.

Збентежені Жанна і Жюльєн намагалися справити гарне враження, почували себе якось ніяково, не наважувались залишатися довше і не

знаходили приводу, щоб підвестися й попрощатися, але маркіза сама скінчила їхній візит, просто припинивши вчасно розмову, наче милостива королева, що кінчає аудієнцію.

Коли вони повертались додому, Жюльєн сказав:

— Якщо ти нічого не маєш проти, ми закінчимо на цьому наші візити; щодо мене, то мені вистачить Фурвілів.

Жанна поділяла його думку.

Поволі минав грудень, цей темний місяць, похмуре провалля кінця року. Як і торік, знову почалось відлюдне життя. Але Жанна зовсім не нудьгувала, завжди зайнята Полем, тимчасом як Жюльєн скоса дивився на нього неспокійним і незадоволеним поглядом.

Нерідко, тримаючи на руках і з нестямною материнською ніжністю пестячи свою дитину, Жанна простягала її до батька й казала:

— Та поцілуй же його; можна подумати, що ти його зовсім не любиш.

З огидою на обличчі, він злегка торкався губами безволосої голови хлопчика, вигинаючись усім тілом, неначе боячись доторкнутись до рухливих, стиснених рученят. Потім він швидко відходив геть, немовби його гнала відраза.

Час від часу приходили обідати мер, лікар і кюре; часом приїздили Фурвілі, дружба з якими все зростала.

Граф, здавалось, палко полюбив Поля. Під час своїх візитів, а іноді навіть протягом майже цілого дня, він тримав його на колінах. Граф обережно обхоплював його своїми величезними руками, лоскотав кінчик носа довжелезними вусами, потім цілував у палкому, ніби материнському, пориві. Він завжди страждав, що шлюб його бездітний.

Березень видався ясний, сухий і майже теплий. Графиня Жільберта почала знову розмови про прогулянки верхи, в яких взяли б участь усі четверо. Жанна, трохи втомлена від довгих вечорів, довгих ночей, довгих днів, таких однакових та одноманітних, з радістю згодилася і цілий тиждень тішилась життям амазонки.

Потім почались прогулянки. Вони їздили завжди парами, графиня з Жюльєном — попереду, граф із Жанною — кроків за сто за ними, спокійно розмовляючи, наче двоє друзів, бо вони справді стали друзями через схожість своїх щирих душ і простих сердець; ті, попереду, часто говорили тихо, іноді голосно сміялись, поглядали одне на одного, ніби очі їхні мали сказати щось таке, чого не промовляли уста, і раптом мчали галоном, гнані бажанням бігти, поїхати далеко-далеко, втекти геть звідси.

Потім Жільберта почала раз у раз сердитися. Іноді разом з вітром до вершників, що їхали позаду, долітав її невдоволений голос. Тоді граф посміхався й говорив Жанні:

— Моя дружина не завжди буває в доброму настрої.

Якось увечері, вже повертаючись, графиня почала дратувати свою кобилу, то пришпорюючи її, то раптом смикаючи назад поводи; чути було, як Жюльєн повторював кілька разів:

— Обережно, обережно, вона понесе вас.

— Нехай, це не ваше діло, — відповіла графиня так виразно й дзвінко, що кожне її слово неначе повисло в повітрі.

Кінь ставав дибки, брикався, з рота в нього падала піна. Стривожений граф раптом крикнув щосили:

— Обережно, Жільберто!

Тоді, наче приймаючи виклик, в якомусь нервовому запалі жінки, яку ніщо не може вже спинити, вона міцно стьобнула коня хлистом поміж вуха, кінь шалено став на диби, передніми ногами розсікаючи повітря, і, опустившись, величезним стрибком кинувся вперед і щосили помчав долиною.

Спочатку він перетнув луг, потім кинувся через ріллю, розкидаючи грудки вогкої чорної землі, і мчав так швидко, що згодом ледве видно сТало і коня, і вершницю.

Приголомшений Жюльєн залишився на місці, розпачливо гукаючи:

— Пані, пані!

У графа вирвалось якесь ричання, він припав до самої шиї свого важкого коня і, схилившись наперед усім тілом, щосили погнав його вперед. Він мчав так швидко, підганяючи і розпалюючи коня голосом, рухами та острогами, що здавалось, ніби цей величезний вершник, тримаючи поміж ніг важкого звіра, підіймав його, щоб знятися вгору. Вони мчали навпростець з надзвичайною швидкістю, і Жанна бачила два далекі обриси жінки й чоловіка, що віддалялися все далі й далі, зменшувалися, ставали неясними і, нарешті, пропали з очей, наче дві пташки, що гнались одна за одною, поки не зникли десь на обрії.

Тоді Жюльєн, ступою під'їхавши до Жанни, роздратовано пробурчав:,

— Вона, здається, зовсім збожеволіла сьогодні.

І обоє поїхали слідом за своїми друзями, що зникли в закруті долини.

Через чверть години вони помітили, що ті вертаються вже до них; незабаром всі з’їхалися.

Спітнілий, почервонілий граф задоволено сміявся, наче тріумфатор, тримаючи міцною рукою тремтячого коня своєї дружини. Графиня була бліда, одною рукою вона спиралась на плече чоловіка, наче боячись знепритомніти, і вираз її обличчя був якийсь болісний і страдницький.

І Жанна зрозуміла тоді, що граф нестямно кохає свою дружину.

Потім, протягом усього місяця, графиня була весела, як ніколи. Вона частіше приїздила в Пепль, безперестанку сміялася, в пориві ніжності цілувала Жанну. Здавалось, якісь таємні чари спустились на її життя. Чоловік її, теж щасливий, не зводив з неї очей, щохвилини намагався торкнутись то її руки, то вбрання, охоплений ще більшою пристрастю.

Якось увечері він сказав Жанні:

— Ми зараз щасливі. Ніколи ще Жільберта не була така ласкава. В неї більше не буває ні поганого настрою, ні вибухів гніву. Я відчуваю, що вона мене любить. Досі я не був у цьому впевнений.

Жюльєн теж змінився, став веселішим, тергілячішим, начебто дружба двох родин принесла кожній з них спокій і радість.

Весна видалась дуже рання й тепла.

Щодня, з тихого ранку до спокійного, теплого вечора, сонце вигрівало сходи на всій поверхні землі. То був прудкий, потужний, одностайний розквіт усіх зародків життя, один з гих непереможних натисків життєвих соків, одне з тих поривань до відродження, що їх виявляє іноді природа в свої найкращі роки, коли хочеться вірити, що молодіє весь світ.

Жанна почувала себе якось невиразно схвильованою цим шумуванням життя. Побачивши в траві яку-небудь маленьку квіточку,

вона раптом переймалася млостю, її охоплювала чарівна меланхолія, якась розніжена мрійливість.

Її охоплювали зворушливі спогади про перші дні її кохання. Не через те, що у неї в серці ожило якесь почуття до Жюльєна, ні, з цим було покінчено, нокінчено назавжди, але все тіло її, яке пестив вітерець і пахощі весни, тремтіло, наче пробуджене якимсь незримим і ніжним покликом.

їй подобалося залишатись на самоті, віддаватися сонячному теплу, почувати себе у владі якихось невідомих і ясних радощів, що не збуджують жодної думки.

Якось вранці, коли вона була в такому стані наиівдрімо-ти, перед нею промайнуло видіння, — вона раптом побачила залитий сонцем просвіт у темному листі маленького гаю коло Етрета. Там вона вперше відчула тремтіння свого тіла поруч з цим молодим чоловіком, що кохав її тоді; там він уперше висловив несміливе бажання свого серця; там здалося їй, що вона зазирнула в своє ясне, сподіване майбутнє.

І їй захотілося знову побачити цей гай, ніби відвідання того місця, сентиментальне й забобонне паломництво мало змінити щось в її житті.

Жюльєн поїхав на світанні, куди — вона не знала. Звеліла осідлати маленьку білу конячку Мартенів, на якій тепер іноді їздила, і вирушила в дорогу.

Був тихий день, такий тихий, коли навколо не ворухнеться ні билинка, ні лист, коли все ніби завмирає навіки, немовби сам вітер зовсім згинув. Здавалося, зникли навіть комахи.

Велична тиша золотим маревом непомітно спускалась від пекучого сонця, і Жанна, пустивши свого коня ступою, почувала себе заколисаною щастям. Час від часу вона зводила очі, щоб подивитись на малесеньку

білу хмарку, подібну до шматочка вати, на цей клапоть нари, що повис угорі, забутий, покинутий там, такий самотній серед блакитного неба.

Вона спустилася в долину, що виходила до моря через ворота великих прибережних скель, які звалися "Брамою Етрета", і потихеньку поїхала до гаю. Крізь рідке ще листя лились потоки сонячного світла. Блукаючи вузенькими стежками, вона шукала знайомого місця і ніяк не могла його знайти.

Несподівано, перетнувши довгу алею, помітила в кінці її двох осідланих, прив’язаних до дерева коней і відразу їх упізнала: то були коні Жільберти і Жюльєна. Самота починала вже гнітити її, і, зрадівши цій несподіваній зустрічі, вона погнала риссю свого коня.

Доїхавши до двох терплячих, наче звиклих до таких довгих стоянок коней, вона гукнула. Ніхто їй не відповів.

Жіноча рукавичка і два хлисти лежали на потолоченій траві. Вони, очевидно, сиділи тут, потім пішли, залишивши коней.

Жанна почекала чверть години, двадцять хвилин, дивувалася, не розуміючи, що б таке вони могли робити. Вона зіскочила на землю і, спершись на стовбур дерева, стояла нерухомо. Дві маленькі пташки, не помічаючи її, впали

коло її ніг на траву. Одна з них збуджено стрибала навколо другої, тріпочучи крильми, хитаючи голівкою і цвірінькаючи, і раптом вони злилися.

Жанна здивувалася, начебто не розуміючи цього, потім подумала: "Що ж, правда, адже тепер весна".

І тоді інша думка виникла в неї, скоріше підозріння. Вона знову глянула на рукавичку, хлисти, на двох покинутих коней і враз скочила на свого коня, охоплена непереможним бажанням тікати.

Галопом верталась вона назад у Пепль. Думала, міркувала, зв’язувала докупи факти, порівнювала різні обставини. Як це вона не здогадувалась раніше? Як це вона нічого не бачила? Як вона не розуміла частих від’їздів Жюльєна, відновлення його колишньої елегантності, нарешті, зміни в його настрої? Згадала також нервові вихватки Жільберти, її надмірну ласкавість і ту атмосферу щастя, в якій жила графиня з деякого часу і яка так радувала графа.

Вона пустила коня ступою, бо їй треба було як слід усе обміркувати, а бистра їзда перебивала думки.

Після першого пережитого хвилювання її серце майже заспокоїлось: у ньому не було ні ревнощів, ні ненависті, саме тільки презирство. Вона майже не думала про Жюльєна, він нічим уже не міг її здивувати, але її обурювала подвійна зрада графині, її подруги. Виходить, усі люди підступні, брехливі, фальшиві. На її очах виступили сльози. Втрачені ілюзії оплакують, як найдорожчих покійників.

Проте вона вирішила вдавати, ніби нічого не знає, замкнути свою душу для скороминущих почуттів і любити тільки Поля та батьків, а інших лише терпіти зі спокійним виглядом, не виказуючи себе.

Приїхавши додому, вона кинулась до сина, забрала його в свою кімнату і, не тямлячи себе, цілу годину палко цілувала його.

Жюльєн повернувся до обіду, чарівний, веселий, запобігливий. Він запитав:

— Хіба твої тато й матуся не приїдуть цього року?

Жанна була така вдячна йому за цю люб’язність, що майже простила те, про що дізналася в лісі. І враз їй захотілося зараз же побачити знову тих людей, яких вона любила над усе після Поля. Увесь вечір писала вона до них, прохаючи прискорити приїзд.

Вони повідомили, що приїдуть двадцятого травня. Сьогодні було тільки сьоме.

Жанна чекала їх з усе більшим нетерпінням не тільки як любляча дочка своїх батьків, а як людей з благородними серцями, відчуваючи потребу щиро розмовляти з цими чистими, далекими від усього низького людьми, все життя, всі вчинки, всі думки і бажання яких були завжди такі чесні.

Те, що вона відчувала тепер, було прагнення замкнутись у собі, щоб якось ізолюватись від усього цього аморального оточення. І хоч вона сама навчилася таїтись і зустрічала графиню з простягненою рукою і усміхом на устах, але відчувала, як охоплює її презирство до цих людей. І щодня дрібні місцеві новини вселяли в її серце ще більшу огиду, ще більшу зневагу до людей.

Дочка Кульярів недавно породила дитину, після чого відбулося весілля. Наймичка Мартінів, сирота, завагітніла; маленька, п’ятнадцятирічна сусідка ходила вагітна; одна вдова, убога, крива, бридка жінка, яку за її неохайність навіть дражнили "замазурою", теж була вагітна.

Щодня доходили чутки про чиюсь нову вагітність, про якусь амурну пригоду дівчини, чи заміжньої селянки, матері родини або ж про витівку якого-небудь багатого шанованого фермера.

Ця бурхлива весна, здавалося, розбурхала життєві соки в людях так само, як і в рослинах.

Почуття Жанни згасли: серце було розбите, і тільки сентиментальна душа ще відгукувалась на теплі плодоносні подихи весняного вітерця; Жанна була жива тільки для мрій, але мертва для потреб плоті, і з огидою, що переходила в ненависть, дивувалася цьому тваринному бруду.

Парування живих істот обурювало її, як щось неприродне; і якщо вона відчувала неприязнь до Жільберти, то зовсім не тому, що та забрала в неї чоловіка, а тільки тому, що й вона, як усі, погрузнула в розпусті.

Адже Жільберта була не з тієї грубої породи, над якою панують низькі інстинкти. Як же вона могла поводитись так само, як і ці тварюки?

В той самий день, коли мали приїхати барон з баронесою, Жюльєн знову збудив у Жанні почуття огиди, весело розповідаючи їй, як щось природне й кумедне, — таку річ: місцевий пекар, почувши в день, коли не пекли хліба, якесь шарудіння в печі, гадаючи спіймати якого-небудь приблудного кота, знайшов там власну жінку, яка "зовсім не саджала хліба в піч".

І ще додав:

— Пекар забив у печі отвір, і вони ледве не задихнулися там, коли б не її маленький син, котрий покликав сусідів, бо він бачив, як мати залазила туди з ковалем.

Жюльєн реготав, повторюючи:

— Вони примушують нас їсти хліб кохання, ці жартуни. Це ж справжня байка Лафонтена.

Жанна після цього не могла доторкнутись до хліба.

Коли перед ганком спинилась поштова карета і з віконця виглянуло щасливе обличчя барона, молода жінка відчула в своєму серці таке глибоке зворушення, такий бурхливий порив любові, якого вона ще ніколи не переживала.

Але вона так і остовпіла, мало не зомліла, коли побачила матусю. За ці зимові місяці баронеса постарішала на десять років. Її величезні Одутлі й відвислі щоки стали багровими, ніби налились кров'ю; очі її згасли; вона могла ходити, тільки коли її тримали під обидві руки; її важке дихання виходило зі свистом і було таким трудним, що в її присутності всі почували якусь болісну ніяковість.

Барон, який бачив її щодня, не помічав цих змін, і коли вона скаржилась на свої невпинні задишки і обважнілість, він відповідав:

— Та ні, моя люба, я вас іншою й не знав.

Жанна, схвильована й розгублена, відвівши батьків до

їхньої кімнати, пішла до себе, щоб поплакати. Потім попростувала до батька і кинулась йому на груди з очима ще повними сліз.

— О, як змінилася матуся! Що з нею, скажи мені, що з нею?

Він дуже здивувася й відповів:

— Ти так гадаєш? Що за фантазія! Та ні, я завжди коло неї і запевняю тебе, що, на мою думку, вона не така слаба, вона почуває себе, як і завжди.

Увечері Жюльєн завважив дружині:

— Твоя мати на ладан дише. Я гадаю, кінець уже близько.

А коли Жанна почала гірко плакати, він нетерпляче

кинув:

— Та годі вже, я ж не кажу, що її становище зовсім безнадійне. Ти завжди все страшенно перебільшуєш. Вона змінилася, от і все, в її роки це не дивно.

Через тиждень Жанна вже не думала про це, звикнувши до нового вигляду матері, а може, відганяючи свій страх, як завжди відганяють і відкидають грізні страхи та турботи, підкоряючись якомусь егоїстичному інстинкту й природній потребі душевного спокою.

Не маючи змоги ходити довго, баронеса вже не виходила більше як на півгодини вдень. Зробивши прогулянку в один кінець по "своїй" алеї, вона не могла вже йти далі і просила посадовити її на "свою" лавку. А коли вже неспроможна була далі прогулюватись, то казала:

— Відпочинемо трохи, через мою гіпертрофію в мене щось підломлюються сьогодні ноги.

Вона майже перестала сміятись і тільки посміхалася тому, з чого торік вся заходилася б від сміху. Бачила вона ще гарно, і тому цілими днями перечитувала "Корінну" або "Роздуми"[5] Ламартіна, потім веліла принести їй скриньку зі "спогадами". Виклавши з неї на коліна старі, любі її серцю листи, вона ставила скриньку на сусідній стілець і, одну по одній, знову клала в неї свої "реліквії", неквапливо перечитуючи кожну. І коли була на самоті, зовсім на самоті, то цілувала деякі з них, як потай цілують волосся колись дорогих небіжчиків.

Кілька разів, коли Жанна несподівано входила до неї, вона заставала її в сльозах.

— Що з тобою, матусю? — скрикувала Жанна.

І баронеса, важко зітхаючи, відповідала:

— Це через мої реліквії. Вони нагадують те, що було таким чудовим і що вже зникло без вороття. До того ж були люди, про яких уже майже не згадуєш, але які раптом ніби оживають: здається, що бачиш їх, чуєш їхні голоси, і це страшенно вражає. Колись і ти зрозумієш це.

Коли барон заставав їх у такі хвилини меланхолії, він бурмотів:

— Жанно, люба моя, повір мені, спалюй усі листи — і мамині, і мої, всі, всі. Нема нічого страшнішого, як, постарівши, перетрушувати свою молодість.

Але Жанна, хоч і несхожа була на матір, теж зберігала своє листування і готувала свою "скриньку з реліквіями", підкоряючись якомусь спадковому інстинкту сентиментальної мрійливості.

Через кілька днів баронові довелось поїхати в якійсь справі.

Була чудова погода. Тихі ночі, всіяні зорями, настачали після спокійних вечорів, ясні вечори — після осяйних днів, осяйні дні — після ясних ранків. Матуся незабаром стала

почувати себе краще, і Жанна, забувши любовні пригоди Жюльєна і зрадництво Жільберти, була майже щаслива.

Природа цвіла і сяяла, а неосяжне, завжди спокійне море з ранку до вечора мінилось під сонцем.

Якось удень Жанна взяла на руки сина й пішла з ним у поле. Вона дивилась то на свою дитину, то на розквітлу зелень уздовж дороги і відчувала себе безмежно щасливою. Щохвилини вона цілувала дитину, жагуче пригортаючи її до себе, а почувши приємні польові пахощі, наче аж мліла, не тямлячи себе від радості. Потім вона почала мріяти про

майбутнє свого сина. Ким він буде? То вона хотіла, щоб з нього вийшла велика, славетна, могутня людина, то вважала за краще, щоб він скромно залишився коло неї, ніжний, ласкавий, завжди готовий обняти свою маму. Коли вона прислухалась тільки до свого егоїстичного материнського серця, вона бажала, щоб він залишився її сином — і більше нічим, коли ж разом з цим чула й голос розуму, то мріяла, щоб він став чимось для всього світу.

Сівши на краю канави, Жанна почала роздивлятися свого сина. їй здавалось, ніби вона його ніколи ще не бачила. І раптом їй стало дивно від думки, що це маленьке створіння буде великим, ходитиме твердою ходою, матиме бороду й говоритиме гучним голосом.

Хтось покликав її здалеку. Вона підвела голову. До неї біг Маріус. Вона подумала, що її чекають які-небудь гості, і підвелась, незадоволена тим, що її потурбували. Але хлопчик біг щодуху і, коли був уже досить близько, вигукнув:

— Пані, баронесі дуже погано!

Наче крапля холодної води пробігла по спині в Жанни. Не тямлячи себе, вона поспішила додому.

Ще здалека помітила під платаном натовп. Вона кинулася туди, всі розступились, і вона побачила свою матір, що лежала на землі, з двома подушками під головою. Обличчя її було зовсім чорне, очі заплющені, а груди, що протягом двадцяти років дихали так важко, вже більше не рухалися. Годувальниця вихопила дитину з рук молодої жінки й пішла геть звідси.

Жанна розгублено запитала:

— Що сталося? Як вона впала? Треба послати по лікаря.

Обернувшись, побачила кюре, що якось довідався про все. Він запропонував свої послуги, швидко закочуючи

рукава сутани. Але ніщо не допомагало: ні оцет, ні одеколон, ні розтирання.

— Треба роздягти її й покласти в ліжко, — сказав кюре.

Дядько Сімон, Людівіна, фермер Жозеф Кульяр, які

були тут, разом з абатом Піко спробували було віднести баронесу, але коли підняли її, голова в неї відкинулася назад, а вбрання, за яке вони вхопилися, враз роздерлося: вона була надто важка, і тому так незручно було її нести. Жанна закричала від жаху. Величезне м’яке тіло знову поклали на землю.

Довелося принести з вітальні крісло; посадивши в нього баронесу, його підняли й понесли до неї в кімнату. Поволі зійшли на ганок, потім по східцях дійшли до спальні й поклали баронесу на ліжко.

Поки куховарка роздягала її, з’явилась і вдова Дантю, що, як і кюре, прийшла сюди, наче "почувши смерть", як казали слуги.

Жозеф Кульяр побіг по лікаря; коли священик захотів піти по миро, сиділка прошепотіла йому на вухо:

— Не турбуйтеся, панотче, я добре бачу, що вона вже упокоїлась.

Жанна, зовсім втративши розум, благала, щоб допомогли матері, не знала, що робити, до чого вдатися, яких ще вжити заходів. Кюре на всяк випадок прочитав відхідну.

Дві години стояли всі коло цього посинілого мертвого тіла. Впавши навколішки, Жанна ридала; сум і туга краяли її серце.

Коли ж розчинилися двері і в них з’явився лікар, їй здалося, що разом з ним увійшли порятунок, утіха, надія. Вона кинулася до нього й почала безладно переказувати все, що знала:

— Вона гуляла, як завжди… почувала себе добре… навіть дуже добре… за сніданком з’їла бульйону і двоє яєць… і раптом упала… і почорніла ось гак, як ви її бачите… і вона більш не рухалася… ми пробували все, щоб оживити її… все…

Вона замовкла, помітивши таємаий знак, який подала лікареві сиділка, щоб показати, що все вже скінчено. Тоді, наче не бажаючи її зрозуміти, Жанна почала неспокійно розпитувати лікаря, весь час повторюючи:

— Це небезпечно? Як на вашу думку — це небезпечно?

Нарешті він промовив:

— Я дуже побоююсь, що це… що це… кінець. Будьте мужні, більше мужності.

Розпростерши руки, Жанна упала на тіло матері.

Увійшов Жюльєн. Він остовпів, розгублений, без проявів журби чи відчаю, захоплений так зненацька, що не встиг надати відповідного виразу своєму обличчю й позі. Прошепотівши:

— Я цього чекав, я відчував, що кінець близько, — він витяг свою носову хусточку, втер очі, став навколішки, перехрестився, пробурмотів щось і, підвівшись, хотів підвести й свою дружину.

Але вона міцно вчепилась руками за небіжчицю й цілувала її, майже лежачи на ній. Жанну довелося віднести з кімнати. Здавалося, вона збожеволіла.

Через годину її впустили знову. Тепер у неї вже не залишалося жодної надії. Кімната мала жалобний вигляд, коло вікна тихо розмовляли Жюльєн і кюре. Вдова Дантю, зручно вмостившись у кріслі,— як звикла до безсонних ночей жінка, що почуває себе, мов удома, в усіх будинках, куди ввійшла смерть, — здавалося, вже засинала.

Настала ніч. Кюре підійшов до Жанни, взяв її за руки, підбадьорював, виливаючи на безутішне серце єлейну хвилю духовних утіх. Він говорив про небіжчицю, вихваляв її якимись церковними висловами і з удавано сумним виглядом, властивим священикові, що має вигоду від покійників, запропонував провести всю ніч у молитвах біля небіжчиці.

Але Жанна, охоплена розпачем, відмовилася крізь сльози. Вона хотіла зостатись сама, зовсім сама у цю прощальну ніч.

— Але ж це неможливо, ми залишимося вдвох, — сказав, наблизившись до неї, Жюльєн. Вона заперечливо хитнула головою, не маючи сили щось відповісти. Нарешті промовила:

— Це моя, моя мати! Я хочу бути сама коло неї!

— Зробіть, як вона хоче, — пробурмотів лікар, — сиділка може залишитися в сусідній кімнаті.

Кюре і Жюльєн згодилися, а самі надумали лягти спати. Потім абат Піко теж опустився навколішки, помолився, підвівся й вийшов, промовивши тим же тоном, яким він промовляв у церкві "Ботіпш уоЬізсшп":

— То була свята.

Тоді віконт спитав дружину своїм звичайним голосом:

— Може б, ти попоїла?

Жанна нічого не відповіла, не здогадуючись, що він звертається до неї. Віконт промовив удруге:

— Тобі слід з’їсти що-небудь, щоб підтримати свої сили.

— Пошли зараз же по тата, — відповіла вона з неуважним виразом обличчя. І він вийшов, щоб послати гінця до Руана.

А Жанна поринула в якусь заціпенілу тугу, начебто чекаючи тієї хвилини, коли востаннє залишиться на самоті з матір’ю, щоб цілком віддатись безнадійній скорботі.

Обгортаючи небіжчицю темрявою, по всій кімнаті розповзлися тіні. Вдова Дантю нечутно ходила по кімнаті, розшукуючи і розкладаючи якісь речі беззвучними рухами сиділки. Потім вона засвітила дві свічки і тихо поставила їх коло узголів’я ліжка на застеленому білою скатертиною нічному столику.

Жанна, здавалось, нічого не бачила, не чула, не розуміла. Вона чекала хвилини, коли залишиться сама. Увійшов Жюльєн. Він пообідав і знову запитав:

— Ти не хочеш попоїсти?

Жанна заперечно хитнула головою.

Він сів мовчки, з виразом швидше покірним, ніж сумним.

І всі троє наче закам’яніли на стільцях, далеко одне від одного.

Іноді сиділка, засинаючи, починала трохи хропти, потім ураз прокидалась.

Нарешті Жюльєн підвівся і наблизився до Жанни:

— Мабуть, ти хочеш тепер залишитися сама?

В мовчазному пориві вона схопила його за руку:

— Так, так, залиш мене.

Він поцілував її в лоб, пробурмотівши:

— Я буду заходити до тебе час від часу, — і вийшов разом з удовою Дантю, що викотила своє крісло в сусідню кімнату.

Жанна зачинила двері, потім навстіж розчинила обидва вікна. Теплий ласкавий вечір війнув на неї запахом сіна. Скошена напередодні трава лежала на моріжку, осяяна місяцем.

І це приємне відчуття завдало їй болю і вразило серце, немов злий глум.

Вона повернулась до ліжка, взяла нерухому, холодну руку і стала дивитись на свою матір.,

її обличчя не було вже таким роздутим, як під час удару; здавалось, вона снала зараз так спокійно, як ніколи, а бліді, тремтячі від вітру вогники свічок щохвилини переміщали тіні на її обличчі, і вона немов оживала, ворушилась.

Жанна не могла надивитись на неї; з далекої давнини її раннього дитинства на неї напливали спогади.

Вона пригадувала, як приходила до неї мати в монастирську приймальню, як передавала їй паперовий мішечок з тістечками; пригадувала безліч подробиць, незначних фактів, її ніжні слова, інтонації, властиві їй жести, пригадувала зморшки коло очей, коли вона сміялась, її важке дихання, коли вона сідала в крісло.

І Жанна не відходила від ліжка, дивлячись на свою матір і повторюючи в якомусь отупінні:

— Вона вмерла.

І весь жах цього слова поставав перед нею.

Ось ця, що лежить тут, її мати, її матуся, "пані Аделаїда", — вмерла? Вона вже не поворухнеться, не промовить ні слова, не буде більш сміятись, ніколи не сяде обідати навпроти тата, не скаже більше: "Добридень, Жаннетто". Вона вмерла!

Її покладуть тепер у труну, закопають, і все буде скінчено. Вона її ніколи більше не побачить. Невже це можливо? Що ж це таке? В неї не буде більше її мами? Це дороге, близьке їй обличчя, яке вона звикла бачити з тієї миті, коли вперше розплющила очі, яке вона так любила відтоді, коли вперше простягла руки, це невичерпне джерело любові, це єдине створіння — мати, найдорожче з усього на світі, зникло. їй залишалось тільки дивитись кілька годин иа це нерухоме обличчя, на якому нема вже жодної думки, а потім — нічого, нічого більше, сама лише згадка.

В страшному пориві відчаю Жанна впала навколішки; стиснувши, бгаючи в руках покривало небіжчиці, припавши головою до постелі, вона скрикнула несамовитим, заглушеним ковдрою голосом:

— О мамо, моя бідна мамо, мамо!

Потім, почуваючи, що втрачає розум, як тієї ночі, коли вона вибігла на сніг, Жанна підвелася з місця й підбігла до вікна, щоб освіжитися, вдихнути чистого повітря, не такого, як дух цього смертельного ложа.

Скошена трава, дерева, рівнина, далеке море — спочивали мирним сном під ніжним місячним сяйвом. Ця спокійна тиша пройняла душу Жанни, і вона тихенько заплакала.

Потім знову підійшла до ліжка і сіла, взявши руку матері, начебто доглядала хвору.

Якась велика комаха, приваблена свічками, влетіла в кімнату. Вона билась об стіни, як м’яч, літала по кімнаті з кінця в кінець; Жанна, увагу якої відвернув її гучний політ, звела очі, щоб подивитись, але нічого не побачила, крім тіні, що блукала по білій стелі.

Потім не стало чути комахи. І тоді Жанна почула легке цокання стінного годинника і якийсь інший слабенький звук, якесь майже нечутне шелестіння. То був годинник матері, який забули в її вбранні, кинутому на стільці в ногах ліжка, і який не спинився. І раптом неясне порівняння між небіжчицею і цим механізмом знову розбудило гострий біль у серці Жанни.

Вона глянула на годинника. Було тільки пів на одинадцяту, і від думки що вона має залишатися тут усю ніч, її охопив жах.

Потім на неї наринули інші спогади, спогади з її власного життя — Розалія, Жільберта — гіркі розчарування її серця. Скрізь на світі — тільки страждання, горе, нещастя і смерть. Все зраджує, все бреше, все завдає болю і сліз. Де ж знайти хоч трохи спокою і радості? Мабуть, в іншому існуванні, коли душа визволиться від земної скорботи. Душа! І вона почала думати про цю непроникну таємницю, віддаючись різноманітним поетичним вигадкам, які зараз же спростовувались іншими, такими ж неясними гіпотезами. Де ж тепер душа її матері, душа цього нерухомого

холодного тіла? Мабуть, десь далеко, десь у просторі? Але де саме? Розвіялась, як пахощі сухої квітки? Чи літає, мов невидима пташка, що випурхнула зі своєї клітки?

Покликана вона до Бога чи десь розсіяна поміж інших створінь, змішана з зародками нового життя?

Може, десь зовсім близько? В цій кімнаті, коло цього бездушного тіла, покинутого нею? І враз Жанна відчула на собі якесь віяння, наче дотик якогось духа. Несамовитий жах охопив її, жах такий непереможний, що вона не наважувалася вже ні поворухнутися, ні дихнути, ні озирнутися назад. Серце її заколотилося з переляку.

І раптом комаха, що її не було видно, знов почала літати по кімнаті, б’ючись об стіни; Жанна здригнулася всім тілом, потім, заспокоєна, впізнавши, що то дзижчить крилате створіння, встала й оглянулась. Погляд її спинився на секретері з головами сфінксів, в якому зберігалися материні "реліквії".

І її захопила ніжна, дивна думка: наче святе письмо, прочитати в цю останню ніч старі, дорогі для покійниці, листи. їй здавалось, що вона виконає цим святий, делікатний обов’язок, справжній обов’язок дочки, і що це буде приємно на тому світі для її матусі.

То було листування її діда і бабки, якого вона ніколи не читала. Вона хотіла простягти їм руки над тілом їхньої дочки, з’єднатися з ними в цю скорботну ніч, начебто вони страждали теж, утворити ніби таємний тонкий ланцюг між тими, що давно вже вмерли, тією, яка щойно вмерла, і нею самою, що залишається ще на землі.

Вона встала, відчинила секретер і витягла з нижньої шухляди десяток маленьких пакетиків пожовклих, перев’язаних листів.

Вона поклала їх всі на ліжко між рук баронеси, перейнявшись почуттям якоїсь тонкої сентиментальності, і почала читати.

То були давні листи, які можна знайти в старовинних фамільних секретерах, і від яких віє минулим століттям.

Перший починався словами: "Моя дорога", другий — "Моя гарненька донечко", потім ішли: "Моє дороге дитя", "Моя люба", "Моя кохана донечко", "Моя дорога Аделаїдо", "Моя дорога дочко", — зважаючи на те, до кого вони адресувалися — до дівчинки, молоденької панночки чи, пізніше, до молодої жінки.

І всі вони були повні щирих і ніжних пестливих слів, безлічі інтимних дрібниць, тих великих і простих домашніх подій, які здаються такими незначними для сторонніх людей: "У тата грип; нянька Гортензія обпекла собі палець; кіт Мишолов здох; зрубали сосну, що праворуч від паркана; мати, вертаючись із церкви, загубила свій молитовник, вона гадає, що його вкрали в неї".

В листах згадувались і незнайомі Жанні люди, але імена їх вона невиразно пригадувала ще з часів свого дитинства.

Вона розчулювалася від цих подробиць, які уявлялись їй якимись відкриттями, наче вона враз увійшла в минуле життя матері і в інтимне життя її серця. Вона подивилася на її розпростерте тіло і раптом почала читати вголос, читати для неї, немовби бажаючи розважити, втішити її.

І нерухомий труп, здавалось, був щасливий.

Один за одним Жанна відкидала листи на ліжко до ніг покійниці, вона подумала, що треба було б, наче квітки, покласти їх у труну.

Вона розв'язала другий пакет листів. Вони були написані іншою рукою. Вона почала читати: "Я не можу більше жити без твоїх пестощів. Я кохаю тебе до нестями".

Більш нічого; жодного підпису.

Нічого не розуміючи, Жанна перевернула папірець. Адреса ясно зазначала: "Пані баронесі Ле ГІертюї де Во".

Тоді вона витягла другий лист: "Приходь сьогодні ввечері. як тільки він піде. Матимемо цілу годину. Кохаю тебе палко".

Далі: "Цілу ніч я ждав тебе, але марно. Здавалося, руки мої обіймали твоє тіло, вуста мої торкалися твоїх, очі мої поринали в твої… Коли ж я згадував, що в цей самий час ти спиш поруч із ним, що він володіє тобою, — я був готовий, мов божевільний, кинутися з вікна…"

Збентежена Жанна нічого не розуміла.

Що це таке? Кому, для кого, від кого ці слова кохання?

Вона читала далі і всюди знаходила ті ж палкі свідчення. призначення побачень з нагадуванням про обережність і наприкінці завжди чотири слова: "Обов’язково спали цього листа".

Нарешті вона розгорнула якусь звичайну записку, просте запрошення на обід, але написане тією ж рукою із підписом "Поль д’Енемар", — той, що його барон і досі називав, згадуючи про нього, "мій бідний старий Поль" і дружина якого була найкращою подругою баронеси.

Тоді Жанна раптом відчула підозріння, що відразу ж перейшло у певність. її мати була його коханкою.

Не тямлячи себе, вона враз відкинула геть ці ганебні листи, ніби якусь отруйну гадину, що заповзла на неї, і, кинувшись до вікна, почала ридати з мимовільними зойками, що роздирали їй груди. Потім, зовсім знесилившись, упала коло стіни і, затуливши обличчя, щоб не чутно було її стогону, знов і знов заливалася слізьми, вся охоплена безмірним розпачем.

Вона, можливо, залишалася б у такому стані аж до ранку, але чиїсь кроки в сусідній кімнаті примусили її враз схопитись на ноги. Може, це батько? А всі листи лежали на ліжку і на підлозі! Прочитавши хоч один з них, він дізнався б про все, він!..

Вона кинулась до ліжка і згребла обома руками всі ці пожовклі листи — і діда, і бабки, і коханця її матері, і ті, які вона ще не розгортала, і ті, що лежали перев’язані в шухлядах секретера, — вкинула їх у камін. Потім, узявши з нічного столика свічку, підпалила цю купу листігі. Спалахнуло велике полум’я і осяяло кімнату, ліжко і небіжчицю яскравим, рухливим світлом і чорною тінню вималювало на білій завісі ліжка тремтячий профіль суворого обличчя і обрис вкритого простиралом величезного тіла.

Коли ж у каміні залишилась тільки купка попелу, Жанна повернулася і сіла коло відчиненого вікна, наче не наважуючися більше наблизитись до небіжчиці, і, затуливши обличчя руками, знов заридала, голосячи жалібно:

— О моя бідна мамо! О моя бідна мамо!

І враз її охопила болісна думка: "А що, коли моя матуся випадково не вмерла, коли це вона тільки заснула летаргічним сном, що, коли вона раптом встане і заговорить? Чи зменшило б мою любов до матері викриття цієї жахливої таємниці? Чи з тим же благоговінням поцілувала б я її? Чи могла б я з тією ж ніжністю, з тією ж побожністю любити її? Ні! Це було б неможливо!" — І ця думка краяла її серце.

Ніч кінчалась; згасли зорі; віяло прохолодою передсвітанкової години. Місяць опускався і, здавалося, був уже готовий поринути в перламутрове під його сяйвом море.

І раптом Жанна згадала ту ніч свого приїзду в Пепль, яку вона провела коло вікна. Як це було давно, як все змінилося, як помилялась вона тоді, мріючи про своє майбутнє.

І ось по небу розлилась рожева барва, радісна, ніжна, чарівна. Наче якесь диво, споглядала Жанна це променисте світання, питаючи саму себе, — чи можливо, щоб на цій землі, де сходять такі зірниці, не було ні радості, ні щастя.

Але враз вона здригнулась, почувши, як відчинились двері. То був Жюльєн.

— Ну, як? Ти не дуже стомилась? — спитав він.

— Ні,— пробурмотіла вона, задоволена тим, що була вже не сама.

— Тепер піди спочинь, — сказав він.

Жанна поцілувала матір довгим, болісним і гірким поцілунком і пішла до своєї кімнати.

День минув у тих сумних клопотах, яких вимагає присутність небіжчика. Барон приїхав увечері. Він довго плакав.

Похорон відбувся на другий день.

Востаннє торкнувшись губами холодного чола, востаннє поправивши вбрання небіжчиці і почекавши, поки забили труну, Жанна відійшла. Зараз мали приїхати запрошені гості.

Жільберта приїхала перша і з риданням кинулась на груди подрузі.

Крізь вікно видно було, як, звертаючи в браму, риссю під’їздили карети. У великому вестибюлі лунали голоси.

В кімнату раз у раз входили якісь жінки в жалобі, яких Жанна не знала. Маркіза де Кутельє і віконтеса де Бріз-віль поцілували її.

Раптом Жанна помітила тітку Лізон, що нечутно підійшла до неї ззаду. Вона з такою ніжністю обняла її, що стара діва мало не знепритомніла.

Увійшов Жюльєн, в повній жалобі, елегантний, стурбований, задоволений цим напливом гостей. Тихо порадившись про щось із дружиною, він довірливо додав:

— Вся аристократія зібралася, це дуже добре, — і відійшов, поважно вклоняючись дамам.

Тітка Лізон і графиня Жільберта залишалися вдвох коло Жанни протягом всієї похоронної церемонії. Графиня весь час обнімала її, повторюючи:

— Бідолашна моя, бідолашна моя!

Коли граф де Фурвіль прийшов за своєю дружиною, він плакав, начебто сам утратив рідну матір.

X

Сумно минали дні, ті похмурі дні, коли будинок, з якого зникла близька людина, здається порожнім, коли кожна річ, що часто бувала в руках небіжчика, навертаючись на очі, завдає болю. Щохвилини серце

охоплює, пригнічує якась згадка. Ось її крісло, ось залишена у вестибюлі парасолька, ось її склянка, яку служниця не встигла ще прибрати. В усіх кімнатах розкидані скрізь її речі: ножиці, рукавички, книга з потріпаними від її обважнілих пальців сторінками, і сила-силенна різних дрібниць, що, нагадуючи безліч незначних фактів, набувають якогось болісного значення.

Голос її переслідує вас; здається, його чуєш; хочеться кудись втекти й не повертатись більше до цього будинку. Але треба залишатися, бо тут зостаються інші і теж страждають.

Та й Жанна все ще була пригнічена спогадами про своє відкриття. Думка ця гнітила її; розбите серце не зцілювалося. Страшна таємниця ще більше зміцнила в ній відчуття самотності; останнє довір’я до людей було підірване разом з останньою вірою.

Згодом поїхав батько, почуваючи потребу рухатися, змінити обстановку, розігнати ту чорну тугу, що дедалі більше охоплювала його.

І в великому будинку, який час від часу залишали то один, то другий з його хазяїв, знов почалося спокійне, одноманітне життя.

Потім захворів Поль. Жанна зовсім втратила розум, не спала, майже не їла протягом дванадцяти днів.

Він видужав, але її все ж лякала думка, що він міг умерти. Що робила б вона тоді? Що сталося б з нею? І непомітно в серце їй закралося неясне бажання мати другу дитину. Незабаром вона почала вже мріяти про це, цілком захоплена своїм колишнім бажанням бачити коло себе двох маленьких створінь — хлопчика й дівчинку. І ця мрія почала переслідувати її невідступно.

Але після випадку з Розалією Жанна жила відокремлено від Жюльєна, і в цьому становищі зближення їх здавалося їй чимось

неможливим. До того ж він кохав другу — вона це знала, — і від самої думки знов зазнати його пестощів вона вся здригалася з огиди.

Проте вона готова була підкоритися всьому — так хотілося їй знову стати матір’ю; але вона питала саму себе: яким саме способом могли б відновитися їх пестощі? Вона скоріше вмерла б від приниження, ніж виявила б перед ним свої наміри; до того ж він, здавалося, зовсім про неї і не думав.

Мабуть, вона відмовилась би від цього, але щоночі їй почала снитися дочка, вона бачила, як Поль грається з сестричкою під платаном. Іноді вона почувала непереборне жадання встати і піти до свого чоловіка, в його кімнату, не кажучи ні слова. Двічі вона вже підходила була до його дверей, але поверталася, чуючи, як б’ється з сорому її серце.

Барон поїхав, мати вмерла, — Жанна не мала тепер нікого, з ким би могла порадитись, кому б могла довірити свої задушевні таємниці.

Тоді вона вирішила піти до абата Піко і на сповіді розповісти йому про своє трудне становище.

Коли вона прийшла до нього, він читав требник у своєму фруктовому садочку. Поговоривши кілька хвилин про різні дрібниці, Жанна, почервонівши, пробелькотіла:

— Я хсміла б висповідатись, пане абат.

Він здивувався і підняв окуляри, щоб краще її розглянути, потім розсміявся:

— Але ж ви не повинні мат* тяжких гріхів на своєму сумлінніі

Вона зовсім збентежилась і відповіла:

— Ні, але я хочу просити вашої поради, поради в такій… такій… такій трудній справі, що я не наважуюсь говорити з вами інакше…

Тоді він раптом облишив добродушний тон і набрав урочистого вигляду:

— Добре, дитино моя, я вислухаю вас у сповідальні,— ходімо.

Але вона спинила його, почавши вагатись, відчувши, що не наважиться говорити про такі не зовсім пристойні речі серед тиші порожньої церкви…

— Чи ні… пане кюре… я можу… можу… як ваша ласка… тут сказати вам про те, для чого я прийшла. Ходімо, сядемо ось там, у вашій маленькій альтанці.

І вони пішли туди повільною ходою. Жанна шукала слів, не знала, як почати. Вони сіли.

Тоді, нарешті, вона почала, як на сповіді:

— Отче мій… — потім, повагавшись, сказала вдруге: — Отче мій… — і замовкла, зовсім збентежена.

Він чекав, схрестивши на животі руки. Бачачи її замішання, він підбадьорив її:

— Ну, доню моя, ви наче не зважуєтесь; ну, нічого, сміливіше.

Тоді вона зважилася і, як боягуз, що кидається назустріч небезпеці, промовила:

— Отче мій, я хотіла б мати другу дитину.

Нічого не розуміючи, він не відповів їй. Тоді збентежено, збиваючись у словах, вона почала пояснювати.

— Я живу зараз самотньо; між моїм батьком і чоловіком незлагода, мати вмерла, і… і…— тихо промовила вона, вся здригнувшись, — недавно я мало не втратила свого сина. Що було б тоді зі мною?

Вона замовкла. Священик здивовано дивився на неї.

— Ну, то в чому ж річ?

Вона повторила:

— Я хотіла б мати другу дитину.

Тоді, звикши до сальних жартів селян, що зовсім не соромились у розмовах з ним, він усміхнувся і відповів, лукаво похитавши головою:

— Мені здається, це залежить тільки від вас самих.

Жанна звела на нього свій щирий погляд і, запинаючись

від збентеження, промовила:

— Але… але… ви розумієте, що після того… того… того, що ви знаєте про цю служницю… ми з чоловіком живемо… живемо зовсім відокремлено.

Абат, звикнувши до розбещених сільських звичаїв, був здивований словами Жанни; потім йому здалося враз, що він здогадується про справжні бажання молодої жінки. Він скоса, але добродушно, подивився на неї повним співчуття до її журби поглядом і промовив:

— Так, я цілком розумію. Я розумію, що вас гнітить ваше… ваше вдовування. Ви молоді, здорові. Нарешті, це природна річ, цілком природна.

Він знову почав усміхатися, давши волю своїй трохи безсоромній вдачі сільського попа, і злегка поплескав Жан-ну по руці.

— Це вам дозволено, — сказав він, — цілком дозволено навіть заповідями. "Не побажай собі створіння плоті твоєї інакше як у шлюбі". А ви ж заміжня, чи не так? І, звичайно, ви не для того йшли заміж, щоб пекти редьку.

З свого боку Жанна не розуміла спочатку цих натяків, але, зрозумівши, почервоніла і схвилювалась, аж до сліз.

— О пане кюре, що ви кажете? Що ви думаєте? Клянусь вам… клянусь…

Ридання заглушили її слова.

Він здивувався й почав утішати її:

— Та ну ж, я не хотів засмутити вас. Я трохи пожартував, це ж не заборонено між порядними людьми. Але покладіться на мене; ви можете цілком покластись на мене. Я поговорю з паном Жюльєном.

Вона не знала, що сказати. їй хотілось тепер відмовитись від цього посередництва, бо вона боялась, що воно буде нетактовним і тільки пошкодить їй, але вона не могла на це зважитись і втекла, пробелькотавши:

— Дякую, пане кюре.

Минув тиждень. Жанна жила в тривожному неспокої.

Якось увечері, під час обіду, Жюльєн дивно поглянув на неї, і губи його склалися в посмішку, ніби він збирався поглузувати. І поводився він з нею якось невловимо насмішкувато; потім, коли вони пішли прогулятись по великій матусиній алеї, він тихенько сказав їй на вухо:

— Ми, здається, помирились?

Жанна нічого не відповіла. Вона розглядала на землі щось подібне до прямої, майже непомітної, вже борозни, що починала заростати травою. То був слід від баронесиної ноги, що помалу зникав, як зникає згадка. І Жанна відчула, як стискується, сповнюється сумом її серце; вона відчувала себе покинутою в житті, такою далекою від усіх людей.

Жюльєн вів далі:

— Щодо мене, то я кращого й не бажав. Я боявся тільки, що це буде для тебе неприємно.

Сонце сідало, в повітрі стояла тиша. Жанні хотілося плакати, вона відчувала потребу висловитись перед яким-небудь близьким серцем, потребу пригорнутись до нього, розповісти про свої страждання. Ридання підступали до її горла. Вона розкрила обійми, впала на груди Жюльєнові й заплакала.

Він здивовано втупив очі в її коси, не бачачи схованого на грудях обличчя. Він подумав, що вона ще кохає його, і поблажливо поцілував її в волосся.

Потім вони повернулися в будинок, не промовивши більше ні слова. Він прийшов разом з нею в її кімнату і провів там цілу ніч.

Колишні їхні стосунки відновилися. Він підтримував їх, наче виконуючи обов’язок, що, проте, не був для нього неприємний; вона ж корилась їм, як чомусь неминучому, бридкому й огидному, вирішивши припинити їх назавжди, як тільки знову відчує себе вагітною.

Але незабаром Жанна помітила, що пестощі її чоловіка не такі, як колись. Вони стали, можливо, тонші, але були неповні. Він поводився з нею не як спокійний чоловік, а як обережний коханець.

Здивувавшись, вона почала спостерігати і скоро помітила, що всі його пестощі припиняються перш, ніж вона могла б бути запліднена.

Тоді якось вночі, припавши устами до його уст, вона прошепотіла:

— Чому ти не віддаєшся мені цілком, як колись?

— Чорт забери, та тому, щоб ти не завагітніла, — сказав він зі сміхом.

Жанна здригнулась:

— Чому ж ти не хочеш більше дітей?

Він був страшенно вражений:

— Що? Що ти кажеш? Чи ти збожеволіла? Другу дитину? Ну, ні. Досить вже й однієї, яка пищить, завдає всім клопоту і вимагає витрат. Ще одну дитину? О ні, дякую!

Вона рвучко обняла його, поцілувала, почала пестити і прошепотіла ледве чутно:

— О, благаю тебе, зроби так, щоб я ще раз стала матір’ю.

Але він розгнівався, начебто вона його чимось образила:

— Ти з глузду з’їхала, напевно. Дай мені спокій зі своїми дурницями.

Жанна замовкла, вирішивши хитрощами змусити його дати їй те щастя, про яке вона мріяла.

Вона спробувала продовжити його пестощі, граючи комедію палкої жаги і пригортаючи його до себе обома руками в удаваних поривах пристрасті. Вона вдавалась до всіляких хитрощів, але він не втрачав свого самовладання і не забувався ні разу.

Тоді, почуваючи, як її все більш охоплює це нестямне жадання, готова йти на все, не спинятись ні перед чим, Жанна знов пішла до абата Піко.

Він кінчив снідати і був дуже червоний, бо після їжі йому завжди вдаряла в голову кров. Тільки-но він її побачив, як, зацікавлений наслідками свого посередництва, скрикнув:

— Ну, як?

На цей раз уже рішуче, без соромливої боязкості, вона відповіла йому:

— Мій чоловік не хоче більше дітей.

Абат обернувся до неї, зовсім уже зацікавлений, захоплений інтересом попа до інтимних таємниць, що їх так приємно вислухувати в сповідальні.

— Як це так? — запитав він.

Тоді, втрачаючи свою рішучість, вона почала збентеже-йо пояснювати:

— Він… він… він відмовляється зробити мене матір’ю.

Абат зрозумів; він розбирався в цих справах і почав

розпитувати з усіма подробицям*, дуже докладно, з жадібністю людини, що змушена постити.

Потім, кілька хвилин подумавши, спокійним голосом, начебто розмовляючи про добрий врожай, він в усіх подробицях виклав перед нею план поведінки:

— Ви маєте тільки один спосіб, моя люба дитино, це — зробити так, щоб він повірив у те, що ви вже вагітні. Тоді він перестане остерігатися, і ви справді завагітнієте.

Жанна вся почервоніла, але, відважившись на все, продовжувала:

— А… якщо він не повірить мені?

Кюре добре знав, як керувати людьми і як їх тримати в своїх руках:

— Тоді почніть розповідати всім про вашу вагітність, і він зрештою повірить.

Потім він додав, наче бажаючи виправдати ці хитрощі:

— Це ж ваше право! Церква дозволяє зносини між чоловіком і жінкою тільки з метою продовження роду.

Вона послухалася хитрої поради кюре і через два тижні заявила Жюльєнові, що, на її думку, вона вагітна. Він аж підскочив:

— Не може цього бути! Це неправда.

Вона пояснила причину своїх підозрінь, Жюльєн заспокоївся.

— Ну, почекай трохи. Сама побачиш.

І щоранку він почав питати її:

— Ну як?

І вона завжди відповідала:

— Ні, ще нема. Помилка майже неможлива, я вагітна.

Він хвилювався, гнівався і разом з тим дивувався. Він

повторював:

— Я нічого не розумію, нічогісінько! Хай мене чорти візьмуть, коли я знаю, як це сталося.

Через місяць Жанна почала всім розповідати про цю новину; лише графині Жільберті, зі складного почуття делікатної соромливості, не сказала нічого.

Жюльєн спершу не наближався дружини, потім, шаленіючи, скорившись своїй долі, він заявив:

— Ось ще один неироханий, — і знов почав навідувати кімнату своєї дружини.

І те, що передбачав абат, здійснилося. Жанна завагітніла.

Тоді, охоплена невимовною радістю, вона щовечора почала замикати свої двері в пориві вдячності невідомому божеству, що його вона так любила, даючи обітницю вічної цнотливості.

Вона знов почувала себе майже щасливою, дивуючись, як швидко стихла її туга після смерті матері. Вона вважала себе безутішною, і ось минуло всього два місяці, як уже почала загоюватись її жива рана. Залишилася тільки ніжна печаль, наче покривало журби, накинуте на її житгя. І ніякі значні події, здавалось їй, не могли вже порушити її мирного існування. Діти виростуть, любитимуть її, і вона постаріється, спокійна, задоволена, не звертаючи уваги на свого чоловіка.

Якось наприкінці вересня з’явився з офіційним візитом абат Піко, одягнений в нову сутану, плями на якій були всього лише тижневої давності, і відрекомендував свого заступника, абата Толбіака. То був зовсім ще молодий, сухорлявий, дуже маленький священик, завжди пишномовний, з запалими очима, оточеними синцями, які свідчили нро надто нристрастну душу.

Старого кюре було призначено деканом у Годервіль.

Жанна була щиро засмучена його від’їздом. Образ цієї доброї людини був пов’язаний спогадами молодої жінки. Він вінчав її, він хрестив Поля, він ховав баронесу. Вона не уявляла собі Етувана без гладкого абата Піко, що йде повз селянські двори; до того ж вона любила його за щирість і життєрадісність.

Незважаючи на своє підвищення, він не здавався задоволеним. Він казав:

— Важко це мені, важко, пані. Ось уже вісімнадцять років, як я тут. Звичайно, парафія незавидна й дає мені мало. Чоловіки тут не достатньо

релігійні, а жінки… жінки, знаєте, дуже поганої поведінки. Дівчата ж приходять до церкви вінчатися тільки після того, як побувають на прощі в Божої Матері вагітних, і квітки дівоцтва не багато варті в цьому краю. І все-таки я любив його.

Новий кюре нетерпляче смикався і червонів.

— У мене все зміниться, — раптом сказав він. Кволий, худенький в своїй приношеній, але чистій сутані, він скидався на розгніваного хлопчика.

Абат Піко скоса подивився на нього, як він звичайно робив у хвилини веселості, і відповів:

— Бачите, абате, щоб стати цьому на перешкоді, треба було б посадовити на ланцюг ваших парафіян; та й це ні до чого не приведе.

— Побачимо, — відрізав маленький абат.

Старий кюре всміхнувся, вдихаючи понюх табака.

— Роки заспокоять вас, абате, а також досвід: ви лише віднадите від церкви останніх парафіян, та й годі. У нашій окрузі народ релігійний, але будьте обережні. Слово честі, коли я бачу під час проповіді яку-небудь дівчину, що нібито трохи погладшала, я кажу собі: "Це не інакше, як вона приведе мені нового парафіянина", — і намагаюсь віддати її заміж. Ви не перешкодите їм грішити, будьте в тому певні, але ви маєте змогу найти парубка й завадити йому покинути матір. Віддавайте їх заміж, абате, одружуйте їх і не турбуйтесь про інше.

— У нас з вами різні погляди, даремно переконувати мене, — суворо відповів новий кюре.

І абат Піко почав знову жалкувати за своїм селом, за морем, що було видно з вікон його плебанії, за маленькими лійкоподібними долинами, куди він ходив читати свій требник, дивлячись, як десь далеко пропливають кораблі.

Потім обидва абати попрощались. Старий кюре поцілував /Канну, яка мало не розплакалась.

Через тиждень абат Толбіак з’явився знову. Він говорив про зміни, які мав на увазі ввести, ніби якийсь король, що вступив у володіння королівством. Потім попросив віконтесу ніколи не пропускати недільних відправ і причащатися щосвята.

— Ви та я, — казав він, — стоїмо тут на чолі громади: ми повинні керувати всіма і завжди давати приклад для наслідування. Щоб мати владу та пошану, нам треба об’єднати наші зусилля. Коли церква та замок простягнуть одне одному руки, халупи боятимуться нас і залишаться покірними.

Релігія Жанни була вся в почутті: в ній жила та мрійна віра, яка особливо властива жінкам; і якщо вона й виконувала майже всі церковні обряди, то швидше за звйчкою, що залишилась від монастиря, бо критична філософія барона давно вже зруйнувала її релігійні вірування.

Абат Піко задовольнявся тим малим, що вона могла йому дати, і ніколи не дорікав їй за те. Але його наступник, не побачивши її в церкві минулої неділі, прибіг до неї, стривожений і суворий.

Вона не хотіла поривати з представником церкви і, щоб догодити йому, дала обіцянку, вирішивши для себе, що досить буде показати свою старанність перші тижні.

Але потроху звикла ходити до церкви і підпала під вплив цього худорлявого абата, такого чесного і владного. Як містик, він подобався їй

своєю езкальгацією та запалом. Він доторкнувся до тієї поетичної релігійної струни, що є в душі кожної жінки. Його невблаганна суворість, зневага до всіх світських та тілесних насолод, огида до людських турбот, любов до ЇЗога, юнацька недосвідченність і відлюдність, сувора мова, непохитна воля — все це давало Жанні уявлення про те, якими повинні бути мученики; і вона, розчарована страдниця, відчула себе захопленою фанатизмом цієї дитини — слуги неба.

Він вів її до Христа-втішителя, показуючи їй, як заспокоюють всі людські страждання благочестиві радощі релігії. І вона покірно надала на коліна в сповідальні, почуваючи себе такою маленькою і слабкою перед цим абатом, що мав на вигляд не більше п’ятнадцяти років.

Але незабаром його зненавиділо все село.

Невблаганно суворий до самого себе, він і до інших виявляв непримиренну нетерпимість. Особливо ж дратувало і обурювало його кохання. В своїх проповідях він говорив про нього з запалом, в різких виразах, кидаючи, за церковним звичаєм, в цю юрбу простих селян громові тиради проти хтивості. І при цьому аж тремтів від люті і тупотів ногами, вражений тими картинами, які він уявляв собі в своєму обуренні.

Парубки та дівчата нишком переглядались між собою а діди, що завжди любили пожартувати на ці теми, вертаючись додому після служби божої разом із сином у синій блузі і жінкою в чорній накидці, засуджували нетерпимість маленького кюре. І вся парафія була в замішанні

Пошепки переказували одне одному про його суворість на сповідях і суворі покути, які він накладав на парафіян А з приводу того, що він на сповіді не хотів прощати гріхів дівчатам, які загубили свого вінка, з нього почали глузувати. Всі сміялися, коли після святкової обідні молодь залишалася на лавках замість того, щоб іти причащатися разом з усіма.

Незабаром абат почав стежити за закоханими, щоб стати на перешкоді їхнім побаченням, наче сторож, що чату* на браконьєрів. Він виганяв їх місячними вечорами з ярків, з-за клунь, з густих морських очеретів, що росли пс схилах.

Якось помітив таку пару, що не розійшлася, коли він наблизився. Обнявшись і цілуючись, вони йшли ярком, де було повно каміння.

— Гей, ви там, мужва, перестанете чи ні? — крикнув абат.

— Займайтесь своїми справами, пане кюре, а до наших вам зась, — обернувшись, відповів парубок.

Тоді абат набрав каміння й почав кидати на них, яв кидають на собак.

Парубок і дівчина зі сміхом утекли, а наступної неділі кюре оголосив перед повною церквою їхні імена.

Усі сільські парубки перестали ходити до церкви.

Щочетверга кюре обідав у замку і часто заходив ще й на тижні поговорити зі своєю духовною дочкою. Вона запалювалась разом з ним, коли вони розмовляли на абстрактні теми, перебираючи увесь стародавній складний арсенал богословських дискусій.

Вони прогулювались удвох уздовж великої матусиної алеї, розмовляючи про Христа, апостолів, Богородицю та святих отців церкви, начебто це були їхні знайомі. Іноді вони спинялись, щоб поставити якесь глибокодумне питання, що заглиблювало їх у містицизм, вона — плутаючись у поетичних просторікуваннях, які, наче ракети, здіймались до неба, він — більш розважливий, аргументуючи, мов справжній маньяк, що математично виводить квадратуру круга.

Щодо Жюльєна, то він ставився до нового кюре з великою повагою, весь час повторюючи:

— Він мені до вподоби, цей абат, він не йде на угоди.

І він з власної волі сповідався і причащався, щоб подати добрий приклад.

Він тепер майже щодня бував у Фурвілів, полював з чоловіком, який не міг уже обходитись без нього, їздив верхи з графинею, незважаючи на дощі та негоду.

— Вони зовсім схибнулись на верховій їзді,— казав граф, — але це корисно для здоров’я моєї дружини.

Барон повернувся в середині листопада. Він змінився, постарів, змарнів, охоплений нерозважною тугою, що ввійшла в його душу. Любов, що він почував до дочки, здавалося, зміцніла ще більше, начебто кілька місяців сумної самотності розпалили в ньому потребу прив’язаності, довір’я, ніжності.

Жанна приховала від нього і свої нові думки, і своє зближення з абатом Толбіаком, і свій релігійний запал; але тільки-но він уперше побачив абата, як відчув до нього непереможну неприязнь.

І коли ввечері молода жінка запитала батька:

— Ну, як тобі сподобався абат?

Він відповів:

— Цей тип? То інквізитор. Він має бути дуже небезпечний.

Коли ж він дізнався від селян, з якими був у дружніх стосунках, про всю суворість молодого священика, про його утиски і невідступні переслідування того, що було натуральним законом і природною потребою, — його серце переповнилось ненавистю.

Щодо нього, то він належав до того типу старих, прихильних до природи філософів, що розчулювались, коли бачили парування тварин, що поклонялись якомусь пантеїстичному Богові і обурювалися проти католицького уявлення про Бога, що мав нібито міщанські прагнення, єзуїтський гнів і деспотичну мстивість; цей Бог принижував в його очах фатальне, безкрає, всесильне творіння, яке втілювало в собі життя, світ, землю, думку, рослину, скелю, людину, повітря, тварину, зорю, Бога, комаху; все це творило, бо само було творінням, могутніше, ніж воля, ширше, ніж розум; воно творило без мети, без причини, без краю, всі різноманітні форми у безмежному просторі, згідно з волею випадку та близькістю сонць, що огрівали світи.

Ця творча сила мала в собі всі зародки; думка, життя розвивалися в ній, наче квітки й плоди на деревах. І тому відтворення подібних до себе було для барона великим загальним законом, якимось священним, божественним, гідним пошани актом, що виконував таємну і постійну волю Всюдисущої Істоти. І він почав по фермах війну проти цього нетерпимого абата, що утискував життя навколо себе.

Охоплена розпачем, Жанна молилась Богові, благала батька, але він завжди відповідав;

— З такими треба боротися, це наше право і обов’язок. Вони нелюдяні… Вони нелюдяні,— повторював він, струшуючи своїм довгим сивим волоссям, — вони нічого не тямлять, нічого, нічогісінько. Вони роблять все в якомусь фатальному засліпленні; вони ворожі природі. Ворожі природі,— скрикнув він удруге, начебто кидаючи прокльон.

Абат почував у ньому ворога, але, бажаючи зберегти за собою владу над замком і молодою жінкою, вичікував, упевнений в остаточній перемозі.

До того ж його не облишала одна думка: він випадково виявив взаємини Жюльєна з Жільбертою і захотів припинити їх за всяку ціну.

Одного разу він прийшов до Жанни і після довгої містичної розмови запропонував їй об’єднатися з ним, щоб боротися й перемогти зло в її власній сім’ї, заради спасіння двох душ, яким загрожує небезпека.

Вона не зрозуміла і захотіла дізнатись, про що саме він говорить.

— Не настав ще для цього час, незабаром я знову побачуся з вами, — відповів абат і раптом вийшов.

Тоді вже наближався кінець зими, гнилої, як кажуть у селах, — вогкої і теплої.

Через кілька днів абат прийшов знову і в неясних виразах почав розмову про один з недостойних любовних зв’язків між людьми, які повинні були б бути бездоганними. Обов’язок тих, казав абат, хто знає про подібні речі, припинити їх всіма можливими способами. Потім він перейшов до високих тем, далі, узявши руку Жанни, почав благати її розкрити очі, зрозуміти й допомогти йому.

Тоді Жанна зрозуміла, але промовчала, охоплена жахом від думки про те, скільки сумного й болісного могло б статися в її спокійному тепер домі; і вона прикинулась, ніби не знає, про що хотів казати абат. Тоді він перестав вагатись і прямо сказав:

— Тяжкий обов’язок випав мені на долю, пані,— але інакше я не можу зробити. Обов’язок, покладений на мене, наказує мені не залишати вас у

невіданні того, чому ви можете стати на перешкоді. Знайте ж, що чоловік ваш підтримує злочинний зв’язок з пані де Фурвіль.

Жанна схилила голову, покірна й безсила.

Кюре ж вів далі:

— Яких заходів маєте ви на увазі вжити?

— Що ви хочете, щоб я зробила? — пробелькотіла тоді вона.

— Щоб ви стали на перешкоді цій беззаконній пристрасті,— енергійно відповів він.

Жанна почала плакати.

— Але ж він уже зрадив мене з покоївкою, — сказала вона скорботно, — він не слухає мене, він мене більше не кохає; він ображає мене, як тільки я висловлю яке-небудь бажання, що йому не подобається. Що я можу зробити?

— В такому разі ви погоджуєтеся, — скрикнув кюре, не відповідаючи прямо, — ви миритеся з цим! Ви потураєте. Під вашим дахом гніздиться адюльтер і ви його терпите! Перед вашими очима відбувається злочин, і ви відвертаєте очі. Чи ви не дружина? Не християнка? Не мати?

Жанна ридала:

— Що ж ви хочете, щоб я зробила?

— Все, що завгодно, — відповів він, — щоб тільки не дозволити цієї мерзоти. Все, кажу я вам. Покиньте його. Тікайте геть з цього заплямованого дому.

— Але в мене немає грошей, пане абат, — сказала вона, — до того ж у мене не вистачить мужності; і потім — як це піти, не маючи доказів? Я навіть не маю на це права.

Абат підвівся, весь тремтячи:

— Це в вас говорить боязкість, пані; я вас вважав іншою. Ви недостойні милосердя Божого.

Жанна впала навколішки:

— О, благаю вас — не кидайте мене, дайте мені пораду.

Тоді він уривчасто сказав:

— Розкрийте очі панові де Фурвілю. Це він повинен розірвати цей злочинний зв’язок.

Від думки про це її охопив жах:

— Але він уб’є їх, пане абат! І я буду донощицею!

О, тільки не це! Нізащо!

У нестямі від гніву абат підняв руку, неначе для того, щоб проклясти її.

— Залишайтесь же в ганьбі й злодіянні, бо ви більше винні, ніж вони. Ви потураєте чоловікові. Мені нема чого тут більше робити.

І він вийшов, тремтячи від люті.

Розгублена Жанна кинулась за ним, готова поступитись, дати обіцянку. Але він усе ще трусився від обурення і йшов швидкою ходою, люто розмахуючи своїм великим синім парасолем, мало не вищим від нього самого.

Помітивши коло паркана Жюльєна, що стежив за зрізуванням гілля, він повернув ліворуч, щоб пройти через ферму Кульярів. Він повторював:

— Облиште мене, пані, я не маю більш чого вам сказати.

Посеред двору, яким він мав проходити, юрба дітей, своїх і сусідських, скупчившись навколо конури собаки Мірзи, з цікавістю, мовчки й зосереджено на щось дивилась. Серед цих дітей, ніби шкільний учитель, склавши за спиною руки, теж зацікавлений, стояв і барон. Але, побачивши здалеку абата, він відійшов, щоб уникнути зустрічі з ним, не вітатись і не розмовляти.

— Дайте мені кілька днів, пане абат, — благаючи, казала Жанна, — і приходьте знов у замок. Я скажу вам, що я зможу зробити, що я вирішу, і ми обміркуємо все вдвох.

Вони підійшли до юрби дітей, і кюре наблизився, щоб поглянути, чим вони так зацікавились. То щенилася сука.

Перед її конурою п’ятеро маленьких цуценят копошилося вже коло матері, що ніжно облизувала їх, по-страдницькому простягтись на боці. В ту саму хвилину, коли кюре нахилився, скорчена собака витяглась — і на світ з'явилося шосте маленьке цуценя. Тоді всі хлопчики захоплено почали кричати, плескаючи в долоні:

— Ось іще одно, ось іще одно!

То була для них забава, звичайна забава, в якій не було нічого нечистого. Вони дивились на це народження так само, як дивилися б на те, як падають яблука з дерева.

Абат Толбіак спочатку спинився приголомшений, потім у невимовній люті підняв свого великого парасоля і з усієї сили почав, не розбираючи, бити по головах дітей. Перелякані хлопчики чимдуж повтікали, і він опинився віч-на-віч з сукою-породіллек", яка пробувала встати. Але він не дав їй навіть підвестись на ноги і, не тямлячи себе, почав бити її з усієї сили. Собака, що була на цепу, не могла втекти і страшенно скавучала, скорчуючись під ударами. Він зламав свого парасоля. Тоді, відкинувши йото, скочив на собаку і почав несамовито топтати її ногами, давити її. Від цих ударів вона викинула на світ останнє цуценя; люто вдаривши закаблуком, він розчавив це закривавлене тіло, яке ще ворушилось серед новонароджених цуценят, верескливих, сліпих і незграбних, що вже шукали материнське вим'я.

Жанна кинулась геть; раптом священик відчув, що хтось схопив його за комір і дав такого ляпаса, що скинув з нього капелюх; розлючений барон дотяг його до паркана і викинув на дорогу.

Повернувшись, Ле Пертюї побачив, що його дочка стояла навколішках серед маленьких цуценяток і з плачем збирала їх у спідницю. Швидкою ходою, збуджено жестикулюючи, він підійшов до неї і крикнув:

— Ось він, ось він, добродій у сутані! Бачила ти його тепер?

Збіглись фермери, всі розглядали розтерзану суку, а тітка Кульяр вигукнула:

— Чи можна бути таким дикуном?

Жанна зібрала семеро цуценят, бажаючи їх доглянути.

Спробували дати їм молока; троє померло на другий день. Тоді дядько Сімон оббігав усю околицю, шукаючи суку-годівницю. Не знайшовши такої, він приніс кішку, запевняючи, що вона може цілком заступити суку. Довелося втопити ще трьох цуценят, а останнє довірили цій годівниці чужої породи. Вона відразу визнала його за сина і, вмостившись на боці, почала годувати.

Щоб він не зміг зовсім виснажити свою названу матір, через два тижні його відлучили, і Жанна взялась годувати йото з соски. Вона прозвала його Тото. Але барон самовладно змінив це ім’я, охрестивши його Масакром[6].

Абат не приходив більше, але наступної ж неділі почав з кафедри посилати прокльони і погрози замкові, кажучи, що слід випікати болячки розпеченим залізом, оголошував анафему баронові, який лише посміявся з цього, і неясно, ще боязко натякав на нові любовні пригоди Жюльєна. Віконт розлютився, але, побоювання скандалу стримало його гнів.

З того часу в кожній проповіді абат говорив про помсту, пророкуючи, що наближається Суд Божий, що всі його вороги будуть побиті.

Жюльєн написав до архієпископа шанобливого, але енергійного листа. Абатові Толбіаку пригрозили опалою. Він замовк.

Відтоді його часто зустрічали під час довгих прогулянок на самоті, коли він простував великими кроками, із збудженим виглядом. Жільберта і Жюльєн під час своїх прогулянок верхи завжди помічали його то вдалині, ніби якусь чорну цятку на краю рівнини, то над прибережною скелею, то із втупленими в требник очима в якій-небудь вузькій долині, куди вони випадково в’їздили. Тоді вони повертали, щоб не їхати повз нього.

Прийшла весна і знову оживила їхнє кохання, щодня кидаючи їх в обійми одне одному, то тут, то там, у кожному куточку, куди тільки вони забивались під час своїх прогулянок.

Листя дерев ще не розпустилося, трава була вогка, і вони не могли, як літом, заглиблюватися в гущавину лісу, а тому, щоб утаїти свої пестощі, найчастіше ховалися в пересувній халабуді чабана, покинутій з осені на верховині скелястого пагорба Вокот.

Вона стояла там зовсім самотньо, високо здіймаючись на своїх колесах, за п’ятсот метрів від скелястого берега, якраз у тому місці, де починався крутий спад в долину. їх не могли там захопити зненацька, бо вони бачили звідти всю рівнину, а прив’язані коні чекали, коли вони втомляться від поцілунків.

Одного разу, саме коли вони покидали цей притулок, то помітили абата Толбіака, що сидів, сховавшись у прибережних морських очеретах.

— Треба буде залишати наших коней в яру, — сказав Жюльєн, — бо вони можуть викрити нас.

І вони почали прив’язувати коней в зарослій чагарником долині.

Потім, якось увечері, повертаючись до Врійєта, де мали обідати з графом, вони зустріли абата з Етувана, який виходив з замку. Він відійшов убік, щоб дати їм проїхати, і вклонився так, що вони не бачили його очей.

їх охопив неспокій, що незабаром, проте, розвіявся.

Якось після полудня, під час великого вітру (це було на початку травня), Жанна читала біля каміна; несподівано вона побачила графа де Фурвіля, який ішов пішки і такою швидкою ходою, що вона подумала, чи не скоїлося часом якогось нещастя.

Вона швидко вийшла йому назустріч, і, коли вони опинились віч-на-віч, Жанна подумала, що він збожеволів. На ньому був великий хутряний кашкет, в якому він ходив тільки дома, і мисливська блуза, сам він був такий блідий, що його руді вуса, які звичайно не впадали в очі завдяки його червоному обличчю, здавалися зараз вогняними. А його похмурі очі розгублено й безтямно блукали.

Він пробурмотів:

— Моя дружина тут, правда ж?

Не тямлячи себе, Жанна відповіла:

— Ні, я її сьогодні зовсім не бачила.

Тоді він сів, ніби в нього підломились ноги, зняв кашкета, кілька разів машинально витер лоба хусткою. Потім, раптом підвівшись, із простягненими руками і роззявленим ротом, підійшов до молодої жінки, неначе хотів їй щось сказати, повідати їй про якесь страшне нещастя, та враз спинився, пильно подивився на неї і, наче марячи, промовив:

— Але ж це ваш чоловік… ви також… — і побіг у напрямку моря.

Жанна кпулась за ним, щоб спинити його, кликала його, благала і з повним жаху серцем думала:

"Він знає все. Що він хоче зробити? О, хоч би він не знайшов їх!"

Але вона не могла його наздогнати, а він її не слухав. Він рішуче йшов уперед, упевнений в досягненні своєї мети. Перескочивши рівчак, він перейшов велетенськими кроками морський очерет і досяг прибережної скелі.

Жанна стояла на порослому деревами схилі і довго стежила за ним очима; потім, коли його не стало вже видно, повернулась додому, пригнічена неспокоєм.

А він повернув праворуч і почав бігти. Бурхливе море котило свої хвилі; великі, зовсім чорні хмари одна по одн|й проносилися з шаленою швидкістю, і кожна з них обливала берег лютою зливою. Вітер свистів, стогнав, рвав траву, нахиляв молоді посіви, підхоплював і заносив далеко в поле, неначе шматки ніни, великих білих птахів.

Град, що досипався після дощу, стьобав обличчя графа, мочив його щоки та вуса, з яких стікала вода, наповнював йому вуха шумом, а серце тривогою.

Вдалині перед ним роззявляла свою глибоку пащу долина Вокоґ. Навколо не було видно нічого, крім чабанської халабуди коло порожньої загороди для овець. Двоє коней було прив’язано до голобель цієї пересувної хатини. Чого їм було боятися в таку негоду?

Як тільки граф помітив їх, він ліг на землю і почав повзти на руках і колінах, нагадуючи якусь потвору — великий, обляпаний грязюкою, у хутряній шапці. Досягши самотньої халабуди, він сховався під нею, щоб його не могли помітити крізь щілини дощок.

Побачивши його, коні схарапудилися. Він тихо перерізав ножем, що тримав у руці, поводи, — і коли налетів шквал, коні кинулись геть, стривожені градом, який бив по похилому даху дерев’яної халабуди, що вся здригалась на колесах.

Тоді, піднявшись навколішки, граф у щілину під дверима зазирнув усередину.

Він завмер; здавалося, він чогось чекав. Минуло досить багато часу. Раптом він підвівся, забрьоханий з голови до ніг. Лютим рухом штовхнув

засув, яким запирались двері зовні, і, схопивши голоблі, почав трясти цю халабуду, наче хотів розбити її вщент. Потім він враз упрягся в голоблі, наче віл, і, зігнувши свою високу постать, задихаючись, підвіз до крутого схилу цю пересувну халупу і тих, що були в ній замкнені.

Вони кричали всередині і стукотіли кулаками по стінці, не розуміючи, що таке з ними сталося.

Піднявшись на верховину, граф випустив з рук цю легку домівку, і вона нокогилась по крутому схилу.

Вона прискорювала свій біг шалено, все швидше та швидше, котилася вниз, підскакуючи, спотикаючись, як звір, б'ючись об землю голоблями.

Один старий жебрак, що сховався в ярку, бачив, як вона вихором пролетіла над його головою, і чув у ній чиїсь страшні крики.

Раптом вона загубила одне колесо, що відірвалось від удару, і, звалившись набік, не переставала котитись, наче куля, наче будинок, вирваний з 8землі, скинутий з верховини гори. Нарешті, докотившись до краю останнього ярка, вона підплигнула, описала криву лінію і, впавши на дно, луснула, як яйце.

Як тільки вона розбилася об каміння, старий жебрак, що бачив, як вона летіла, тихою ходою продерся крізь терник униз і, стримуваний своєю селянською розважливою обережністю, не наважившись наблизитись до розбитої халабуди, пішов до сусідньої ферми сповістити про те, що сталося.

Збіглися селяни і, піднявши уламки, побачили два трупи. Вони були покалічені, побиті, скривавлені. Лоб чоловіка був роздроблений, а все обличчя — розчавлено. Відірвана ударом щелепа жінки звисала вниз; їхні розбиті тіла були м’які, наче під їх шкірою не було вже кісток.

Проте їх упізнали й почали міркувати про причини цього нещастя.

— Що вони могли робити в цій хатині? — спитала одна жінка.

Тоді старий жебрак сказав, що, очевидно, вони сховалися в ній від бурі, і що лютий шквал, мабуть, зірвав і поніс халабуду. І він казав, що сам хотів було сховатися там, але побачив двох прив’язаних до голобель коней і зрозумів, що місце вже зайнято.

І він задоволено додав:

— Інакше це скоїлося б зо мною.

— Чи не було б це краще? — промовив чийсь голос.

Дід страшенно розгнівався:

— Чому це було б краще? Тому, що я бідний, а вони багаті? Подивись-но тепер на них…

І, тремтячи в своїм лахмітті, по якому струмками стікала вода, увесь брудний, з переплутаною бородою і довгим волоссям, що спадало з-під дірявої шапки, він показав кінцем свого закарлюченого кия на два трупи й додав:

— Ми всі рівні там, перед Господом.

Підійшли ще селяни і поглядали скоса на трупи неспокійними, похмурими, переляканими, корисливими, боязкими поглядами. Потім почали міркувати, що слід зробити. Вирішили, сподіваючись на винагороду, перевезти тіла до замків. Запрягли два возики. Але тут виникли нові труднощі. Одні хотіли просто застелити соломою дно воза, другі вважали за краще покласти для пристойності матраци.

— Але ж матраци просякнуть кров’ю і доведеться потім відмивати їх жавелем, — скрикнула та жінка, що вже говорила раніше.

— Та за це ж заплатять, — сказав тоді з веселим виразом на обличчі один гладкий фермер, — заплатять більш, ніж це коштуватиме, як би дорого воно не обійшлося.

Цей довід вирішив справу. Обидва возики, на високих

колесах без ресор, рушили риссю, один — праворуч, другий — ліворуч, підкидаючи й хитаючи на кожній вибоїні у глибоких коліях останки людей, що недавно обіймали одне одного і яким не судилося більше зустрітись.

Граф, побачивши, що хатина покотилася схилом, чимдуж кинувся бігти під зливою і вітром. Він біг так кілька годин, перетинаючи дороги, вискакуючи на косогори, перелізаючи через тини, — і повернувся додому надвечір, сам не розуміючи як.

Перелякані слуги, що чекали його, повідомили, що двоє коней недавно повернулись без вершників, кінь Жільберти попереду, кінь Жюльєна — слідом за ним.

Де Фурвіль похитнувся і скрикнув уриваним голосом:

— З ними, мабуть, щось скоїлося в цю страшенну негоду. Хай всі біжать їх шукати.

Він і сам пішов. Але ледве відійшов так, що його не стало видно, як сховався в чагарнику, стежачи за дорогою, по якій мали привезти мертву, конаючу чи покалічену, спотворену назавжди ту, яку він все ще кохав з несамовитою пристрастю.

Незабаром повз нього проїхав візок, в якому лежало щось дивне. Він спинився перед замком, потім в’їхав у двір. То й було те, що він чекав: так, це була вона. Але страшенний неспокій, жах довідатись про всю правду наче прив’язав його до землі, і він не зрушив з місця, притаївшись, як заєць, тремтячи від найменшого звуку.

Він чекав годину, може, дві. Візок не виїздив назад. Він подумав, що жінка його вмирає, і сама думка, що він побачить її, зустріне Гі погляд, так жахала його, що він враз злякався, щоб його не знайшли в цій схованці і не примусили повернутись додому і бути свідком її агонії. І він утік ще далі, в глиб лісу. Потім йому раптом спало на думку, що вона, може, потребує допомоги, що нікому доглядати за нею; і він стрімголов побіг назад.

Повернувшись, зустрів свого садівника і крикнув йому:

— Ну, як?

Той не наважувався відповісти. Тоді де Фурвіль майже заголосив:

— Вона вмерла?

І слуга промимрив:

— Так, пане.

Він відчув величезне полегшення. Раптовий спокій увійшов у його кров, у його тремтячі мускули, і твердими кроками він спустився по сходах свого високого гайку.

Другий візок приїхав у Пепль. Жанна помітила його здалеку, побачила матрац, здогадалась, що на ньому лежить тіло, — і зрозуміла все. Хвилювання її було таке велике, що вона впала непритомна.

Коли прийшла до пам’яті, батько тримав її голову і мочив оцтом скроні. Він нерішуче спитав:

— Ти знаєш?

Вона прошепотіла:

— Так, тату.

Але коли вона захотіла встати, то не змогла — такий охоплював її біль.

Увечері того ж дня вона народила мертву дитину — дівчинку.

Жанна не бачила похорону Жюльєна і навіть не знала про нього. Вона помітила тільки через два чи три дні, що знов з’явилась тітка Лізон, і серед болісних кошмарів гарячки, що невпинно переслідувала її, вперто пробувала пригадати, коли поїхала з Пепля стара діва, в який саме час, за яких обставин. І не могла згадати цього навіть у хвилини просвітлення розуму, з певністю знаючи тільки одне — що вона бачила її після смерті матусі.

XI

Три місяці Жанна не виходила зі своєї кімнати; вона була така квола й бліда, що всі гадали — вона вже не видужає. Потім потроху ожила. Тато і тітка Лізон, оселившись у Пеплі, не відходили від неї. Від останнього потрясіння вона занедужала якоюсь нервовою хворобою; найменший шум доводив її до непритомності, і вона зомлівала від найнезначнігаої причини.

Вона ніколи не розпитувала про подробиці смерті Жюльєна. Яке їй було до цього діло? Хіба вона не знала про це досить? В тому, що сталося, всі бачили нещасний випадок, але вона не могла помилитись і

ховала в своїм серці цю болісну для неї таємницю: певність у зраді і спогад про несподіваний і страшний візит графа у день катастрофи.

Тепер душа її була охоплена ніжними, приємними й сумними спогадами про ті недовгі радощі кохання, що колись дарував їй чоловік. Вона вся здригалася щоразу, коли пробуджувалась її пам’ять, і знов бачила його таким, яким він був під час їхніх заручин, і таким, якого вона кохала в неповторні хвилини пристрасті, що розквітла під пекучим сонцем Корсіки. Всі його вади зменшувались, брутальність його забувалась, навіть зради його зблідли тепер, чим далі й далі відходила в минуле його могила. І охоплена якоюсь невиразною посмертною вдячністю до чоловіка, що тримав колись її в своїх обіймах, Жанна прощала йому колишні страждання, згадуючи лише щасливі хвилини. Час минав, місяці змінялись місяцями, вкриваючи забуттям, як порохом, всі її спогади й жалі; і вона цілком присвятила себе синові.

Він став кумиром, єдиною думкою трьох людей, що оточували його, і царював, як деспот. Навіть щось подібне до ревнощів виникало між цими трьома його рабами; Жанна нервово дивилася на палкі поцілунки, якими осипав він барона після їзди верхи на коліні, а тітка Лізон, на яку він, хоч не вмів ще добре й говорити, майже не звертав уваги, як і всі домашні, і часом поводився, наче зі служницею, йшла поплакати в свою кімнату, порівнюючи жалюгідну ласку, що вона насилу вимолювала в нього з тими обіймами, які він беріг для матері й діда.

Два роки минуло тихо, без усяких подій, в невпинному піклуванні про дитину. На початку третьої зими вирішено було переїхати до весни в Руан; і вся сім’я перебралась туди. Але після переїзду в старий занедбаний і вогкий будинок Поль заслаб на такий сильний бронхіт, що почали боятися плевриту, і всі троє, розгубившись, вирішили, що він не може жити без повітря Пепля. Як тільки він видужав, його знову перевезли туди.

І потяглася низка одноманітних і спокійних років.

Завжди разом навколо хлопчика, то в дитячій кімнаті, то в великій вітальні, то в саду вони захоплювались його лепетом, його смішними виразами, його жестами.

Мати звала його пестливим іменем Поле, він же не міг вимовити цього слова, і в нього виходило Пуле [7], що було причиною невпинного реготу. Прізвисько Пуле так і залишилося за ним; інакше вже його й не звали.

Хлопчик швидко підростав, і одною з найцікавіших розваг трьох родичів, яких барон звав "трьома матерями", було вимірювання його росту.

На одвірку вітальні була проведена ножиком низка маленьких рисочок, які визначали щомісячно його ріст. Ці східці, охрещені "східцями Пуле", займали в їхньому житті дуже велике місце.

Незабаром велику роль в сім’ї почала грати ще одна нова істота, собака Масакр, забутий було Жанною, що вся захопилася своїм сином. Вихованець Людівіни, він жив у старій бочці коло стайні, самотній, завжди на цепу.

Одного ранку Поль помітив його й почав лементувати, щоб його пустили поцілувати собаку. З безмежним страхом його підвели до собаки. Масакр став для хлопчика справжнім святом, і той ридма розридався, коли їх захотіли розлучити. Тоді пса спустили з цепу й оселили в будинку.

Він став нерозлучним, повсякчасним другом Поля. Вони разом гуляли й засинали рядком на килимі. Трохи згодом Масакр почав спати в ліжку свого друга, який не згоджувався розлучатися з ним. Жанна впадала в розпач через бліх, а тітка Лізон ремствувала на собаку, який захопив собі стільки прихильності хлопчика, що, здавалось їй, була вкрадена цією твариною з тієї прихильності, якої вона сама так жадала.

Зрідка обмінювались візитами з Брізвілями та Кутельє. Лише мер та лікар часто порушували самотність старого замку. Жанна після вбивства сучки, а також через підозру, що з’явилася в ній щодо абата з часу смерті графині та Жюльєна, не ходила більш до церкви, обурена тим, що Бог міг мати таких служителів.

Абат Толбіак час від часу проклинав у ясних натяках замок, в якому панував Дух Злоби, Дух Вічної Смути, Дух Облуди та Брехні, Дух Беззаконня, Дух Нечестя та Розпусти. Так характеризував він барона.

Проте церква його обезлюдніла; і коли він ішов по полях, селяни, що орали на них, не спинялись поговорити з ним, навіть не оберталися, щоб вклонитись йому. До того ж він набув слави чаклуна, бо якось вигнав диявола з одної біснуватої жінки. Ходили чутки, що він знав якісь таємничі слова проти пристріту, що, на його думку, був жартом сатани. Він накладав руки на корів, що давали рідке молоко або тримали хвіст колечком, і якимись невідомими словами допомагав розшукувати загублені речі.

Його обмежений фанатичний розум пожадливо захоплювався вивченням релігійних книг, в яких оповіщалось про появу диявола на землі, про різні вияви його влади, його таємні впливи, про різноманітні прояви його хитрощів. Вважаючи, що його спеціально призначено перемогти цю таємничу й фатальну силу, він вивчив усі формули заклинань, що були вказані в церковних книгах.

Йому завжди ввижалася в сутінках бродяча тінь Злого Духа, і з уст його не сходила латинська фраза: "Caninus ut leo enim errat, quaerens quem devoret"[8].

Отже, острах, навіть жах перед його таємничою силою поширився навколо нього. Навіть його товариші, темні сільські попи, для яких Вельзевул був одним з догматів віри, які, заплутавшись у складному регламенті церковних церемоній щодо виявлення цієї злої сили,

змішували релігію з магією, — ставились до абата Толбіака немов до чарівника. Вони шанували його і за таємничу владу, яку самі йому приписували, і за бездоганну суворість його життя.

Коли абат зустрічав Жанну, він не вітався з нею.

Таке становище непокоїло і дуже засмучувало тітку Лізон, яка в своїй боязкій душі старої діви не розуміла, як це можна не ходити до церкви. Вона була, безумовно, побожна, вона сповідалася і причащалася, але ніхто цього не знав і не намагався дізнатись.

Залишаючись на самоті з Полем, вона тихесенько розповідала йому про доброго Бога. Він ледве слухав її, коли вона переказувала йому повні чудес історії про перші дні світу, але коли вона починала учити його, що треба щиро-щиро любити Бозю, він іноді питав її:

— А де ж він, тітусю?

Вона показувала пальцем на небо:

— Там, високо, Пуле, але про це не треба нікому говорити.

Вона боялась барона.

Але якось Пуле заявив їй:

— Бозя є скрізь, але його немає в церкві.

Це він поговорив з дідусем з приводу таємничих одкровень тітки.

Хлопчикові минуло десять років, а його матері можна було дати всі сорок. Він був сильний, жвавий, відважно лазив по деревах, але не любив учитись. Уроки йому набридали, і він зараз же кидав їх. Коли барон

затримував його трохи довше за книжкою, одразу з’являлася Жанна й казала:

— Дай йому тепер погуляти. Не треба стомлювати його, він ще малий.

Для неї він завжди мав півроку чи рік. їй ваягко було уявити собі, що він ходить, бігає, як підліток, і вона жила в постійному страху, боячись, щоб він не впав, щоб він не застудився або не спітнів, — турбувалася, щоб він не з’їв над міру і не завадив шлункові або не з’їв надто мало для свого росту.

Коли йому минуло дванадцять років, виникло серйозне питання — питання про його перше причастя.

Якось вранці Лізон прийшла до Жанни й заявила їй, що не можна більше залишати дитину без релігійного виховання і без виконання ним своїх найперших обов'язків. Вона всіма засобами аргументувала свою думку, зазначала тисячі причин і насамперед те, що казатимуть про це люди. Збентежена, нерішуча мати вагалася, запевняючи, що можна ще почекати.

Але через місяць, коли вона була з візитом у графині де Брізвіль, ця пані випадково запитала її:

— Це, певно, в цьому році ваш Поль має вперше причащатися?

І Жанна, захоплена зненацька, відповіла:

— Так, пані.

Ці слова надали їй рішучості і, нічого не кажучи своєму батькові, вона попросила Лізон водити дитину на уроки катехізису.

Протягом місяця все йшло добре; але якось увечері Пуле повернувся з охриплим горлом. На другий день він почав кашляти. Стривожена мати розпитала його й довідалась, що абат вигнав його з церкви за погану поведінку, наказавши вийти за двері і чекати кінця уроку на притворі, де був протяг.

Вона залишила його вдома і почала сама викладати йому катехізис. Але абат Толбіак, незважаючи на благання Лізон, відмовився допустити його до причастя як недостатньо підготовленого.

Те ж саме повторилося і в наступному році. Тоді роздратований барон почав запевняти, що дитина не має потреби вірити в усі ці дурниці, в цей наївний символ перевтілення, щоб стати чесною людиною; і було вирішено виховувати хлопчика, як християнина, але без католицької обрядності, і коли він дійде повноліття, то буде вільний вибрати те, що йому буде більш до вподоби. %

Через деякий час Жанна зробила візит Брізвілям, але вони візита не віддали. Вона здивувалася, знаючи педантичну ввічливість сусідів, але маркіза де Кутельє гордовито пояснила їй причину цього.

Вважаючи себе, завдяки становищу свого чоловіка, його аристократичному походженню і великому багатству, начебто королевою нормандської аристократії, маркіза поводилась як справжня королева, говорила, що хотіла, була ласкавою чи суворою, залежно від обставин, висловлювала догану, напучувала або хвалила з усякої нагоди. Коли Жанна з’явилась до неї, вона після кількох холодних фраз промовила сухим тоном:

— Суспільство поділяється на два класи: людей, що вірять в Бога, і людей, що не вірять. Перші, навіть найпростіші, наші друзі, наша рівня; другі для нас — ніщо.

Жанна, відчувши напад, відповіла:

— Але ж хіба не можна вірити в Бога, не ходячи до церкви?

— Ні, пані,— відповіла маркіза, — ті, що вірять, ідуть молитись Богові до його церкви, як ходять до людей в їхній дім.

— Бог є всюди, пані,— заперечила вражена Жанна, — щодо мене, то я від щирого серця вірю в його доброту, але не чую його, коли деякі священики стають між ним і мною.

Маркіза підвелася:

— Священик несе прапор церкви, пані; кожен, хто не йде слідом за ним, іде проти нього і проти нас.

Жанна, вся тремтячи від хвилювання, теж підвелася:

— Ви, пані, вірите в Бога однієї партії, а я вірю в Бога всіх чесних людей.

Вона вклонилася й вийшла.

Селяни теж осуджували її за те, що вона не повела Пуле до першого причастя. Самі вони зовсім не ходили до церкви, зовсім не причащались або причащались тільки перед Великоднем, як велить церковний звичай; діти ж — інша річ; ніхто з них не наважився б виховувати дитину поза цим загальним законом, бо релігія лишається релігією.

Жанна добре бачила цей осуд і в душі обурювалася проти лицемірства, компромісів із совістю, рабського страху та підлості людей, що прикриваються машкарою благочестя.

Барон взявся керувати навчанням Поля і почав учити його латині. Мати просила: "Головне — не стомлюй його". Вона неспокійно блукала

коло класної кімнати, бо батько заборонив їй входити туди, щоб вона не перебивала щохвилини заняття запитаннями: "Чи не змерзли твої нінжи, Пуле?", або: "Чи не болить у тебе голівка, Пуле?", або перепиняла вчителя: "Не примушуй його так багато говорити, в нього заболить горло".

Як тільки хлопчик звільнявся, він біг в садочок до матері й тітки. Вони щиро кохалися тепер у садівництві, і всі втрьох садили напровесні молоді деревця, сіяли насіння, проростання якого цілком їх захоплювало, обрізали сухе гілля, зрізали квітки для букетів.

Улюбленим заняттям підлітка було розведення салату. У нього було чотири великі грядки, де він дуже старанно вирощував латук, ромен, цикорій, дикі Петрові батоги, королівський салат — всі відомі сорти. Він копав грядки, поливав, полов, пересаджував з допомогою своїх "двох матерів", яких він примушував працювати, як наймичок. Вони цілими годинами простоювали навколішках поміж грядок, втикаючи коріння молодих рослин в ямки, які виконували з землі пальцем, забруднюючи руки і вбрання.

Пуле підростав, йому вже минуло п’ятнадцять років, і "східці" на одвірку у вітальні показували метр і п’ятдесят вісім сантиметрів. Але розумом він був дитина, неук, нерозвинене хлоп'я, випещене двома жінками і старим милим чоловіком, що віджив уже свій вік.

Якось увечері барон, нарешті, заговорив про колеж. Жанна зараз же почала ридати; збентежена тітка Лізон забилася в темний куток.

Мати говорила:

— Нащо йому стільки знати? Ми зробимо з нього поміщика, сільського дворянина. Він оброблятиме свої землі так само, як це робить багато дворян, житиме й постаріється щасливим у цьому будинку, де ми жили до нього, де ми помрем. Чого ж більш треба йому?

Але барон хитав головою:

— А що відповідатимеш ти, якщо він докорятиме тобі, коли йому буде двадцять п’ять років: "Я — ніщо, я не знаю нічого через тебе, через твій материнський егоїзм. Я почуваю себе нездатним до праці, нездатним стати чимось, а я ж не народився для непомітного, нікчемного і нудного життя, на яке засудила мене твоя сліпа любов".

А Жанна, все ще плачучи, благала свого сина:

— Скажи, Пуле, ти ніколи не докорятимеш мені за те, що я тебе надто любила?

І велика дитина здивовано обіцяла:

— Ні, мамо.

— Клянешся в цьому?

— Так, мамо.

— Ти хочеш залишитися тут, чи не так?

— Так, мамо.

Тоді барон рішуче й урочисто промовив:

— Жанно, ти не масш права вирішувати його долю. Робити так — нечесно і майже злочинно; ти жертвуєш своєю дитиною заради свого особистого щастя.

Вона затулила обличчя руками, почала ридати і крізь сльози говорила:

— Я була така нещасна… така нещасна! А тепер, коли я знайшла спокій коло нього, його забирають у мене… Що буде зо мною… зовсім самотньою… тепер?..

Батько підвівся, підійшов і сів коло неї, обнявши її:

— А я, Жанно?

Вона рвучко обняла руками його шию, міцно поцілувала і, все ще схлипуючи, насилу промовила:

— Так… Ти, мабуть, кажеш правду… татусю. Я була нерозумна, але я так странсдала. Нехай їде в колеж.

Не розуміючи добре, що з ним хочуть зробити, Пуле теж почав плакати.

Тоді всі "три матері" почали його цілувати, пестити, заспокоювати, і всі пішли спати з засмученим серцем і плакали в ліжку, навіть барон, що перед тим стримувався.

Було вирішено, що після канікул хлопця віддадуть до колежу в Гаврі, і протягом усього літа його балували ще більше, ніж завжди.

Матір часто брав відчай від думки про розлуку. Вона готувала йому ціле придане, начебто він їхав у подорож на десять років. Нарешті одного жовтневого ранку, після безсонної ночі, обидві жінки і барон сіли з ним у коляску, запряжену парою коней, і вирушили в дорогу.

Йому вибрали вже заздалегідь місце в дортуарі і в класі. Жанна з допомогою тітки Лізон цілий день розкладала його речі в маленькому комоді. Але в комод не влазило й чверть того, що було привезено, і Жанна пішла просити ще один комод. Покликали економа, він заявив, що така сила білизни та речей буде тільки заважати учневі і ніколи не

знадобиться йому, і, посилаючись на правила внутрішнього розпорядку, відмовився дати другий комод. Тоді засмучена мати вирішила найняти кімнату в маленькому сусідньому готелі, домовившись із господарем, що він сам буде відносити до Пуле все, в чому той матиме потребу, за першою ж вимогою хлопчика.

Потім вони пройшлися по пристані, щоб подивитись, як припливають і відпливають кораблі.

Сумний вечір спускався на місто, почали потроху засвічувати вогні. Вони зайшли повечеряти в ресторан. Нікому з них не хотілося їсти; вогкими очима дивились вони одне на одного, тим часом, як перед ними то з’являлись, то зникали майже непочаті страви.

Потім тихою ходою всі рушили до колежу. Діти різного віку разом з рідними чи зі слугами сходилися з усіх боків. Багато хто плакав. На великому, ледве освітленому дворі чути було схлипування.

Жанна і Пуле довго обнімались. Тітка Лізон, зовсім забута, стояла десь позаду, затуляючи хусткою обличчя. Але барон, який теж розчулився, припинив сцену прощання, відвівши дочку. Коляска чекала коло брами; вони сіли в неї утрьох і вночі повернулися в Пенль.

Часом у темряві чулось голосне схлипування.

На другий день Жанна проплакала до самого вечора. На ранок вона наказала запрягти фаетон і поїхала в Гавр. Пуле, здавалося, вже примирився з розлукою. Вперше у своєму житті він мав товаришів і тепер аж крутився на стільці в приймальні, так хотілось йому бігти до них гратися.

Через кожних два дні відвідувала його Жанна, а неділями забирала додому. Не знаючи, що робити під час уроків, вона просиджувала в приймальні, не маючи ні сили, ні рішучості покинути колеж. Директор

запросив її до себе, і попросив приїздити не так часто. Вона не звернула на це уваги.

Тоді він попередив її, що коли вона й далі буде весь час турбувати свого сина й заважати йому гратися під час перерв і вчитися, то доведеться повернути його додому; про те ж повідомили й барона. Тоді її почали стерегти в Пеплі, як ув’язнену.

Вона чекала канікул з більшим нетерпінням, ніж її син.

Постійна тривога хвилювала її душу. Вона почала блукати по околицях, цілими днями гуляючи з Мас акром і мріючи серед безлюддя. Іноді вона сиділа так аж до вечора, дивлячись на море з височини прибережної кручі, іноді спускалася через ліс до Іпора, відновлюючи під впливом спогадів свої колишні прогулянки. Який же він був далекий, той час, коли вона бігала по цих самих місцях молодою, сп’янілою від мрій дівчиною!

Щоразу, як вона бачила сина, їй здавалося, що розлука тривала років десять. З місяця в місяць він виростав, мужнів, з місяця в місяць вона старіла. Батько здавався їй братом, а тігка Лізон, яка, зів’явши в двадцять п’ять років, відтоді зовсім не постаріла, мала вигляд старшої сестри.

Пуле майже не вчився; він пробув два роки в четвертому класі, абияк пройшов третій і знов залишився на два роки в другому, а коли опинився в класі риторики, йому виповнилося вже двадцять років.

Він став високим білявим юнаком з густими бакенбардами і помітними вже вусами. Щонеділі сам приїздив тепер у Пепль. Він уже давно брав уроки верхової їзди і тому просто наймав коня і проїздив увесь шлях за дві години.

Зранку Жанна йшла йому назустріч із тіткою і бароном, який горбився все більше й ходив, як дідусь, заклавши руки за спину, ніби боявся впасти наперед і розбити собі носа.

Тихенько йшли вони по дорозі, іноді сідаючи над рівчаком і дивлячись удалечінь, чи не видно там вершника. Як тільки його помічали — чорну цяточку на білій лінії дороги, всі троє починали махати хустками; а він пускав свого коня галопом, щоб, як вихор, з’явитись перед ними, що страшенно лякало Жанну і Лізон і захоплювало діда, який кричав "браво" з ентузіазмом безсилої людини.

Хоч Поль на цілу голову переріс свою матір, вона все ще поводилася з ним, як з хлопчиком, і досі питаючи його:

— Чи не змерзли твої ніжки, Пуле?

Коли ж після сніданку він прогулювався перед ганком з цигаркою в зубах, вона відчиняла вікно й гукала йому:

— Не виходь без капелюха, благаю тебе, ти схопиш нежить.

Страшенний неспокій охоплював її, коли він від’їздив верхи вночі.

— Тільки не треба їхати надто швидко, мій маленький Пуле, будь розважливий, пам’ятай про свою бідну матір, яка буде в розпачі, коли з тобою що-небудь скоїться.

І от одного разу в суботу вранці вона одержала листа від Поля, в якому він писав, що не приїде в неділю, бо друзі влаштовують прогулянку і запросили його.

Всю неділю промучилась вона від неспокою, ніби їй загрожувало якесь нещастя; а в четвер, не маючи більше сили стримувати себе, поїхала в Гавр.

їй здалося, що з ним сталась якась зміна, але яка саме, вона не могла зрозуміти. Він здавався збудженим, голос його звучав якось більш мужньо. І раптом він сказав їй цілком звичайну річ:

— Знаєш, мамо, коли вже ти сьогодні приїхала, я не приїду і в цю неділю в Пепль, бо ми знову влаштовуємо гуляння.

Вона зовсім остовпіла, вражена цим, ніби він сказав, що збирається їхати в Америку; потім, схаменувшись, запитала:

— О Пуле, що з тобою? Скажи мені, що сталось?

Він почав сміятись і поцілував її.

— Та нічогісінько, мамо. Я хочу повеселитися з друзями, це ж у мої літа так натурально.

Вона не знайшла, що відповісти. А коли залишилася сама в кареті, дивні думки обсіли її. Вона не впізнавала більш свого Пуле, свого колишнього маленького Пуле. Вона вперше зрозуміла, що він уже дорослий, що він не належить їй, що він іде своєю власною дорогою, не турбуючись про старих. їй здавалося, що він змінився за один день. Як, невже цей дужий бородатий парубійко, який стверджує свою волю, невже ж то був її син, її маленький хлопчик, який примушував її колись пересаджувати салат?

Протягом трьох місяців Поль тільки зрідка відвідував своїх рідних, завжди з очевидним бажанням поїхати якнайшвидше, щоразу шукаючи, як би урвати хоч годину. Жанна тривожилась, але барон втішав її, повторюючи:

— Дай йому спокій; адже хлопцеві вже двадцять років!

Але одного ранку якийсь стариган, досить погано вдягнений, запитав французькою мовою з німецьким акцентом "пані фіконтесу", після довгих церемонних поклонів вийняв з кишені брудний бумажник і, заявивши: "Я маю для фас маленький папірець", — простяг розгортаючи шматок засмальцьованого паперу. Вона прочитала, перечитала знов, подивилась на єврея, перечитала ще раз і спитала:

— Що це таке?

Відвідувач улесливо пояснив:

— Я фам зараз скажу: Фаш син, маф потребу в деяких грошах, і тому, що я снав, що фи тобра мати, я позичив йому на його потреби невеличку суму.

Жанна вся тремтіла.,

— Але чому ж він не попросив у мене?

Єврей довго пояснював, що Поль мусив виплатити картярський борг, заплатити треба було вранці другого дня, а тому, що Поль ще неповнолітній, ніхто йому не хотів позичити, що ім’я Поля було б скомпрометовано, коли о він не зробив послуги Полеві.

Жанна хотіла було покликати барона, але не могла підвестись: хвилювання паралізувало її. Нарешті вона звернулась до лихваря:

— Подзвоніть, будь ласка.

Той вагався, боячись яких-небудь, хитрощів.

— Коли я фам перешкоджаю, я прийду іншим разом, — пробурмотів він. Вона заперечливо хитнула головою. Він подзвонив, і вони почали мовчки ждати, одне навпроти одного.

Коли з’явився барон, він одразу зрозумів, у чому річ. Вексель був на півтори тисячі франків. Він заплатив тисячу і, пильно дивлячись на лихваря, сказав:

— Більше не приходьте сюди.

Той подякував, вклонився і зник.

Дід і мати зараз же поїхали до Гавра; але, приїхавши в колеж, вони довідались, що Поль не з’являвся туди вже цілий місяць. Директор одержав чотири листи за підписом Жанни з повідомленням про хворобу учня і потім про її перебіг.

До кожного листа було додано посвідчення лікаря; звичайно, все це було підроблено. Вони стояли пригнічені, остовпівши, і дивились одне на одного.

Прикро вражений директор провів їх до поліцейського комісара. Ночували вони в готелі.

На другий день юнака знайшли в однієї міської нові. Дід і мати відвезли його в Пепль, за всю дорогу вони не обмінялись жодним словом. Жанна плакала, затуливши обличчя хусткою, Поль з байдужим виразом розглядав поля.

Через тиждень дізналися, що протягом останніх трьох місяців він наробив боргів на п’ятнадцять тисяч франків. Але кредитори, знаючи, що незабаром він стане повнолітнім, поки що не з’являлися.

Жодної розмови не було з цього приводу. Вони хотіли перемогти його лагідністю. Годували делікатесами, балували, пестили. То було навесні; незважаючи на побоювання Жанни, йому найняли в Іпорі човен, щоб він міг, коли схоче, кататись на морі.

Але, зі страху, що він поїде у Гавр, йому коня не давали.

Він байдикував, дратувався, іноді грубив. Барона турбувала його незакінчена освіта. Жанна впадала в розпач від думки про розлуку з ним і питала себе, що ж робити з ним далі.

Якось увечері він не повернувся додому. Довідались, що від'їхав у човні з двома матросами. Нещасна мати вночі побігла до Іпора, нічого навіть не накинувши на голову.

Кілька людей чекали на березі повернення барок.

Вдалині показався маленький вогник, він наближався, гойдаючись на хвилях. Поля не було. Виявилося, що він наказав відвезти себе до Гавра.

Незважаючи на те, що всю поліцію підняли на ноги, Поля так і не знайшли. Повія, що ховала його в перший раз, теж зникла без сліду, розпродавши свої меблі й заплативши за квартиру. В кімнаті Поля, у Пеплі, знайшли два листи цієї жінки, яка, здавалося, нестямно закохалася в нього. Вона писала в них про подорож до Англії, і, за її словами, знайшла необхідні для цього кошти.

Троє мешканців замку жили, як ті мовчазні суворі Тіні, в пеклі моральних мук. Сиве вже волосся Жанни зовсім побіліло. Вона наївно питала себе: чому це доля завдавала їй таких ударів?

Якось надійшов лист від абата Толбіака:

"Пані, десниця Божа тяжить над вами. Ви відвернули від нього вашого сина; він за те забрав його у вас і кинув в обійми повії. Невже ж і після цієї вказівки неба не розкрились ваші очі? Милосердя Боже безмірне. Можливо, він простить вас, коли ви знов приклоните перед ним коліна. Я його смиренний служитель, я відчиню вам його двері, коли ви постукаєте в них".

Опустивши на коліна цей лист, вона довго сиділа нерухомо. Може, так воно й є, як пише цей священик. І знову всі релігійні сумніви почали мучити її совість. Чи може Бог бути таким мстивим і заздрісним, як люди? Але коли б він не був таким, ніхто б його не боявся і не шанував би більше. Щоб його краще розуміли, він, безумовно, виявляє щодо людей власні почуття. І її охопив той боязкий сумнів, що веде до церкви всіх тих, хто непевен, хто вагається в своїй вірі. Якось пізно ввечері вона таємно побігла до дому священика і, впавши навколішки перед сухорляїтм абатом, почала благати в нього відпущення гріхів.

Він обіцяв їй напівпрощення, тому що Бог не міг відразу виявити всю свою доброту до того дому, в якому знайшла притулок така людина як барон.

— Незабаром ви побачите, — запевняв він, — силу Божої ласки.

І справді, через два дні після цього вона одержала листа від свого сина, в якому побачила початок того полегшення в своїм нещасті, яке обіцяв їй абат.

"Дорога мамо, не турбуйся. Я в Лондоні, добре себе почуваю, але маю велику потребу в грошах. У нас ні гроша не залишилося, і іноді нам нічого їсти. Та, яка тут зі мною і яку я кохаю від усього серця, витратила все, що мала, для того, щоб нам не розлучатися, — п’ять тисяч франків, — і ти розумієш, що я перш за все вважаю обов’язком честі повернути їй цю суму. Ти б мені зробила велику послугу, коли б видала авансом

п’ятнадцять тисяч франків з батькової спадщини, бо незабаром я буду вже повнолітнім; тим визволиш мене з великої біди.

Прощай, моя дорога мамо, цілую тебе від щирого серця, так само, як дідуся і тітку Лізон. Сподіваюсь незабаром побачити тебе.

Твій син віконт Поль де Ламар".

Він написав їй! Виходить, він її не забув. Вона зовсім не думала про те, що він просив грошей. Йому їх пошлють, якщо в нього немає. Що таке гроші! Він написав їй!

І, вся в сльозах, вона побігла з цим листом до барона. Покликали тітку Лізон і знов від слова до слова перечитали цей лист, що говорив про нього. Обмірковували кожне слово.

Жанна, захоплена надіями після повного розпачу, захищала Поля.

— Він повернеться, повернеться незабаром, він сам написав про це.

Барон, більше врівноважений, промовив:

— Все одно, він покинув нас заради цієї тварюки. Він любить її більше, ніж нас, бо не вагався в виборі.

Слова ці раптом завдали пекучого болю серцю Жанни: і зараз же в ній спалахнула ненависть до цієї коханки, що вкрала в неї сина, ненависть невгамовна, дика, ненависть ревнивої матері. До цього часу всі її думки були захоплені Полем. Вона майже не усвідомлювала, що якась негідниця була причиною його помилок. Але зненацька слова барона викликали в ній образ цієї суперниці, вона збагнула її фатальну владу і відчула, що між цією жінкою і нею починається шалена боротьба, і відчула також, що воліла б втратити сина, ніж ділити його з другою.

І вся її радість зникла.

Вони послали п’ятнадцять тисяч франків і протягом п'яти місяців не одержували від нього ніяких відомостей.

Потім з’явився повірений, щоб упорядкувати Жюльєнову спадщину. Жанна і барон без жодних суперечок здали йому всі рахунки, відмовившись навіть від права довічного користування майном, яке згідно з законом належало матері.

Повернувшись у Париж, Поль одержав сто двадцять тисяч франків. З того часу протягом шести місяців він написав чотири листи, в яких лаконічно повідомляв про себе і які закінчував сухими запевненнями в своїй любові. "Я працюю, — писав він, — завоював визначне становище на біржі. Сподіваюсь приїхати незабаром у Пепль, щоб обняти вас, мої любі".

Жодним словом не згадував він про свою коханку, і це мовчання було більш красномовним, ніж коли б він писав про неї на чотирьох сторінках. І Жанна почувала в його холодних листах присутність цієї невблаганної продажної жінки, вічного ворога матерів.

Троє самітників обмірковували заходи, яких треба було б вжити, щоб врятувати Поля, і нічого не могли придумати. Поїхати в Париж? Але для чого?

— Треба дати вичерпатись його пристрасті,— казав барон. — Він повернеться до нас сам.

Сумно потяглося їхнє життя.

Ховаючись від барона, Жанна й Лізон разом ходили до церкви.

Досить довго вони не мали ніяких звісток, потім, якось вранці, були тяжко вражені розпачливим листом.

"Моя бідна мамо, я загинув, мені нічого більше не залишається, як пустити собі кулю в лоб, якщо ти мені не допоможеш. Спекуляція, яка мала всі шанси на успіх, тільки що зазнала краху, винен я вісімдесят п’ять тисяч франків. Безчестя, розорення, повна неможливість робити що-небудь в майбутньому чекають мене, якщо я не сплачу боргів. Я загинув. Повторюю, що мені легше пустити сЬбі кулю в лоб, ніж пережити цю ганьбу. Мабуть, я й зробив би вже це, коли б мене не підбадьорювала одна жінка, про яку я ніколи не пишу, але яку я вважаю своїм Провидінням.

Від щирого серця обіймаю тебе, моя дорога мамо, може, в останній раз. Прощай.

Поль".

Пачка ділових паперів, які були додані до цього листа, давала докладні пояснення про те, що сталося.

Барон наступною поштою відповів, Що вони обміркують цю справу. Потім він поїхав у Гавр, щоб зібрати певні відомості, і, заставивши землі, дістав грошей і надіслав їх Полеві.

Молодий чоловік надіслав у відповідь три листи, сповнених палкої вдячності і ніжності, повідомляючи в них, що він, не гаючи часу, приїде обняти своїх дорогих діда та матір.

Він не приїхав.

Минув рік.

Жанна і барон збиралися їхати в Париж, щоб знайти Поля і востаннє спробувати повернути його додому, коли дізналися з коротенького листа, що він знов у Лондоні, на чолі пароплавного товариства: "Поль Деламар і К°". Він писав:

"Це для мене — забезпечені достатки, а може, й багатство. І я нічим тут не ризикую. Ви розумієте всю вигоду цього? Коли ми зустрінемося з вами, я матиму прекрасне становище у суспільстві. Зараз тільки така діяльність і може визволити зі скрутної ситуації".

Через три місяці пароплавне товариство збанкрутувало, а директора було притягнуто до відповідальності за порушення в діловодстві. З Жанною стався нервовий припадок, що тривав кілька годин, потім вона злягла в ліжко.

Барон знову поїхав у Гавр, зібрав відомості, побачився з адвокатами, повіреними, судовими приставами, з’ясував, що дефіцит "товариства Деламар" становить двісті тридцять п’ять тисяч франків, і знову заставив все своє добро — на замок Пепль і обидві ферми лягли величезні борги.

Якось увечері, кінчаючи останні формальності в кабінеті повіреного, він раптом упав на підлогу, з ним стався апоплексичний удар.

Жанну повідомили про це спеціальним гінцем. Коли вона приїхала, барон був уже мертвий.

Вона привезла його в Пепль і почувала себе такою пригніченою, що її біль здавався скоріше отупінням, ніж відчаєм.

Абат Толбіак не дозволив внести в церкву тіло барона, незважаючи на благання обох жінок. Барона поховали пізно ввечері без будь-якого релігійного обряду.

Поль дізнався про те, що сталося, через одного з агентів, що ліквідували його справи. Він все ще ховався в Англії і просив пробачення, що не приїхав, пізно довідавшись про нещастя.

"Проте тепер, моя дорога мамо, коли ти визволила мене з скрутного становища, я повертаюсь до Франції і незабаром уже обніму тебе".

Жанна жила тепер в такій пригніченості, що, здавалося, нічого вже не розуміла.

Наприкінці зими тітка Лізон, якій минуло шістдесят вісім років, захворіла на бронхіт, що перейшов у запалення легенів; вона тихо померла, шепочучи:

— Моя бідна Жанночко, я буду благати Бога, щоб він змилосердився над тобою.

Жанна проводила її до кладовища і бачила, як засипали землею її труну, вона похитнулася і мало не впала на могилу з бажанням теж умерти, щоб не страждати, не думати більше; якась дужа селянка схопила її на руки й понесла, як маленьку дитину.

Повернувшись у замок, Жанна, яка провела п’ять ночей коло ліжка старої діви, покірно дозволила покласти себе в постіль; незнайома селянка поводилася з нею лагідно, але владно. Знесилена втомою і стражданням, вона міцно заснула.

Прокинулась серед ночі. На каміні світилась нічна лампочка. В кріслі спала якась жінка. Хто вона була? Жанна не пізнавала її і, нахилившись над краєм ліжка, силкувалась розгледіти її обличчя при тремтячому світлі нічника.

їй здавалося, що вона колись бачила це обличчя. Але коли? Де? Жінка спокійно спала, схиливши на плече голову; чепчик її впав на підлогу. їй можна було дати сорок чи сорок п’ять років. Вона була повна, червонощока, дужа, плечиста. Її широкі руки звисали з обох боків крісла. Волосся починало сивіти. Жанна вперто вдивлялася в неї з тим душевним зворушенням, коли людина ніби прокидається від гарячкового сну, що супроводить сильне горе.,

Звичайно, вона бачила це обличчя. Давно це було чи недавно? Вона не могла пригадати, і це мучило, дратувало її. Тихо встала, щоб ближче розглянути жінку, і навшпиньках підійшла до неї. То була жінка, яка підняла її на кладовищі й потім поклала в ліжко. Вона невиразно пригадувала це.

Але чи зустрічала вона її раніше в своєму житті? Чи, може, вона впізнає її тільки завдяки неясним спогадам останнього дня? І як опинилась вона тут, в її кімнаті? Чому?

Жінка розплющила очі, помітила Жанну і раптом підвелася. Вони стояли так близько одна від одної, що груди їх майже торкалися.

— Як! Ви вже встали? — пробурчала незнайома жінка. — Та ви ж захворієте, лягайте зараз же знову.

— Хто ви така? — спитала Жанна.

Але та обхопила її руками, підняла знову з нежіночою силою й віднесла до ліжка. А коли вона обереишо клала Жанну в постіль, нахиляючись і майже лягаючи на неї, то розплакалась і почала поривчасто цілувати Жанну в щоки, в волосся, в очі, обливаючи сльозами її обличчя й шепочучи:

— Моя бідна пані, панно Жанна, моя бідна пані, хіба ж ви мене зовсім не впізнаєте?

— Розаліє, голубко моя! — скрикнула тоді Жанна і, обвивши її шию руками, притягла до себе, покриваючи поцілунками; міцно обнявшись, мішаючи свої сльози, не маючи сил розімкнути обійми, вони ридали удвох.

Розалія заспокоїлась перша.

— Ну, годі,— сказала вона, — треба бути розважливою і не застудитися.

І, піднявши ковдру, вона перестелила постіль, підклала подушку під голову своєї колишньої пані, яка все ще схлипувала, зворушена давніми спогадами, що раптом виникли в її душі.

Нарешті вона спитала:

— Як ти прийшла до мене, моя бідна?

Розалія відповіла:

— Та хіба ж я могла покинути вас тепер, таку самотню?

— Засвіти свічку, щоб я могла бачити тебе, — сказала Жанна.

І коли на нічному столику було поставлено свічку, вони довго мовчки дивились одна на одну. Потім, простягши руки до своєї колишньої служниці, Жанна пробурмотіла:

— Я б ніколи тебе не впізнала, моя люба, ти дуже змінилась, але все ж не так, як я.

І Розалія, вдивляючись у цю схудлу, зів’ялу жінку з сивим волоссям, яку вона покинула молодою, вродливою і свіжою, відповіла:

— Це правда, ви змінились, пані Жанно, і більш ніж слід. Але згадайте й про те, що ось уже двадцять чотири роки, як ми з вами не бачились.

І вони замовкли, знов замислившись. Нарешті Жанна пробурмотіла:

— Чи була ти принаймні щаслива?

І Розалія, боячись розбудити надто гіркі спогади, відповіла, запинаючись:

— Але… так… так… пані. Я не можу поскаржитись, я була щасливіша від вас… напевно. Одне, що мені тільки й завдавало завжди жалю, це те, що я не могла бути тут.

І вона раптом замовкла, згадавши, що мимоволі торкнулася того, про що не слід було згадувати. Але Жанна лагідно сказала їй:

— Нічого не вдієш, голубко, не завжди буває так, як нам хочеться. Ти теж вдова, чи не так?

Потім, пригнічена тяжкою тугою, вона спитала тремтячим голосом:

— Чи в тебе є ще інші… інші діти?

— Ні, пані.

— А він, твій… твій син… Що з нього вийшло? Задоволена ти ним?

— Так, пані, він хороший, роботящий хлопець. Оженився, ось уже півроку, і взяв мою ферму, тож я, як бачите, повернулась до вас.

Жанна, вся тремтячи від хвилювання, прошепотіла:

— Так що ти мене більш не покинеш, моя люба?

— Звичайно ні, пані, для цього я й влаштувала свої справи, — рішучим тоном відповіла Розалія.

Потім деякий час вони мовчали.

Жанна, всупереч своєму бажанню, почала порівнювати своє життя з життям Розалії, але вже без жалю в серці, а скоряючись жорстокій несправедливості долі.

— А твій чоловік тебе не кривдив? — спитала вона.

— О, він був хороший чоловік, пані, і но ледащо, зумів дещо надбати. Він помер від сухот.

Тоді Жанна сіла на ліяосу і запитала, охоплена бажанням знати все:

— Ну, так розкажи мені все, моя люба, все про твоє життя. Це мені дуже приємно тепер.

І Розалія, присунувши стілець, сіла й почала розповідати про себе, про свій дім, своїх знайомих, торкаючись дрібних подробиць, які так люблять селяни, описуючи свій двір, сміючись іноді з приводу давніх подій, які нагадували їй кращі хвилини з минулого, підвищуючи голос до тону фермерші, що звикла командувати.

— О, мого добра на мій вік вистачить. Мені нема чого боятися, — закінчила вона свою розповідь.

Потім трохи повагавшись, вона додала вже тихіше:

— Всім цим я завдячую вам; знайте, що я не візьму платні від вас. Ні, ні, нізащо, а якщо ви не згодні, то я піду геть.

— Проте не даром же хочеш ти мені служити? — спитала Жанна.

— Звичайно, пані. Гроші! Ви хочете платити мені грішми? Але я їх маю не менш, ніж ви. Чи знаєте ви, скільки залишиться у вас після всіх ваших застав, боргів та сплати процентів, які ви не виплатили і які зростають з

кожним днем? Чи ви знаєте це? Звичайно, ні. Так ось, щоб ви знали: у вас залишиться не більш, як десять тисяч ліврів на рік. Навіть менше, чуєте? Але я вам все це упорядкую і дуже швидко.

Вона знову підвищила голос, обурюючись, що пропущено строк сплати процентів і що в майбутньому її пані загрожує неминуче розорення. А побачивши на обличчі Жанни мляву усмішку, вона гнівно скрикнула:

— Нема чого сміятися з цього, пані, бо без грошей порядні люди жити не можуть.

Жанна взяла її руки в свої і спроквола промовила, переслідувана своєю невідступною думкою:

— О, щодо мене, то я не мала щастя. Все мені не вдавалось. Моя доля повстала проти мене.

Але Розалія заперечливо хитнула головою:

— Не треба так говорити, пані, не треба так говорити. Ви невдало вийшли заміж, от і все. Не можна виходити заміж, коли не знаєш свого жениха.

І вони продовжували розмовляти, як дві давні подруги.

Зійшло сонце, а вони все ще говорили.

XII

За тиждень Розалія цілком взяла в свої руки управління слугами і всім господарством замку. Жанна покірно й пасивно корилася їй. Квола, волочучи ноги, як колись матуся, вона виходила гуляти, спираючись на

руку служниці, яка вела її тихою ходою і то бурчала на неї, то підбадьорювала грубувато ласкавими словами, поводячися з нею, як з хворою дитиною.

Вони завнеди говорили про своє минуле. Жанна зі слізьми в голосі, Розалія — спокійним тоном байдужої селянки. Стара служниця кілька разів заводила мову про припинення виплати процентів і нарешті зажадала, щоб їй було передано всі папери, які Жанна, нічого не тямлячи в справах, ховала від неї, соромлячись за сина.

Після того протягом тижня Розалія щодня їздила у Фекан до одного знайомого нотаріуса, щоб розібратися в паперах.

Потім, якось увечері, поклавши свою пані в ліжко, вона присіла коло неї і раптом промовила:

— Тепер, пані, коли ви лягли, нам треба поговорити.

Вона розповіла Жанні про її матеріальне становище.

Коли все буде упорядковано, залишиться сім-вісім тисяч франків ренти. І більш нічого.

— Чого ж тобі треба, моя люба? — відповіла Жанна. — Я відчуваю, що до старості не доживу; для мене цього вистачить.

Але Розалія розсердилася:

— Для вас, пані, може, й вистачить, а для пана Поля? Чи ви йому нічого не залишите?

Жанна здригнулась:

— Я прошу тебе ніколи не говорити мені про нього. Я надто страждаю, коли його згадую.

— Навпаки, саме про нього я й хочу поговорити з вами, бо ви самі, пані, я бачу, не наважуєтесь. Він робить дурниці; але не завпеди так буде; він одружиться, нарешті, матиме дітей. Щоб виховати їх, треба щоб були гроші. Слухайте ж мене добре: ви повинні продати Пепль…

Жанна аж підскочила й сіла в ліжку:

— Продати Пепль? Що ти надумала? О, ніколи, ніколи!

Але Розалія не збентежилась:

— А я кажу вам, що ви його продасте, пані, бо так треба.

І вона пояснила свої розрахунки, плани й міркування.

Якби продати Пепль з двома суміжними фермами одному любителю, якого вона вже знайшла, залишилося б ще чотири ферми в Сен-Леонарі, які після виплати всіх боргів даватимуть щороку вісім тисяч триста франків прибутку. Відкинувши тисячу триста франків на ремонт та утримання маєтку, вони матимуть сім тисяч франків, з яких п’ять тисяч витрачатимуться на прожиття, а дві можна буде відкладати на чорний день.

— Решту змарнували, — додала вона, — з цим уже скінчено. Крім того, ключ я забираю до себе, чуєте? Що ж до пана Поля, він не матиме більш нічого, анічогісінько; бо інакше він оббере вас до останнього су.

— Але коли він не матиме чого їсти? — прошепотіла, нарешті, Жанна, яка досі мовчки плакала.

— Коли він буде голодний, він приїде до нас, і ми його нагодуємо. Він завжди знайде тут притулок і обід. Хіба робив би він там дурниці, коли б ви з самого початку зовсім не давали йому грошей?

— Але в нього були борги, йому загрожувало безчестя.

— А коли у вас нічого більше не залишиться, хіба це перешкодить йому робити борги? Ви заплатили, це добре; але більш не будете платити за нього, це вже повірте моєму слову. А тепер на добраніч, пані.

І вона вийшла з кімнати.

Жанна зовсім не спала; думка про те, що вона має продати Пенль і виїхати звідси, покинувши цей будинок, з яким було зв’язане все її життя, не давала їй спокою.

На другий день, коли Розалія ввійшла до неї, вона сказала:

— Ні, моя люба, я ніколи не наважусь виїхати звідси.

Але служниця розгнівалась:

— 1 все-таки доведеться це зробити, пані. Незабаром має приїхати нотаріус з тим паном, що хоче купити замок. Інакше через чотири роки ви не матимете ні су.

Пригнічена Жанна тільки повторювала:

— Я не можу, я ніколи не зможу.

Через годину листоноша приніс їй листа від Поля, який знов вимагав десять тисяч франків. Що було робити? Розгублена Жанна покликала Розалію, яка сплеснула руками:

— А що я вам казала, пані? І що б це з вами обома було, коли б я до вас не повернулась?

Жанна, підкоряючись волі своєї служниці, відповіла синові:

"Мій дорогий сину, я не можу більше нічого зробити для тебе. Ти розорив мене; я навіть примушена продати Пепль. Але не забувай ніколи, що ти завжди знайдеш у мене притулок, коли побажаєш повернутись до своєї старої матері, якій ти завдав стільки горя.

Жанна".

І коли приїхав нотаріус із паном Жофреном, колишнім цукрозаводчиком, вона прийняла їх сама і запросила оглянути все до дрібниць.

Через місяць підписала купчу і водночас придбала маленький, на міський манер, будиночок коло Гадервіля, на великому шляху з Монтівільє у сільці Батвіль.

Потім до самого вечора Жанна самотньо гуляла по матусиній алеї, з пригніченим серцем, зі слізьми відчаю, прощаючись із обрієм, з деревами, з напівзогнилою лавкою під платаном, з усіма цими знайомими їй речами, до яких так звикли її очі і які, здавалось, увійшли в її душу, — з гаєм, з косогором перед рівниною, де вона так часто сиділа, звідки вона бачила, як біг до моря граф де Фурвіль в жахливий день смерті Жюльєна, зі старим безверхим берестом, до якого вона так часто притулялась, з усім цим рідним їй садом.

Розалії довелося за руку відвести її додому.

Коло дверей чекав високий селянин, років двадцяти п’яти. Він привітався з нею по-друи "ньому, начебто давно її знав.

— Добридень, пані Жанно, як поживаєте? Мати веліла мені прийти допомогти вам перебратись. Я б хотів знати, що ви берете з собою, тоді б я вам поперевозив усе поступово, щоб робота на полі не стояла.

То був син її служниці, син Жюльєна, брат Поля.

Жанні здалося, що в неї спинилось серце; і разом з тим їй хотілось поцілувати цього парубка. Вона розглядала його, шукаючи в ньому схожості зі своїм чоловіком, зі своїм сином. Він був рум’яний, дужий, з білявим волоссям і блакитними очима, як у матері. І проте скидався на Жюльєна. Чим саме? Вона сама добре не розуміла цього, але чимось він нагадував Жюльєна.

— Коли б ви змогли показати мені все зараз, — вів далі парубок, — я був би вам дуже вдячний. —

Але Жанна сама ще не знала, що перевозити, бо новий дім її був дуже маленький, і попросила його прийти вдруге наприкінці тижня.

Переїзд зайняв її і вніс сумну розраду в її похмуре й позбавлене будь-яких надій життя.

Вона ходила з кімнати до кімнати, шукаючи речі, які нагадували їй різні події її життя, ті речі, ЩО^стаютіЯ нашими друзями, що являють собою неначе частину шппо-го існування, частину нашого життя; е речі, знайомі нам з дитинства, з якими пов’язані радісні й сумні згадки різні дати нашого життя, які бували німими свідками наших світлих чи тяжких хвилин, які постарілися, зносились разом з нами, підкладка яких де-не-де подерлася, оббивка потерлася, дерев’яні частини розхитались, а фарби зблякли.

Вона вибирала одну річ за одною, часто вагаючись, хвилюючись, начебто мала розв’язати якесь важливе питання, щохвилини міняючи

своє рішення, порівнюючи вартість двох крісел або якого-небудь старого секретера та старовинного робочого столика.

Вона витягала шухляди, шукаючи речей, що нагадували якісь факти з її життя; потім, наважившись нарешті, казала:

— Так, я беру це, — і вибрану річ переносили до їдальні.

Вона захотіла зберегти всі меблі зі спальні, своє ліжко, оббивку, годинник, геть усе.

Взяла декілька стільців з вітальні з малюнками, які вона так любила з дитинства: Лисицю й Журавля, Лисицю й Ворону, Бабку та Мурашку і меланхолійну Чаплю.

Одного разу, блукаючи по всіх кутках домівки, яку вона мала незабаром покинути, вона зайшла на горище.

Остовпіла від здивування; перед нею була безладна купа різноманітних речей, то розбитих, то тільки забруднених, серед яких траплялися й такі, що опинилися тут невідомо чому — чи через те, що перестали подобатись, чи через те, що їх замінили іншими. Вона помітила безліч колись знайомих їй речей, що раптом зникли невідомо куди, різних дрібничок, які вона тримала колись в руках, які були коло неї протягом п’ятнадцяти років, які вона бачила щодня, зовсім їх не помічаючи, і які раптом знайшлися тут, на цьому горищі, поряд з іншими, ще більш старими, про які вона ясно пам’ятала, де яка з них стояла в перший час після її приїзду, і вони раптом набрали значення забутих свідків, знову знайдених друзів. Здавалися їй тепер подібними до тих людей, з якими давно знайомі, а проте вони ніколи не відкривали душі, і які одного вечора раптом ні з того ні з сього починають зненацька говорити, розкриваючи всі свої думки, про існування яких ми й не підозрювали.

З болісно стиснутим серцем проходила Жанна від одної речі до другої, звертаючись до самої себе:

— А, цю китайську чашку л розбила якось увечері, за кілька днів до мого весілля… А ось маленький мамин ліхтар і палиця, яку тато зламав, відкриваючи хвіртку, що розбухла від дощу.

Тут було також багато і незнайомих їй речей, які нічого їй не нагадували, які залишалися ще від часів її дідів чи прадідів, тих укритих порохом речей, що здаються вигнанцями серед чужої їм епохи і наче сумують у своїй самотності; історія, пригоди їх нікому тепер не відомі, ніхто не знас, хто їх вибирав, купував, володів ними, любив їх, ніхто не знає тих рук, що ласкаво держали їх, тих очей, що з задоволенням колись їх розглядали.

Жанна брала їх, вертіла в руках, залишаючи сліди пальців на густому шарі пороху, і довго ще стояла там, серед цього старого мотлоху, під тьмяним світлом, що падало крізь маленькі чотирикутники віконець, зроблених У даху.

Вона уважно розглядала стільці на трьох ніжках, шукаючи в них якоїсь згадки, мідну грілку, поламану жаровню для зігрівання ніг, яка здавалась їй ніби знайомою, і цілу купу різноманітного господарського знаряддя, що давно вже вийшло з ужитку.

Вона набрала цілу купу того, що хотіла взяти з собою, і наказала Розалії забрати все це. Обурена служниця відмовилась переносити "брудний мотлох". Але Жанна на цей раз настояла на своєму, і Розалія скорилась.

Якось вранці молодий фермер Дені Лекок, син Жюльєна, вперше приїхав возом за речами. Розалія супроводила його, щоб простежити за розвантаженням і розставити меблі так, як вони мали стояти.

Залишившись на самоті, Жанна почала блукати по кімнатах замку, охоплена невимовним розпачем, у пориві екзальтованої любові цілуючи все, чого не могла взяти з собою: великих білих птахів на оббивці вітальні, старовинні свічники, все, що потрапляло їй на очі. Немов безумна, з повними сліз очима, ходила вона з одної кімнати до другої, а потім вийшла попрощатися з морем.

Це було наприкінці весни; низьке сіре небо нависало над землею; сумні, жовтуваті хвилі простягалися, скільки око сягає. Жанна довго стояла на крутому березі, поринувши в болісні думки. Потім, з наближенням ночі, вона верну— | лась додому, вистраждавши за цей день не менше, як в найгірші дні свого життя.

Розалія була вже дома й чекала її, захоплена новим приміщенням, кажучи, що воно значно веселіше від цього, подібного до скрині, будинку, який ще й до того ж стояв віддалік від шляху.

Жанна проплакала весь вечір.

Відколи фермери дізналися про продаж замку, вони, не перестаючи, про людське око, ставитись до Жанни з колишньою повагою, почали позаочі звати її "божевільною", самі не розуміючи добре чому, — очевидно тому, що вгадували своїм грубим інстинктом її хворобливу сентиментальність, що невпинно зростала, її екзальтовану мрійливість, все сум’яття її бідної, враженої горем душі.

Напередодні свого від’їзду Жанна випадково зайшла в стайню. Якесь гарчання примусило її здригнутися. То був Масакр, про якого вона не згадувала кілька місяців. Сліпий, розбитий паралічем, досягши вже того віку, до якого рідко доживають собаки, він животів ще на своїй солом’яній підстилці завдяки піклуванню Людівіни, яка одна його не забувала. Жанна схопила його на руки, поцілувала й віднесла до замку. Товстий, як бочка, він насилу волочив свої криві, негнучкі ноги і гавкав, як ті дерев’яні собаки, яких дарують дітям.

Нарешті настав останній день. Жанна спала в колишній кімнаті Жюльєна, бо в її спальні вже не було меблів.

Вона встала змучена, задихаючись, начебто після довгого бігу. На дворі вже стояв віз, навантажений скринями й рештою речей, а позад нього двоколка, призначена для пані та служниці.

Дядько Сімон і Людівіна залишались до приїзду нового власника, а потім мали оселитись у родичів. Жанна призначила їм маленьку ренту; крім того, вони мали й заощадження. То були тепер Дуже старі слуги, ні на що не здатні та балакучі. Маріус, оженившись, уже давно покинув будинок.

Близько восьмої години почав накрапати дощик, дрібний і холодний, принесений легким морським вітром. Довелося прикрити двоколку ковдрами. З дерев уже злітало листя.

На кухонному столі парували чашки з кавою. Жанна сіла й випила свою чашку маленькими ковтками; потім підвелася і сказала:

— Ну, їдемо!

Вона наділа свій капелюшок, загорнулася в шаль і, поки Розалія надівала їй калоші, промовила здавленим голосом:

— А пригадуєш, моя мила, як ішов дощ, коли ми збирались їхати сюди з Руана?..

Вона відчула якісь спазми, притиснула до грудей обидві руки і впала непритомна на спину.

Більше години пролежала, як мертва, потім розплющила очі й забилася в конвульсіях, вся обливаючись слізьми.

Трохи заспокоївшися згодом, вона відчула себе такою кволою, що не змогла встати. Але Розалія, яка боялась нового припадку, якщо вони не виїдуть негайно, пішла по сина. Удвох вони взяли її, підняли, понесли й посадовили в двоколку на оббиту шкірою лавку; потім, сівши поруч із Жанною, стара служниця загорнула її ноги, накинула їй на плечі великий плащ і, тримаючи над її головою парасольку, гукнула:

— Ну, швидше, Дені, їдьмо!

Дені вискочив на двоколку, сів боком поруч із матір'ю, бо місця було мало, і погнав свого коня так швидко, що обох жінок аж підкидало на лавці.

Виїхавши з села, вони помітили якогось чоловіка, що ходив туди й сюди по дорозі; то був абат Толбіак, який, здавалося, підстерігав їх від'їзд.

Він спинився, щоб пропустити двоколку. Одною рукою притримував сутану, щоб не забризкати її, і з-під неї видно було його худорляві, в чорних панчохах ноги, взуті у величезні брудні черевики.

Жанна опустила очі, щоб не зустрітися з ним поглядом, а Розалія, яка знала про все, розлютилась:

— Негідник, негідник, — бурмотіла вона і раптом схопила сина за руку:

— Стьобни-но його батогом!

Але Дені, порівнявшись із священиком, в'їхав колесами в калюжу і з ніг до голови обляпав абата грязюкою.

І поки той витирався своєю великою хусткою, Розалія, повеселівши, обернулась і показала йому кулак.

Вони їхали вже хвилин п’ять, коли Жанна раптом скрикнула:

— А про Масакра ми й забули!

Довелося спинитись; Дені зліз і побіг по собаку, тим часом як Розалія тримала віжки.

Нарешті він повернувся з товстою, облізлою, потворною твариною на руках, яку поклав у ногах жінок.

XIII

Через дві години двоколка спинилась перед маленьким цегляним будиночком серед обсадженого низькорослими грушами фруктового саду, що виходив на шлях.

Чотири гратчасті альтанки, що заросли жимолостю та ломиносом, стояли в чотирьох кутках цього саду, розділеного вузенькими доріжками, обсадженими фруктовими деревами, на невеличкі квадратні грядки з овочами.

Дуже високий живопліт з усіх боків оточував цю садибу, відділену полем від сусідньої ферми. За сто кроків на шляху стояла кузня. До інших найближчих будинків було не менше кілометра.

Навколо садиби простягалась рівнина Ко, з розкиданими по ній фермами, яблуневі сади яких ховалися за чотирма подвійними рядами високих дерев.

Як тільки приїхали, Жанна захотіла відпочити, але Розалія не дозволила їй цього, боячись, щоб вона знов не поринула в свої сумні думки.

Столяр з Годервіля був уже тут, щоб, не гаючи часу, стати до роботи; зараз же, не чекаючи останньої підводи, яка мала скоро прибути, почали розставляти перевезені меблі.

Довелось багато працювати, довго міркувати й радитись.

Через годину коло загорожі з’явився віз, і довелось розвантажувати його під дощем.

Надвечір в домі царювало повне безладдя, скрізь лежали купи речей. Змучена Жанна заснула відразу, як тільки лягла в ліжко.

В наступні дні їй не було коли впадати в тугу, так багато було в неї роботи. Вона навіть знаходила деяке задоволення, прикрашаючи своє нове помешкання, весь час сподіваючись, що сюди може приїхати син. Оббивка з її старої спальні пішла на їдальню, яка водночас була й вітальнею. З особливою старанністю умеблювала вона одну з двох кімнат на другому поверсі, названу нею в думці "кімнатою Пуле".

Другу кімнату вона залишила для себе, а Розалія влаштувалась нагорі, поряд з горищем.

Старанно причепурений будиночок був затишний, і ЖанНІ спочатку подобалося в нім, хоч їй чогось і бракувало, вона сама не знала — чого.

Якось вранці клерк феканського нотаріуса привіз їй три тисячі шістсот франків за залишені в Пеплі меблі. З радісним тремтінням вона взяла ці гроші і, як тільки клерк вийшов, наділа капелюшок, щоб якомога швидше піти до Годервіля і надіслати їх Полю.

Але на шляху зустріла Розалію, яка поверталася з базару. Не вгадавши спочатку всієї правди, служниця все ж про щось здогадалась; дізнавшись про все, бо Жанна не вміла нічого від неї затаїти, вона поставила кошик на землю й дала волю своєму гніву.

Вона кричала, впершись кулаками в боки, а потім, правою рукою схопивши Жанну, а лівою кошика, не перестаючи обурюватись, пішла додому.

Як тільки вони повернулися, Розалія відібрала в Жанни гроші. Жанна дала їх, залишивши в себе шістсот франків, але служниця незабаром викрила її хитрощі і примусила віддати все.

Проте Розалія згодилась, щоб решта ця була надіслана молодому чоловікові.

Через кілька днів від нього прибула подяка:

"Ти мене просто врятувала, дорога мамо, бо тепер ми опинились у великій скруті".

А Жанна ніяк не могла звикнути до Батвіля; їй весь час здавалося, що тут не так легко дихається, як колись, що вона стала ще більш самотньою, ще більш покинутою і пригніченою.

Виходячи з дому, щоб пройтися, вона доходила до маленького села Верней, поверталась через Труа-Мар, потім, уже повернувшись, вставала, охоплена бажанням іти знов, наче вона забула піти саме туди, куди повинна була піти, де їй хотілось побувати.

І так повторювалось щодня, і вона не розуміла причини цієї дивної потреби. Але якось увечері в неї несвідомо вихопилась фраза, яка виявила причину її неспокою.

— О, як би мені хотілось побачити море! — сказала вона, сідаючи обідати.

Те, чого їй так бракувало, було море, її нерозлучний сусід протягом двадцяти п’яти років, з його солоним запахом, штормами, з гучним

гуркотом, буйними вітрами, те море, яке вона бачила щоранку з свого вікна в Пеплі, яким вона дихала і вдень, і вночі, яке вона почувала коло себе, яке вона, сама того не відаючи, звикла любити, як людину.

Масакр теж жив в якомусь надзвичайному збудженні. З вечора переїзду він оселився на кухні, на нижній полиці буфета, і його ніяк не можна було звідти вигнати. Майже не рухаючись, він лежав там цілий день і тільки іноді з глухим гарчанням перевертався.

А коли надходила ніч, він вставав і волочився до садової хвіртки, наштовхуючись на стіни. Повернувшись за кілька хвилин, він сідав навпроти ще теплої печі і, як тільки обидві його господині лягали снати, починав вити.

Він вив так цілу ніч, жалібно, сумовито, іноді спиняючись на деякий час, щоб потім знову почати ще більш нестерпно. Його прив’язали в бочці перед будинком. Тоді він став вити під вікнами. А що він був уже кволий і міг щохвилини здохнути, його знову оселили в кухні.

Жанна зовсім не могла снати; вона чула, як стогнав і невпинно шкрябався Старий пес, що ніяк не міг звикнути до нового житла, добре розуміючи, що він не вдома.

Ніщо не могло його заспокоїти. Виспавшись удень, немовби його сліпі очі й неміч перешкоджали йому рухатися в той час, коли всі тварини живуть і рухаються, він, коли наставав вечір, починав невтомно блукати, немов наважуючись жити і рухатися тільки в темряві, що всіх робить сліпими.

Якось вранці Масакра знайшли мертвим. Це було великим полегшенням для всіх.

Наближалася зима, і Жанна почувала, як її охоплює непереборна безнадія. То не був той гострий біль, що мордує душу, то був якийсь темний, похмурий смуток.

Ніщо не могло розважити її. Ніхто не згадував про неї. Майже завжди безлюдний великий шлях простягався перед її дверима праворуч і ліворуч. Коли-не-коли повз будинок риссю проїздив кабріолет з червонолицим кучером, на якому роздута вітром блуза здавалася блакитною кулею; часом помалу проїздив возик, або ще здалеку, десь на обрії, видно було, як ішли двоє маленьких селян, чоловік та жінка, які все збільшувалися і, минувши будинок, знову зменшувались і, наче якісь комашки, маячіли в кінці білої смужки дороги, що простягалася, скільки сягало око, то підіймаючись, то опускаючись по хвилястій рівнині.

Коли ж почала пробиватися трава, повз огорожу садиби щоранку проходила якась дівчинка в коротенькій спідничці, поганяючи двох худих корів, що паслися в рівчаках понад шляхом. Увечері вона поверталася тією ж сонною ходою, раз на десять хвилин роблячи один крок слідом за своєю худобою.

Кожної ночі Жанні снилося, що вона ще живе в Пеплі.

Бачила себе там, як колись, із татом і матусею, а іноді навіть і з тіткою Лізон. Перед нею поставали колишні, забуті вже події, їй уявлялося, як вона веде під руку пані Аделаїду, що прогулюється по своїй алеї. І щоранку прокидалася вся в сльозах.

Вона завжди думала про Поля, питаючи себе: "Що він робить, як живе тепер? Чи згадує про мене коли-небудь?" Гуляючи тихою ходою покрученими стежками між фермами, мучила себе цими питаннями і особливо страждала від нестримних ревнощів до тієї невідомої жінки, що вкрала в неї сина. Тільки ця ненависть і спиняла її, не даючи іцо-небудь робити, поїхати за ним, добитись до нього. Вона уявляла, як перед нею стоїть на дверях його коханка, питаючи її: "Що вам тут треба, пані?" Від

однієї думки про можливість такої зустрічі в ній обурювалася гордість матері; пиха жінки, чистої, бездоганної і незаплямованої, дедалі більш повставала в ній проти підлоти мужчин, невільників плотського кохання, яке бруднить навіть серця. Все людство здавалось їй заплямованим, коли вона думала про нечисті таємниці хтивості, про ганебні пестощі, про всі вгадувані таємниці нерозривних зв’язків.

Так минули весна і літо.

Коли ж надійшла осінь з нескінченними дощами, сірим небом і темними хмарами, Жанну охопила така втома від життя, що вона вирішила зробити останнє зусилля, аби повернути до себе свого Пуле.

Пристрасть молодого чоловіка, можливо, вже охолонула.

Вона написала до нього тужливого листа:

"Моя дорога дитино, я благаю тебе повернутись до мене. Подумай тільки, що я стара, слаба, завжди сама-самісінька зі своєю служницею. Я живу тепер у маленькому будинку коло шляху. Це дуже сумно. Але коли б тут був ти, все змінилося б для мене. Крім тебе, у мене немає нікого в світі, а я не бачила тебе вже сім років! Ти ніколи не дізнаєшся, яка я була безталанна і що тільки тобою жило моє серце. Ти був моїм життям, моєю мрією, моєю єдиною надією, моєю єдиною любов’ю, і мені тебе бракує, ти мене покинув.

О, повернися ж, дорогий мій Пуле, повернися і пригорнись до своєї старої матері, що в розпачі простягає до тебе руки

Жанна."

Через кілька днів він відповів:

"Моя дорога мамо, я був би щасливий побачитися з тобою, але не маю ані су. Пришли мені трохи грошей, і я приїду. Та я й сам мав намір приїхати до тебе, щоб обміркувати один проект, який дав би мені змогу виконати те, що ти просиш.

Безкорисливість і щира любов до мене тієї, що була і лишається моєю супутницею в чорні дні мого життя, безмірні. Неможливо жити далі, не визнавши публічно її вірного кохання та самовідданості. А втім, у неї дуже добрі манери, що ти зможеш оцінити. Вона дуже освічена, багато читає. Нарешті, ти не уявляєш собі, чим була вона завжди для мене. Я був би негідником, коли б не засвідчив їй своєї вдячності. Прошу твого благословення на наш шлюб. Ти простиш мені мою втечу, і ми заживемо всі разом у твоєму новому будинку.

Коли б ти її знала, ти зараз же дала б свою згоду. Запевняю тебе, що вона дуже добра і вихована. Я певен, що ти її полюбиш. Щодо мене, то я не можу без неї жити.

З нетерпінням жду твоєї відповіді, моя дорога мамо, і обоє ми цілуємо тебе від щирого серця.

Твій син віконт Поль де Ламар".

Жанна була приголомшена. Не рухаючись, опустивши листа на коліна, сиділа вона, вгадуючи хитрощі цієї жінки, яка завжди тримала коло себе її сина, яка ні разу не відпустила його, чекаючи свого часу, того часу, коли охоплена розпачем стара мати, не маючи більше сил опиратися бажанню обняти свою дитину, ослабне й погодиться на все.

І та перевага, яку Поль уперто віддавав цій жінці, завдавала її серцю нестерпного болю.

— Він мене не любить, він мене не любить, — повторювала вона.

Увійшла Розалія.

— Він хоче тепер одружитися з нею, — промовила Жанна.

Служниця здригнулась.

— О пані, цього ви не дозволите. Пан Поль не повинен брати цю хвойду.

Пригнічена, але все ж обурена, Жанна відповіла:

— Ні, моя люба, цього ніколи не буде. Коли ж він не хоче приїхати, я повинна поїхати до нього, — і ми ще побачимо, хто з нас переможе.

І вона зараз же написала до Поля, щоб повідомити його про свій приїзд і призначити йому побачення, але тільки не там, де живе ця розпусниця.

Потім, чекаючи відповіді, вона стала готуватись до від’їзду. Розалія почала складати в стару валізу білизну й речі своєї пані. Але, взявши в руки одну стару сільську сукню, вона скрикнула:

— Та у вас же нема чого вдягти! Я не дозволю, щоб ви так їхали. Вам соромно буде показатися й на очі людям, а паризькі дами вважатимуть вас за покоївку.

Жанна не перечила, і вони вдвох вирушили в Годервіль, вибрали зелену картату матерію й віддали її шити міській кравчині.

Потім вони пішли до нотаріуса Русселя, який щороку їздив на два тижні до столиці, щоб одержати від нього потрібні відомості. Адже Жанна вже двадцять вісім років не бачила Парижа.

Він дав багато порад, як треба поводитись, щоб не попасти під екіпаж, щоб не бути обікраденою, порадив зашити гроші в підкладку вбрання і не тримати в кишені нічого, крім найпотрібнішого. Він довго розповідав про недорогі ресторани, в двох чи в трьох з яких, як казав він, бувають жінки, і рекомендував готель "Нормандія" коло залізничного вокзалу, де зупинявся завжди він сам і де можна навіть на нього послатися.

Вже шість років, як поміж Парижем і Гавром було прокладено залізницю, про яку говорили тоді по всіх усюдах. Але Жанна, цілком поринувши в своє горе, не бачила ще тих парових машин, що зробили переворот у житті всієї країни.

Тим часом Поль не відповідав.

Вона чекала тиждень, потім другий, щоранку виходячи на шлях назустріч листоноші і тремтячим голосом питаючи його:

— Чи в вас нічого нема для мене, дядьку Маланден?

А той відповідав їй своїм хрипким голосом:

— На цей раз нічого, моя шановна пані.

Звичайно, це вона, та жінка, перешкоджала Полеві відповісти!

Тоді Жанна вирішила їхати, не гаючи часу. Вона хотіла взяти з собою і Розалію, але та відмовилась, щоб не збільшувати витрат на подорож.

Проте служниця не дозволила своїй пані взяти більш як триста франків:

— Л коли вам знадобляться ще, напишіть мені, я піду до нотаріуса і попрошу його послати вам, скільки буде треба. Бо коли вам дам більше, то все перейде до кишені пана Поля.

Одного грудневого ранку вони посідали, нарешті, в візок Дені Лекока, що приїхав, щоб відвезтц їх до поїзда. Розалія вирішила провести свою пані до вокзалу.

Спочатку вони довідались про ціну квитків, потім, коли все вже було зроблено і валізу здано в багаж, почали чекати коло залізних рейок, намагаючись зрозуміти, як може рухатись по них це невідоме їм диво, і до того перейнялися цими думками, що навіть і не згадували про сумну подорож.

Нарешті далекий свисток примусив їх обернутись, і вони помітили якусь чорну машину, що все збільшувалась. Із страшенним гуркотом під’їхала вона до них і прокотила довгий ланцюг маленьких будиночків на колесах. Кондуктор відчинив двері, Жанна поцілувала Розалію і, вся в сльозах, увійшла в один з цих будиночків.

Схвильована Розалія кричала:

— До побачення, пані! Щасливої дороги, вертайтеся швидше!

— До побачення, моя люба!

Ще раз пролунав свисток, і вся низка вагонів покотилася, спочатку помалу, потім швидше, і, нарешті, з страшенною швидкістю.

В купе, де сиділа Жанна, спали, притулившись но кутках, двоє якихось панів.

Вона розглядала поля, дерева, ферми, села, приголомшена швидкістю руху, почуваючи себе в якомусь іншому житті, в якомусь

новому, чужому їй світі, незнайомому ні її спокійній молодості, ні всьому її одноманітному існуванню.

Вже вечоріло, коли поїзд приїхав у Париж.

Носильник узяв валізу Жанни, і вона пішла слідом за ним, розгублена, не звикла до юрби, що рухалась навколо неї, штовхала її з усіх боків; вона майже бігла за носильником, боячись загубити його з очей.

Опинившись у конторі готелю, Жанна поспішила заявити:

— Я приїхала за рекомендацією пана Русселя.

Господиня готелю, серйозна товста жінка, що сиділа за

своїм бюрком, запитала:

— Хто це такий — пан Руссель?

— Та нотаріус із Годервіля, — збентежено відповіла Жанна. — Він зупиняється у вас щороку.

— Можливо, — заявила товста жінка, — але я його не знаю. Вам потрібна кімната?

— Так, пані.

Лакей, взявши валізу, повів її по сходах.

Серце її стиснулось. Вона сіла за маленький столик і замовила собі бульйону та крильце курчати. Вона нічого не їла з самого ранку.

Сумно пообідала вона при свічці, думаючи про безліч речей, пригадуючи свій переїзд через це саме місто, коли верталася з весільної подорожі, і перші прояви вдачі Жю-льєна під час їх перебування в Парижі. Але тоді вона була молода, довірлива й бадьора. А тепер почувала себе старою, розгубленою, навіть полохливою, безсилою, все її бентежило. Скінчивши обідати, вона підійшла до вікна й почала дивитись на повну людей вулицю. їй хотілось вийти, але вона не наважилась. їй здавалося, що вона неодмінно там загубиться. Лягла й загасила свічку.

Але шум, відчуття близькості незнайомого міста і зворушення від подорожі не давали їй заснути. Минали години. Гомін за вікнами потроху стихав, але вона все ще не могла спати, знервована цією напівтишею великого міста. Звикла до тиші і глибокого сну йолів, який присипляє все — і людей, і тварин, і рослин, а тепер відчувала навколо себе якийсь таємничий рух. До неї долітали якісь майже невловимі голоси, що начебто проходили крізь стіни готелю. Іноді скрипіла де-небудь дошка в підлозі, грюкали двері, дзеленчав дзвоник.

Раптом, близько другої години ночі, коли вона вже починала засинати, в сусідній кімнаті закричала якась жінка; Жанна швидко сіла на своєму ліжку; потім їй почувся чоловічий сміх.

Поволі починало світати, і разом з світанком її опанувала думка про Поля; вона одяглася, як тільки почало розвиднятися.

Він жив на вулиці Соваж, у Сіте. Вона вирішила йти туди пішки, пам’ятаючи поради Розалії про, економію грошей. День був чудовий; холодне повітря щипало обличчя; тротуарами кудись поспішали люди. Вона йшла, як могла швидко, по вказаній їй вулиці, в кінці якої треба було повернути праворуч, потім ліворуч, потім, досягши площі, знову спитати дорогу. Вона не знайшла площі і запитала в булочника, який дав їй інші вказівки. Вона пішла знову,

блукала, заблудилася, слухала нових порад і зовсім розгубилась.

Не тямлячи себе, йшла майже навмання. Вона наважилась уже покликати візника, коли побачила Сену. Тоді пішла уздовж набережної.

Приблизно через годину вона опинилась на вулиці Со-важ, — схожій на зовсім темний провулок.

Зупинилась перед дверима, не маючи сили зробити кроку від хвилювання.

Тут, у цьому будинку, жив Пуле.

Руки й ноги в неї тремтіли; нарешті вона увійшла, пройшла коридор, побачила кімнату швейцара і звернулась до нього, простягаючи срібну монету:

— Чи можете переказати панові Полю де Ламару, що одна стара дама, подруга його матері, чекае його внизу?

— Він уже не живе тут, — відповів швейцар.

Вона вся здригнулась і пробелькотіла:

— А де ж… де живе він тепер?

— Не знаю.

Вона відчула, як у неї запаморочилося в голові, немов перед непритомністю, і деякий час нічого не могла промовити. Нарешті, зробивши надлюдське зусилля, отямилась і прошепотіла:

— Коли він виїхав?

Швейцар став балакучий:

— Ось уже два тижні. Вони вийшли якось увечері й не повернулись. Вони напозичалися скрізь по всьому кварталу і через це, самі розумієте, не залишили своєї адреси.

Наче якісь вогняні іскри посипались перед очима в Жанни, немов перед нею стріляли з рушниць. Але одна невідступна думка підтримувала її, не давала їй упасти, допомогла зберегти зовнішній спокій і розважливість: вона хотіла дізнатись про все і розшукати Поля.

— Виходить, він нічого не сказав, коли йшов з дому?

— О, нічогісінько; вони втекли, щоб не платити боргів.

— Але ж він повинен надсилати кого-небудь за листами.

— Найчастіше їм давав листи я. Та вони не одержали за рік і десяти листів. Проте за два дні перед їхнім від’їздом я передав їм якогось листа.

Напевно, то був її лист.

— Слухайте, — швидко промовила Жанна, — я його маги, я приїхала, щоб знайти його. Ось вам десять франків. Якщо матимете які-небудь звістки, якісь відомості про нього, сповістіть мене в готель "Нормандія", на вулиці Гавр, і я вам щедро заплачу за це.

— Звіртесь на мене, пані,— сказав він.

І вона пішла.

Знову блукала вулицями, не знаючи, куди йде. Вона йшла швидко, немов у якійсь важливій справі. Вона йшла попід будинками, і її штовхали перехожі з пакунками, не бачачи екіпажів, вона переходила вулиці, і її

лаяли візники; вона спотикалась на східцях тротуарів, не помічаючи їх, стрімголов бігла вперед, зовсім не тямлячи себе.

Раптом опинилася в якомусь саду і враз відчула себе такою втомленою, що сіла на лавку. Очевидно, сама того не помічаючи, вона довго сиділа тут і плакала, бо перехожі спинялись і дивились на неї. Потім їй стало дуже холодно; вона підвелася, щоб іти, і ледве поволокла ноги — такою кволою і змученою почувала вона себе.

Хотіла було зайти в якийсь ресторан з’їсти бульйону, але не наважилась увійти туди через якийсь сором, страх, замішання, боячись виявити перед усіма своє горе. На мить спинилась коло дверей, зазирнула всередину, побачила всіх цих людей, що їли там за столами, і втекла з переляку, кажучи собі: "Зайду в інший". Але вона не наважувалась зайти і в інші.

Нарешті купила в булочній маленький хліб у формі півмісяця й почала гризти його, все йдучи вперед. Її мучила спрага, але вона не знала, куди зайти напитись, і намагалась терпіти.

Минувши якесь склепіння, вона знов опинилася в оточеному аркадами саду і впізнала Пале-Ройяль.

Сонце й ходьба трохи розігріли її, і вона ще посиділа там одну-дві години.

У сад вливалася юрба, та елегантна, щаслива юрба, в якій розмовляли, сміялись, віталися, в якій жінки гарні, а чоловіки багаті, яка живе тільки для розкошів та розваг.

Збентежена цим блискучим натовпом, Жанна встала, щоб утекти; але зненацька їй спало на думку, що тут можна зустрінути Поля, і вона почала сновигати своєю скромною і швидкою ходою туди й сюди по саду, вдивляючись в обличчя зустрічних.,

На неї оглядались, а дехто із сміхом показував пальцями. Помітивши це, Жанна швидко вийшла з саду, гадаючи, що, напевно, то глузували з її убрання, з зеленої картатої сукні, яку вибрала Розалія і пошила годервільська кравчиня.

Вона вже не сміла навіть питати перехожих, куди їй іти. Проте наважилась, нарешті, і кінець кінцем знайшла свій готель.

Решту дня нерухомо просиділа на стільці коло ліжка. Потім, пообідавши, як і вчора, супом і шматочком м’яса, вона лягла в ліжко, роблячи кожен рух якось машинально, за звичкою.

На другий день пішла в префектуру поліції з проханням знайти її сина. Нічого певного їй не змогли там пообіцяти, крім того, що буде вжито заходів.

Потім знову блукала вулицями, все ще сподіваючись зустріти Поля і почуваючи себе серед цієї рухливої юрби ще більш самотньою, ще більш розгубленою, ще більш нещасною, ніж серед безлюдних полів.

Коли ввечері повернулась до готелю, їй переказали, що якийсь чоловік питав її від імені пана Поля і що він знову зайде завтра. Кров прихлинула їй до серця, і цілу ніч вона не склепила очей. Невже то був він? Так, напевно, то був він, хоч вона й не впізнавала його по описові його зовнішності.

Коло дев’ятої години ранку хтось постукав в її двері, і вона крикнула: "Увійдіть", готова кинутися вперед з розкритими обіймами. З’явився якийсь незнайомець. І поки він просив пробачення за турботи й пояснював свою справу, говорив про борг Поля, за виплатою якого він і прийшов, вона почувала, що плаче, і, не бажаючи виявити цього, витирала сльози пальцем, коли вони набігали в куточки очей.

Він довідався про її приїзд від швейцара з вулиці Соважі і через те, що не міг знайти Поля, звернувся до його матері. І простяг папірець, який вона взяла, нічого не тямлячи. Побачивши цифру —90 франків, вона вийняла гроші й заплатила.

В цей день вона вже не виходила.

На другий день з’явились нові кредитори. Вона віддала все, що в неї було, залишивши тільки двадцять франків, і написала Розалії, сповіщаючи її про своє становище.

Чекаючи відповіді своєї служниці, вона цілими днями блукала по місту, не знаючи, що робити, як згаяти нудні, нескінченні години, не маючи нікого, нікого, хто знав би про її горе. Ходила навмання, почуваючи тепер потребу швидше поїхати, повернутись туди, в свій маленький будиночок на краю безлюдного шляху.

Ще так недавно вона не могла більш там жити, так пригнічувала її журба, а тепер ясно відчувала, що, навпаки, тільки там і може жити, там, де так укоренились її сумні звички.

Нарешті, якось увечері одержала листа і двісті франків. Розалія писала:

"Пані Жанно, повертайтесь якомога швидше, бо я вам більш нічого не пришлю. Щодо пана Поля, то я сама поїду розшукувати його, коли ми одержимо від нього якусь звістку.

Бувайте здорові. Ваша служниця

Розалія".

І вранці, коли йшов сніг і було дуже холодно, Жанна поїхала назад у Батвіль.

XIV

З того часу вона перестала виходити, перестала рухатися. Щоранку прокидалася в певну годину, дивилась у вікно на погоду, потім спускалася вниз і сідала в залі коло каміна.

Цілими днями нерухомо сиділа вона там із втупленими в огонь очима, поринувши в сумні думки, перебираючи в пам’яті невеселу низку своїх страждань. Сутінки поступово огортали маленьку кімнату, а вона все сиділа, ворушачись лише тоді, коли треба було підкинути дров у камін. Розалія приносила лампу і скрикувала:

— Ну, пані Жанно, вам треба пройтись, а то знову у вас не буде апетиту ввечері.

Часто її переслідували й мучили нав’язливі думки, безглузді турботи: яка-небудь дрібниця виростала в її хворій голові — у щось надзвичайно важливе.

Але здебільшого вона знову жила своїм минулим, давно минулим життям, часто згадуючи своє дитинство і свою весільну подорож до Корсіки. Давно забуті краєвиди цього острова знову виринали перед нею з вогню каміна; вона пригадувала всі подробиці, всі незначні факти, всі обличчя, які там зустрічала; обличчя провідника Жана Ріволі переслідувало її; їй здавалося часом, що вона чує його голос.

Потім перед нею поставали щасливі роки дитинства Поля, коли він примушував її саджати салат і коли вона ставала навколішки на масну землю поруч із тіткою Лізон, навперебій догоджаючи дитині, змагаючись у тому, хто з них краще посадить розсаду і в кого буде більше пагінців.

І уста її шепотіли тихо: "Пуле, мій маленький Пуле", немовби вона казала це йому самому. Тоді мрії її зосереджувались на цьому слові, і іноді протягом цілих годин вона писала в повітрі витягненим пальцем

літери, з яких складалось його ім’я. Вона повільно виводила ці літери перед вогнем каміна, уявляючи, що бачить їх, потім, думаючи, що помилилась, вона починала знову вирисовувати тремтячою від утоми рукою літеру П, напружуючи сили, щоб до кінця написати ім’я; скінчивши його, знову бралася за те саме.

Нарешті вибивалася з сил, плуталась, перескакувала на інші слова, нервувалась майже до божевілля.

В неї появилися всі дивацтва, властиві самотнім людям. Вона роздратовувалась, коли якась річ стояла не на своєму місці.

Розалія часто примушувала її ходити, виводила на шлях; але через двадцять хвилин Жанна вже заявляла:

— Я більш не можу, люба, — і сідала на краю канави.

Незабаром вона зненавиділа всякий рух і намагалась залишатися в ліжку якомога довше.

З дитинства в неї була тільки одна незмінна звичка — вставати відразу після того, як вип’є каву з молоком. Цій каві вона надавала якогось перебільшеного значення, і відмовитись від неї їй було б важче, ніж від будь-чого іншого. Щоранку вона чекала появи Розалії з якимось трохи плотським нетерпінням, і як тільки на її нічному столику з’являлася повна чашка, вона сідала в ліжку і з якоюсь пожадливістю швидко її випивала. Потім, відкинувши ковдру, починала одягатися.

Згодом вона потроху звикла помріяти кілька хвилин після того, як ставила чашку на блюдце; потім знову лягала в ліжко, і так з кожним днем все довше й довше гаяла час, поки не з’являлась Розалія і, розгнівавшись, не починала одягати її майже силоміць.

В ній зникла остання видимість волі, і щоразу, коли служниця зверталась до неї за якою-небудь порадою або питала про щось, бажаючи знати її думку, вона відповідала:

— Роби, як знаєш, люба.

Вона була так переконана у своїй лихій долі, що, нарешті, перейнялася суто східним фаталізмом. Звикнувши бачити нездійсненність своїх мрій, крах своїх надій, вона вже зовсім не наважувалась що-небудь розпочинати і бувало вагалася протягом цілого дня перш ніж зробити якусь дрібницю, наперед упевнена в тому, що зазнає невдачі і тільки собі нашкодить.

Щохвилини повторювала:

— Мені ні в чому не щастило в житті.

Тоді Розалія скрикувала:

— А що б ви сказали, коли б вам треба було працювати, щоб заробити шматок хліба, коли б вам щодня треба було вставати о шостій годині ранку, щоб іти на поденщину? Багато є таких, що мусили це робити, і, проте, на старості літ вони вмирають від злиднів.

— Але подумай, що я сама-самісінька, — відповідала Жанна, — що мій син покинув мене.

Тоді Розалія обурювалась:

— Подумаєш, яке нещастя! Ну так що? Ну, а сини, що йдуть на військову службу? А ті, що переселяються до Америки?

Вона уявляла собі Америку якоюсь непевною країною, куди їдуть наживати багатство і звідки ніколи не повертаються.

— Завжди настає час, — казала вона далі,— коли треба розлучатись, бо старі й молоді не можуть завжди жити разом.

І вона кінчала жорстоким запитанням:

— Ну, добре, а що б ви сказали, коли б він помер?

На це Жанна нічого вже не відповідала.

З першими теплими весняними днями вона відчула в собі трохи більше сил, але й це повернення бадьорості використовувала лише на те, щоб ще більше віддатися своїм похмурим думкам.

Якось уранці, піднявшись, щоб пошукати щось на горищі, вона випадково знайшла там скриньку, повну старих календарів; деякі сільські жителі мають звичку зберігати їх.

їй здалося, ніби вона знайшла свої давні роки; і, охоплена якимось дивним і неясним хвилюванням, вона спинилась перед цією купою картонних чотирикутників.

Взяла календарі й віднесла їх униз, у зал. Вони були різноманітних розмірів — великі й маленькі. Вона почала розкладати їх на столі по роках. Раптом їй попав до рук перший календар, який вона привезла до Пепля.

Вона довго розглядала його, дивлячись на дні, викреслені нею вранці перед від’їздом у Пепль, на другий день після виходу з монастиря, й заплакала. Вона плакала безнадійними тихими сльозами нещасної старої жінки, перед очима якої наче розгорнулося тепер на столі все її безталанне життя.

І тут її охопило бажання, що перейшло незабаром в якусь божевільну шалену манію: вона захотіла відновити день за днем у своїй пам’яті все, що робила за цей час.

Вона почепила на стіні в хронологічному порядку ці пожовклі квадрати картону і протягом багатьох годин розглядала то один, то другий з них, питаючи себе:

— Що було зі мною в цьому місяці?

Вона відмічала рисочками всі пам’ятні дати свого життя, й іноді їй щастило воскресити цілий місяць, групуючи, зв’язуючи один з одним всі дрібні факти, що траплялись перед чи після тієї чи іншої важливої події.

Завдяки упертій увазі й зосередженим зусиллям пам’яті їй пощастило цілком відновити перед собою два перші роки свого перебування в Пеплі; і ці згадки давноминулого життя поставали перед нею з якоюсь особливою легкістю й виразністю.

Але наступні роки ніби зникли в тумані, змішувались, переплутувались один з одним; і іноді, схиливши над календарем голову й зазираючи в своє минуле, вона довго просиджувала так, не маючи навіть сил пригадати, чи до цього саме календаря належить її згадка.

І вона починала переходити від одного до другого календаря навколо всієї кімнати, що, немов зображеннями Хрис-та, котрого ведуть на Голгофу, була оточена цими картинами її минулого життя. Рантом перед якимось із них вона ставила стілець і, розглядаючи календар, вся віддавалася своїм спогадам і непорушно залишалась так аж до ночі.

Потім зненацька, коли тепле проміння сонця збудило природу, коли на полях почали проростати посіви, а дерева зазеленіли, коли яблуні в садах покрилися рожевим цвітом, сповнюючи рівнину своїми пахощами, незвичайне збудження охопило Жанну.

Вона не могла вже всидіти на місці; невпинно ходила, то виходячи, то знову вертаючись двадцять разів на день, і іноді заходила кудись далеко, блукаючи вздовж ферм в гарячковому і сумному збудженні.

Помітивши маргаритку, що ховалася в густій траві, або сонячний промінь, що ковзав по листю, чи калюжу в колії, в якій відбивалась блакить неба, вона розчулювалася, зворушувалась, хвилювалася; в ній прокидались давні почуття, як відгук її дівочих хвилювань, коли вона мріяла, гуляючи в полях.

Вона відчувала в собі те саме тремтіння, так само тішилась цими пестощами й неясним сп’янінням теплих днів, як і тоді, коли перед нею було все її майбутнє. І тепер, коли майбутнього вже не було, вона знову переживала колишні почуття.

її серце від цього ще зазнавало радості, але разом з цим — і жалю, нібито вічна радість збудженої природи, проходячи в її зів’яле тіло, в її захололу кров, в її пригнічену душу, могла дати їй тільки якусь хворобливу і слабку втіху.

Також здавалось їй, що все навколо неї якось змінилося. Сонце було вже не таке тепле, як у дні її молодості, небо не таке блакитне, трава не така зелена; а квітки — блідіші і не такі запашні і вже не так, як колись, п’янили.

Однак подеколи її охоплювало таке почуття радості, що вона знову починала мріяти, сподіватись, чогось чекати; бо хіба ж можна не сподіватись, наперекір всій лютій суворості долі, коли навкруги так прекрасно?

Цілими годинами вона все ходила, наче її підганяло душевне збудження. Іноді вона раптом спинялась і сідала на краю шляху, поринаючи в свої журливі думки. Чому ніхто не кохав її, як кохають інших? Чому вона не зазнала навіть звичайної радості спокійного існування?

Іноді, забувши на хвилину, що вона вже стара, що в майбутньому в неї нема вже нічого, крім кількох сумних і самотніх років, що вона вже пройшла свій життєвий шлях, — вона, немов колись, у шістнадцять років, починала будувати різні принадні плани і малювати перед собою картини чарівного майбутнього. Але потім її раптом охоплювала жорстока свідомість дійсності. Тоді вона підводилась, почуваючи себе такою безсилою, неначе на її плечі впав важкий тягар, і вже тихою ходою верталась додому, шепочучи:

— О, я стара й дурна. Стара й дурна.

Розалія щохвилини повторювала їй тепер:

— Та заспокойтесь, пані, чого ви так хвилюєтесь?

А Жанна сумно відповідала:

— Що ж ти хочеш, я, як Масакр, доживаю останні дні.

Якось вранці служниця увійшла в її кімнату раніш, ніж звичайно, і, поставивши на нічному столику чашку кави з молоком, сказала:

— Ну, пийте швидше, Дені чекає нас коло воріт. Ми поїдемо в Пепль, бо я маю там справу.

Жанні здалося, що вона зараз знепритомніє, так схвилювали її ці слова. Вона одяглася, вся тремтячи від збудження, бентежачись і слабіючи від самої думки, що знову побачить свою любу домівку.

Променисте небо розстилалось над землею; весело бігла конячка, іноді переходячи в галоп. Коли вони в’їхали в сільце Етуван, Жанна відчула, що їй важко дихати, так забилось її серце; коли ж вона побачила цегляні стовпчики огорожі, вона тихо, проти волі, простогнала: "О-о-о!".

Коня розпрягли в Кульярів, і, поки Розалія з сином ходили в своїх справах, фермери запропонували Жанні пройтися по замку, бо господарів не було дома, і дали їй ключі.

Вона пішла сама і, підійшовши до старого замку з боку моря, зупинилась, щоб розглянути його.

Зовні нічого в ньому не змінилося. Потьмянілі стіни великого сірого будинку були осяяні ласкавим промінням сонця. Всі віконниці були зачинені.

Маленька суха гіллячка впала на її сукню; вона звела очі, гіллячка впала з платана. Жанна наблизилась до могутнього дерева з гладенькою й ясною корою і, наче живу істоту, погладила його рукою. Нога її наткнулася в траві на шматок гнилого дерева; то був останній уламок лавки, на якій вона так часто сиділа зі своїми рідними, тієї лавки, яку було поставлено в день першого візиту Жюльєна.

Потім вона підійшла до подвійних дверей вестибюля і насилу їх відімкнула. Важкий іржавий ключ ніяк не повертався; нарешті замок піддався, якось глухо скрипнувши пружиною, і стулка дверей, спочатку теж трохи туго, відчинилася, коли вона її штовхнула.

Швидко, майже бігом, Жанна кинулась до своєї кімнати. Спочатку вона не впізнала її, бо стіни було обклеєно ясними шпалерами, але, розчинивши вікно, завмерла, схвильована до глибини душі цим обрієм, який так любила, гайком, берестами, рівниною і морем з темними вітрилами, які здавалися здалеку нерухомими.

Вона блукала по великому порожньому будинку, розглядала на стінах кожну знайому їй плямочку, спинилась перед маленькою діркою в стіні, яку зробив барон, коли, згадуючи свою юність, фехтував жартома паличкою.

В матусиній кімнаті вона знайшла встромлену за дверима в темному кутку коло ліжка тонку шпильку з золотою головкою; ясно пригадала тепер, що колись встромила її туди, а потім шукала кілька років. Ніхто не знайшов її. Вона взяла її, наче якусь дорогоцінну реліквію, і поцілувала.

Вона ходила по всіх закутках, шукаючи і впізнаючи різні, майже непомітні сліди на шпалерах, яких не замінили, і знову розрізняла ті химерні фігури, які наша уява часто створює з малюнків тканини, прожилок мармуру, з плям почорнілої від часу стелі.

Нечутною ходою блукала вона сама-одна по цьому великому мовчазному замку, наче по кладовищу, де було поховано все її життя.

Вона спустилась у вітальню. Від зачинених віконниць тут було темно і спершу не можна було нічого розрізнити; потім, коли очі її звикли до темряви, вона впізнала шпалери, на яких були намальовані птахи. Перед каміном стояли два крісла, немовби їх хтось тільки що залишив; а запах цієї кімнати, завжди властивий їй, наче якомусь живому створінню, запах цей — невиразний, неясний і разом з тим добре знайомий аромат старих покоїв — враз захопив Жанну, зворушив, наповнив спогадами всю її душу. Вона стояла, задихаючись, вбираючи в себе цей подих минулого, втупивши очі в крісла, — і раптом у миттєвій галюцинації, породженій її невідступною ідеєю, їй здалося, що вона бачить, — так, вона бачила ясно, як часто колись бачила, — свого батька й матір, що гріли ноги коло каміна.

З жахом відхитнулась вона, вдарившись спиною об одвірок, і схопилась за нього, щоб не впасти, все ще не зводячи очей із крісел.

Видіння зникло.

Розгублено стояла вона кілька хвилин, потім, потроху отямившись, захотіла втекти звідси, щоб не збожеволіти. Погляд її випадково впав на одвірок, до якого притулилась, і вона побачила на ньому "східці Пуле".

Ледве помітні рисочки підіймалися з нерівними інтервалами, а вирізьблені ножиком цифри зазначали роки, місяці і зріст її сина. Іноді то був крупний почерк барона, іноді її власний, менший, — іноді — трохи тремтячий почерк тітки Лізон. І їй здалося навіть, що перед нею, як колись, стоїть білява дитина, притулившись лобиком до стінки, щоб виміряли її зріст.

Барон кричав;

— Жанно, він виріс за ці шість тижнів на цілий сантиметр!

І вона з шаленою любов’ю почала цілувати одвірок. Але знадвору хтось покликав її. То був голос Розалії.

— Пані Жанно, пані Жанно, ідіть снідати.

Не тямлячи себе, вона вийшла з будинку. Не розуміла нічого з того, що їй казали, щось їла, коли її частували, чула розмови, не усвідомлюючи, про що йде мова, і сама про щось говорила з фермерами, які питали її про здоров’я, давала цілувати себе і сама цілувала щоки, які їй підставляли, — і, нарешті, сіла в візок.

Як тільки високий дах замку зник за деревами, страшний розпач охопив її душу. Вона відчула серцем, що назавжди попрощалася з рідним домом.

Повернулися в Батвіль.

В ту хвилину, коли входила в своє нове житло, Жанна помітила під дверима щось біле; то був лист, який просунув туди листоноша, поки її не було вдома. Вона відразу вгадала, що лист від Поля, і тремтячою від хвилювання рукою розірвала конверт. Він звертався:

"Моя дорога мамо, я не писав тобі раніше, не хотів, щоб через мене ти обтяжувала себе марною подорожжю до Парижа, бо я сам незабаром приїду до тебе. Мене спіткало тепер велике горе, і я опинився в дуже скрутному становищі. Моя жінка помирає, три дні тому породивши дівчинку, і в мене ані су. Я не знаю, що робити з дитиною, яку консьєржка хоч і годує, як уміє, соскою, але яку я все-таки боюся втратити. Чи не могла б ти взяти її до себе? Я зовсім не знаю, що робити, і не маю грошей, щоб найняти їй мамку. Відповідай негайно.

Твій люблячий син Поль".

Жанна впала на стілець, ледве знайшовши в собі силу гукнути Розалію. Коли служниця прийшла, вони перечитали листа удвох і потім довго мовчали.

Нарешті Розалія промовила:

— Я поїду по дитину, пані. Не можна її так кидати.

— Гаразд, моя люба, — відповіла Жанна.

Вони помовчали ще трохи.

— Надівайте капелюшка, пані,— промовила згодом служниця, — поїдемо в Годервіль до нотаріуса. Якщо вона вмирає, треба, щоб пан Поль повінчався з нею; це треба для дитини.

І Жанна, нічого не відповівши, наділа капелюшок. Глибока, таємна радість, в якій соромно було признатися, сповнювала її серце, радість віроломна, яку вона за всяку ціну хотіла втаїти, та радість, від якої червоніють, але яка дає серцю якусь надзвичайну насолоду: коханка її сина вмирала.

Нотаріус дав служниці докладні вказівки, які вона попросила повторити кілька разів; потім, упевнившись в тому, що не зробить помилки, заявила:

— Не бійтеся нічого, тепер я все беру на себе.

Тієї ж ночі вона поїхала до Парижа.

Два дні Жанна прожила в такому хвилюванні, що ні про що не могла думати. Вранці третього дня вона одержала від Розалії записку, що та приїжджає вечірнім поїздом.

І більш нічого.

Коло третьої години Жанна попросила сусіда запрягти візок і поїхала на станцію Безвіль зустрічати служницю.

Жанна стояла на платформі, втупивши очі в рівну лінію рейок, що бігли до самого обрію, зливаючись удалині. Час від часу вона дивилась на станційний годинник… Ще десять хвилин… Ще п’ять хвилин… ще дві хвилини… і ось зараз… Та все ще нічого не було видно вдалині. Потім вона раптом помітила якусь білу пляму, димок, потім чорну цятку під ним, що все збільшувалася, збільшувалась і з неймовірною швидкістю наближалась до неї. Нарешті величезна машина пішла тихіше і з шипінням прокотилась повз Жанну, що жадібно зазирала в вікна. Деякі з дверей відчинились; почали виходити пасажири — селяни в блузах, фермерші з кошиками, дрібні буржуа в м’яких капелюхах. Нарешті вона помітила Розалію, яка несла на руках щось, ніби пакунок білизни.

Вона хотіла піти їй назустріч, але боялась упасти — так ослабли враз її ноги. Служниця, побачивши її, підійшла до неї сама зі своїм звичайним спокійним виразом обличчя і сказала:

— Добридень, пані; ось я й приїхала, хоч це було не дуже легко.

— Ну, як? — прошепотіла Жанна.

— Та що ж, — відповіла Розалія, — вона вмерла сьогодні вночі. Вони повінчались, ось дитина.

І простягла дитину, сповиту в пелюшки, з яких її не було видно.

Жанна машинально взяла її, вони вийшли з вокзалу й сіли у візок.

— Пан Поль, — сказала далі Розалія, — приїде відразу ж після похорону. Мабуть, завтра в цей самий час.

— Поль… — тільки й прошепотіла Жанна.

Сонце схилялось на захід, обливаючи своїм промінням зелені рівнини, де-не-де вкриті то золотими плямами квітучого польового рапсу, то кривавими плямами маку. Безмежна тиша панувала над спокійною, повного життєвих соків землею.

Візок котився швидко. Фермер цмокав язиком, підганяючи коняку.

А Жанна дивилась перед собою кудись у простір, у небо, де кружляли ластівки, розсікаючи його, немов ракети. І раптом якась приємна теплота, теплота чогось живого, розлилася крізь її сукню по ногах, по всьому тілу; то була теплота маленької істоти, що спала на її колінах.

Тоді безмірне хвилювання охопило її душу. Вона швидко розкрила личко дитини, якої ще не бачила; перед нею була дочка її сина. І коли це тендітне створіннячко, розбуджене яскравим світлом, розплющило свої блакитні очі й заворушило губками, Жанна почала нестямно пестити його, підіймаючи вгору на руках і обсипаючи поцілунками.

Але Розалія, сувора на вигляд і разом з тим задоволена, спинила її.

— Ну, годі, годі, пані Жанно, перестаньте, а то вона почне плакати.

І потім додала, відповідаючи, напевно, на свою власну думку;

— От бачите, яке воно — життя: не таке хороше і не таке вже й погане, як нам здається.